प्रवेश सं० ४८८९० विषय: वेद. क्रम सं० २१६

नाम कात्यायनश्रौतसूत्र भाष्यम् (चतुर्थोऽध्याय.) ग्रन्थकार श्रीदेवयाज्ञिक:

पत्र सं० १-८१.

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्तौ) ४२ पंक्ति सं० (पृष्ठे) ११

आकार ११.१" x ४.८" लिपि: दे.ना. आधार: का.

सं. १६५८

वि० विवरणम् शु

001863

पी० एस० यू० पी०--७७ एम० सी० ई०--१६५१--५०,००० आ. ७७१४.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

- ५

नं. २८८५

पा। गंगाधरस्य
पा। रामचन्द्रस्य
पा। श्यामसुंदरतथा गणेशस्य च
नं २५१००

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ए०॥ तेनमोगणेशाय॥ ॥श्रुतिक्रमानुसारिणाचार्येण प्रथमं पौर्णमासमनुविहितं। अधुनादर्शस्यानुविधा नं करिष्यंस्तत्कालीनं पिंडपितृयज्ञमनुविदधाति॥ ॥अपराह्णे पिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शनेमावास्यायामि ति। अह्नो दिवसस्य समं द्वेधा विभक्तस्यापराह्णो द्वितीयो भागो पराह्णः॥ रात्रिंदिवसामध्यात्। समं त्रेधा विभक्तस्याह्न स्तृतीयो भागो पराह्ण इत्यपरे। तदुक्तं। स वा अपराह्णे ददाति। पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्या णामपराह्णः पितॄणामित्यर्थवादे पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानां त्रयाणां दिवसभागानामभिधानात्। अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः। दिनस्य मध्यं मध्यंदिनः। अह्नो परो भागः अपराह्ण इति। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिक रणे इति समासः। राजदंतादिषु च। अह्न एते न्यायत्वाच्च अह्नोह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः। अह्नो दंता इति णत्वं। पिंडपितृयज्ञ इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणः संज्ञा। सा च पिंडदानस्यैवार्थोद्भवमात्रं पिंडैः पितॄणां यज्ञः पिंडपितृयज्ञ इति। अतश्च होमउपादानस्य तदंगप्रयोजनं चिंतायाः। पिंडदानस्याकरणे अन्याश्रितेन होमा दिः। अमावास्यादामपराह्णे चंद्रादर्शने पिंडपितृयज्ञो भवतीत्यन्वयः। तत्रामावास्यायामपराह्णे पिंडपितृ यज्ञेतावत् [illegible] के अमावास्याशब्द [illegible] मावास्यायाममावास्यायां यजेत। य एवं विद्वानमावास्यां यजत २

[illegible] न्यादौ कर्मणः पिदर्शनात् कर्मसंबंधेनैव पिंडपितृयज्ञो विहितः स्यात्। कर्मण एव पक्षस्तु तत्रामावास्यातिथ्ये तत्कालसंबंधेनाभ्यवदेकोहोद इति वेद्यं देवां तथा सति दाक्षायणराजसूयकौ उपायिनामयने सा रस्वतसत्रादौ पक्षमध्ये यामात् [illegible] भ्यः पक्षं प्रति च तस्य दार्शपूर्णमासा [illegible] चंद्रादर्शनस्य तु विशेषणं। यदस्या दर्शनं चंद्रादर्शनं तच्चात्रादिना [illegible] त्रिचारेणापि भवतीति न तच्चंद्रादर्शनममावास्यादिनं [illegible] ति [illegible] दर्शनं [illegible] नाववं [illegible] चंद्रमा [illegible] स्यैवमावे। तस्य च [illegible] निदिनेस [illegible] सितं [illegible] तिनेन। न क्षिनक्षीण इदानीं [illegible] रेविपन पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत [illegible] ति [illegible] मावास्यायांतिथौ अपराह्णे चंद्रस्य परमदर्शने [illegible] तत्काले पिंडपितृयज्ञो भवतीति सूत्रार्थः॥ [illegible] पक्षादौ पक्षमध्ये चामावास्यायां दर्शने पिंडपितृयज्ञस्य निमित्तत्वकालाभावादननुष्ठानं [illegible] विधिमुपदिशति॥ ॥दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं प्रणीय पितृयज्ञे दक्षिणाग्नौ चरोः श्रपणं भवति। गार्हपत्यादेव नीया पचादीय। आदीनत्रात॥ ॥होमश्च दक्षिणाग्नावित्यनुवर्तते। मंत्रेणानुहोत्यन्यदिति सोमाय तिवेनिवत्स्यमाणो होमोदक्षिणाग्नावेव भवति। आहवनीये होमा इत्यस्यापवादः॥ ॥पश्चात्तेन तं

वत्साश्रासादनेमक श्रासतेदक्षिणाग्निंदार्ति: परिस्त रो स्वैवेचत्नोप्रमासवत्सा श्राणामामाश्ने स्ववति स्वदेवदि
त्येन नयपणस्य पश्चाद्धुत्तरतो वाद्यर्थं वेद्देपिताद्य इति दिश्पेला द्धिश्च श्लेन श्पि श्रासीति न त्रिवृत्सर्थेमेन स्राह
ति। एकश्चः एकिने पात्रसामाद्य श्रिनइंद्रा तत्राप्येणेग येमण दक्षिणाग्नेमन्नरंता दक्षिणसंमो। स्फ्या स्प
क ग्नि दोत हृदणी वा। स्कल्लानीया। स्पोक्षिने। श्रास्रांत रान। उत्करवलो मुसलो। ग्रीद्प। स्याविय दृण ग्ने
श्चवसकल्लानो। नस्थ पणार्थं मुद्दके। श्रास्रोम स्तणं स्रानि त्रयो तदपात्रे। मस्ररां छिन्नां। निदने द्वापाना
श्चर्दाना मन्यत्रम हितिप्रसुपरिस्तरणा। न्याच्च तिस्र श्राग श्रादर्शापितत श्रामोस्यव कि मर्थं पुनकल्लोन परिस्ता
रोत्। मसो। तकुद्दोमाल्यं वेकानं गम्मेनिनामिस्थ। स्तूलातनकालविशेषविधानार्थं तु तव न्मनं पिपाउन। स्फ
स्यगातपामग्राह स्याविधना थी। एतत्र परिस्तरणे द्दोमां गम्ब श्रामस्यरज्ञोपवीति। करण ग्रो सद्भापिय
द्दोपवीतिति नित्रयाद्यदक्षिणे दन्ते: सामाद्यद्वसंस्ते श्रास्रुग्वनकार्यो। प्राचीनावीतिता द्दोमकरण इ. परिस्तर
णार्थ पतार्थ वक्तारः। प्रत्र सर्वत्र नोपस्वेनदक्षिणा मुखेन नकर्त्तव्या प्रयनो। विविधिंमन विधना त्वयम
मवनी वा वेधने कार्यो। तत्र। परिस्तरणादिः श्रापस्त्म्ब। दक्षिणा ग्रा गोयं दिलेद्दक्षिणार्थं परिस्तीर्य दक्षिणतः २

पश्चाद्धा दस्तो न्मं स्तां दक्षिणाग्नेश्चा पित सर्वाणि उपिरद न्सपात्राणि प्रयुनक्ति। स्फ्यमे स्राणेदस्या श्रिन मुद्वयक्तं
मुसल शूर्पं मान्यस्थाली वहस्थाली यस्त न्यिनाथेी न्यतानीति॥ श्रास्थलायनोपि। दक्षिणाग्नेः प्रायुदङ्‌ प्रस्या उद
ग्विकर्त्तः पात्राणि मार्ग स्यवकस्थानी श्रूर्पे स्फ्यो न्वखत्ते मुसलत्त स्वाजिन मन्त्र श्राह्य द्वयस मे उपाकमेदक्षिणिति
॥ ॥ श्रापरणगाहपतेव कम सर्पोस्तवेवास श्रो शहा वै। ततरण दक्षिणाग्निमवद्दंति तिश्रधमागा हेपत्या दूतरस्यां दि
शि स्तुसंवले वस्थानी द्वस्त श्रीदि स्नुश्चेन मुष्टिना पाचीनावीती दक्षिणामुखो ध पूर्वदः। पात्र: श्रायपा श्र
नै स्पराद। मासा च तस्वि विकल्पः वस्थालापाय दर्शा। सेवा मंत्र स्या विधनात्स्यीयदणी। विश्वात्पुमारण
दति पिधार्थं। श्रापस्त्वेन स्त्रि विकल्पः दक्षिणात: पाडी पेंं। दिमहकद मद। स्वितेन तस्य प्रसुरुपवोता ह्याथो
व प्रविश्य गोत द्वांयतपार क्षिणत: प्रा कदाद धिनिर्वपति। तस्य तानां पाचीनावीती तोऽपर दिदग्निमतोपि स्मस्य
निर्वपति। पितृभ्यो जुष्टे निर्वपामी तिकस्यौ तत्ता श्राप्त स्थाप्येतच हद्। नानेन वन्द्यासकप विवृनाप्स
यद्दरपियां विले निमार्ष्टी ति॥ श्रोत्वारत:। गार्हपत्यस्य पश्चा दक्षिणाग्ने पुरुद स्फ्ये निधाय प्रारिसाइ री
त्यान्नांशुरुत्ता हपेस्थाली श्रापसवंनानुर्ना मासि नाशी हां च इत्ता तिपितृन्ययपाया पैत्रिनाम्श्नतामस्यादीति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आश्वलायनः दक्षिणतो [illegible] वत्स्यामीत्यर्थो निमंत्र्य[illegible]ति। तत एव गार्हपत्यादक्षिणस्य [illegible]
त्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणा [illegible] इति अथ [illegible] दक्षिणा[illegible] तद्दयाधि [illegible] त[illegible]
[illegible] निधाय तस्मिन्व्रीहीणां [illegible] दक्षिणा [illegible] मनेवं [illegible] करोति
ततः [illegible] दक्षिणा [illegible] निधाय [illegible] स्पर्शयती [illegible] यदि नं
[illegible] दक्षिणा [illegible] निर्वपति पवित्रं [illegible]
[illegible] निवेश्य [illegible] नेहवनीयं [illegible] पत्नी [illegible] पादविशेष [illegible]
[illegible] अपनीयेति [illegible] वनं [illegible] [illegible]
[illegible] मिति [illegible] अनुज्ञातः [illegible] मा [illegible]
[illegible] दक्षिणाग्निधाय [illegible] पर्यासा मायति [illegible] मात्र [illegible]
[illegible] सर्वायत्र [illegible] सम्मान [illegible] तथा [illegible] मानं [illegible]
[illegible] दक्षिण [illegible] शंसितसमा [illegible] ३

[illegible] पवित्र [illegible] दक्षिणा [illegible] सयत्यादायेति [illegible]
[illegible] समा [illegible] तथा [illegible]
[illegible] दक्षिणा [illegible]
[illegible] निधाय [illegible]
[illegible] मिति [illegible]
[illegible] दक्षिणायाः [illegible] स्थापयेत [illegible]
[illegible] दक्षिणतः [illegible] सयत्यात्मा नेव [illegible]
[illegible] आश्वलायनः [illegible] दक्षिणतः [illegible]
[illegible] आश्वलायनः [illegible]
[illegible]
[illegible] दक्षिणा [illegible]
[illegible] तथा च कात्यायनः [illegible] धर्मं [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्कार्णे मैवता। हुत्वेनां गुरुपृष्ठमवदानं चैत्याङ्गम मिति॥ अत्र हरिस्वामिनः॥ एतच्चाकृतं। पिंड दानांग त्वेनात
न्न विस्तृतयोनश्यकृत्वा द्व्याकिं नाहिं आपाशि तेनत्वा आसमाप्तेरा त्रिभ दातव्य मिति॥ ॥ प्राच्यत दक्षिणेनोच्छिष
मपहृनास्त्वपरेणवा। तमेव कुले दक्षिणाग्ने ग्नस्य च हुतवाते दक्षिणाग्नि दक्षिणेनतस्मा दक्षिणस्यो दिशि। अथ
दाने दक्षिणाया मपरेणतस्मादपरस्यां दिशि। वादेः स्येनापि त्वेति दक्षिणा मेस्तोसे खाकरोत्य प हतादृति मंत्रे
ण। मंत्र न होमपक्षे मेहुत्वा वा स्वमपि सत्येवंसिद्धं ते गर्चा ता। एते गते नासो मृत्यु मन्वार पति। दक्षिण स्तः
जनीति श्रुतेः। अप मेध्यन्तो भपरञ्चपसंधीनिना पसुराः धामतमिति। स्येतानिति आत्मीनराता। तत्प्राताप चैव
मस्तस्वपता लोकेति॥ ॥ अस्मान्ये नापि स्येन ते आत्तुविन्दं दपहता इति॥ ॥ उक्तु कृप रक्ता वर्णेतिपरूपा
णीति। तथा या पाशक्राद्दाया दक्षिणा पदेशा य यामिति मंत्रेण। उक्ते दक्षिणाग्निरकर्णे ओमि रक्षति। व्या
रति॥ ॥ उदपात्रेण वेनेस्य सत्पमरूपसंदिने ना इतोमाममर्थ्यो दसावनेनेनिक्ष्वेति पक्षमानस्य पितृनाम
ग्रहणेनाप्न। उदकस्यपात्रमुत्तराग्नेः सर्व पाशानि। लेनो दर्भे मूलाभ्युदेशमान स्यापित्रप्रत्नातिपितृगमस्य चात्र
त्र पांतिरूपिता महपिता महान पमहोय याम्पाद्रस्तम्मत्वा वदेखा दक्षिणा प्रदेशेनोदकनिनयनेय थास्या। ४

त्रयोगुरूष पाई मिन्योरे तेषनेनावनेजयति अवनिक्ष्वाननुनो शीर्षेति पिंडदानाय। तद्यथा शोधयेनिति पिंड
वेत हीति श्रुतेः। असावितिमंत्रस्वेति गोत्रनामादेश एवेदं। अमुक सगोत्र यजमान पितरमुकशर्मन्नवने निक्ष्व
स्येननमंत्रेण। एवं पितामहा मुकशर्मन्प्रपितामहामुकशर्मन्निति। रेखायां मूलमध्यमयपदेशे दक्षिण
मेकम वनेजनं करोति। यपमत्वं भवेनतनं वाक्यातामनो नो दुरात्सामर्थ्यात्सर्वे नमस्त्वाराव्रनो दर्भेम
शुक्ष्यासुमति श्रुतिः सकृतानि यतो मन्यो हि श्रुतिः। अति नयेपितामहं यस्य प्राशि तो रेतराज्ञोनसंप्रो
यतेताथाहि समाहानि दशनीपा विदेव यथा सुकृतं हृदरेति मनुष्येभ्यो ह्यदे पितृभ्यो पिति। अयस्य देशतो
मंत्र निरिशप्त वा देशा मनुष्या मुखात्वर्णा विषणापरे पणियो अधिवक्षि। पूर्व पादेदीनो रेतरान्तेमवेप
दश विपरि शितेनो अत इदमाम दपमध्यमिति। यजमानपितृ श्रद्धनतीति स्नातण्य माति तत्र नयेवस्युभन
स्पिपरिति श्रुतेः पादेर पिच्छ यसेत्र खुशेस्वकादिति पतीति। ॥ अद मूलसहस्र साछिनानि लेखायां ऋतय
या व निर्वपेत् स्त्री रा मा तो नतृ रहि। अवनेमेणनावेत्तर वर्णमूले मूलमध्यमतर राछिन्नानि एकैकेन त्रय
यन्ने नछिन्नानि दर्भ स्वाप्ति दक्षिणाग्रा निरस्यापोत्तराचारसो देयपात्रनिक्षे गत्रयहार्दन मान्य स्वयमादि

ततस्तत्र पिंडं पितामहाय प्रपितामहाय पिंडान्ददात्यसावेतत्त इति मंत्रेण। अमावास्यायां अमुकसगोत्रा
मुकशर्मन्नेतत्ते अन्नं स्वधा नमः॥ सव्येन पिंडान्दद्यादेवं ... इति सकृदाच्छिन्नानि बर्हींषि
पमूलेषु ... बर्हिः कुशाः॥ तत्र निक्षिपेत् ... अत्र पितरो मादयध्वम्॥ तस्मिन्नेव ततो
दक्षिणं ... तूष्णीं ... इति। तस्मिन् निर्वपेत् पिंडदानस्थाने
एवमेव ... बहुमिश्रितानि ... स्फटिता ... विविधानि वद्धवतनात्री
नेत ... दिति ... संख्यानियमस्तु नास्ति आस्तरणस्य दृष्टार्थत्वात्
समस्तमूलतया समीपस्थतया ... मूलतयोक्तिः॥ कुमूलं ... विधानं ...
न एवं मूलं ... एवं ... ॥ ... एवमेतत् ... पिंडदानमं
त्रेषु ... पितुः ... पितामहस्य ना
म्नालं दीयते मध्यमो प्रपितामहस्य नाम्ना ... दक्षिणो ... परे ...
जीवत्पितृकस्तु पितुः पिंडनिधने ... पितामहस्य ... जीवन्तमतिदद्यात् यदि दद्यात् ... एव पिता दद्यात् ५

न्यो दद्यादिदेवं तु नाम न विद्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्य इति प्रथमे पिंडे दद्यात् स्वधा पितृभ्योन्तरिक्षसद्भ्य
इति द्वितीये स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीये इति एवमेवापस्तंब ... पितृभ्यो ...
उद्दिष्टा ... विशेषः॥ ... नामान्यविदुषां ... पितामह प्रपितामहेति॥ ... गोत्रा
ज्ञाने काश्यपगोत्र ... काश्यपसगोत्र पितः पृथिवि ... पितामह ... प्रपितामह दिवि
षदिति ... ॥ अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ... अत्र पितर इतीमं मंत्रं पिंडसमीपे ...
... दक्षिणपर्यावृत्त्य ... उदङ्मुखो ... पवित्रोऽतः आ तमनात् तमु ...
... अतः ... आसमाप्तेः ... आकार्यः ...
यन्॥ यथा ... निरोधं ...
... पितरो मादयध्वम् इति ... संहिता
स्वरेण प्रयोगः॥ ॥अमीमदन्त पितरो ... पिंडसमीपे ... अमीमदन्तेति
मेवं जपति संहितास्वरेण॥ ॥अवनेज्य पूर्ववत् ... अवनेज्य ...

त्रणावनेजयतीत्यादि प्रकारेणावनेजनं कृत्वा नीविं विस्रंस्य नमो व इत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षडंजलीन्कु
र्यात्। षड्भिर्नमस्कारैरंजलि त्रयं णातः यद्यप्यंजलिमिति सूत्रे एकवचनं तथापि समानासंख्यौ महापितृय
ज्ञे षड्नमस्कारानि विस्रंस कारेणे वृत्तावातथ्यादानुस्थाने युक्तं॥ तत्र नमो वः पितरो रसायेत्येवं नमो वः पितरः
पितरो नमो व इत्येतावान्य्एको मंत्रः॥ एवं षट् मंत्राः प्रसिद्धाः एव। एतान्पत्नी नाधपिंडानां भावे त्वेकं वे
तायुदानः पितर इति जपश्च महापितृयज्ञवद्वापिकार्यः समानत्वात्॥ ॥ एतद्वस्त्रमुपमास्यतिसूत्रालि
यनित्वेन एतद्वः पितर इत्यनेन मंत्रेण प्रतिपिंडं दशावननीत्यनि सूत्राण्यतावत्य्सतिपिंडानामुपरि निदध
ति त्यर्थः॥ ॥ऊर्णा दशा वा। ऊर्णामृदुरोमाणि तद्विभितं वस्त्रदशा वा। उत्तरविशिष्टाः प्रतिपिंडं एतद्व इति
स्यात्। अथवा ऊर्णा दशा वा निक्षिपेदित्यर्थः॥ तथा च मानवे॥ वासस्संख्ये स्त्रोदशां वाति। आपस्तंबसूत्रे पि
वासस्सम्यक् छित्त्वा निदध्यात्। ऊर्णास्तुकां वा। पूर्वे वयस्युत्तरस्यामायुषि स्वलोमेति॥ ॥ वयस्युत्तरे यजमानलोमा
नि वा। उत्तरे वयसि यजमानस्य पंचाशद्वर्षोर्ध्वं यजमानलोमानि वा पतितानि हृदयस्था निसृत्वस्थानि
वानिपिंडेष्वास्यति। उत्तरत्वं चोपादानात्पूर्वे वयस्युत्तरावस्थात्मकपरस्य वयसो द्वैधविभागः। तथा च पराशरः। ६

पेनापि हार्पिकोपस्तुरव्यास्त्वोमस्वमेसुकर्मेति। शाट्यायनिः। पंचाशतः ऊर्ध्वं सुरालोमयजमानस्येति॥ ॥
ऊर्जमित्यपो निषिंचति। पितृणामधिष्ठानेपिंडान्॥ तेन ऊर्जं वहंतीरित्यनेन मंत्रेणोदपात्रेणावनेजनाऽवशि
ष्टमुदकं पिंडानामुपरि निषिंचति पिंडसमीपे नमो वा। अन्यथा शाखांतरे सत्वात्। स्वधास्थ तर्पयत मे पि
तृनिति मंत्रलिंगात्॥ ॥अवधत्य वाजिघ्रति यजमानः। पिंडान्मध्यात् स्थाल्यां प्रत्यवदधाति। स्थाल्यां पिंडान्स
मवधाय तस्यापस्तंबः॥ ततो यजमानः सर्वं सर्वान्पिंडान्स्थाल्यां स्थाने वावजिघ्रति। अवघ्राणं यजमानसंस्का
रः। स यजमानभाग इत्यर्थवादात्। तत्र प्राशितं यजमानेन भवति। अत्र त्वादेशः सर्वेकालं नमोऽत्रेत्य स
मानकर्तृकत्वात्॥ निरूक्ष्य स्थाता होतुरिति सूत्र॥ ॥उल्मुकमग्नौ दाक्षिणात्यं प्रे। पूर्वसंकल्पात्। नि
धानिरेवाथा मोक्तृनात्य्यं न तान्यस्मात् दक्षिणाग्नौ प्रक्षिपति तत उल्मुकं नत्यं वर्तते प्रक्षिपति। अन्ये सकल
त्रिनान्यत्वादधाति इमनुल्मुकमपि सनती ति श्रुतेः। मन्त्रे वान्मुकपरस्यपदं मोक्षारणमस्याप्रवातं
ते न प्रथमे संकल्पाद्विज्ञपामनेत॥ तत उल्मुकम्य॥ ॥आधत्तेति मध्यमपिंडं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा॥ उत्तरा
मार्गेन प्रहरत्येव्यायाः उत्सानापत्नी मध्यमपिंडं पितामहस्य पिंडमाधत्त पितरो गर्भमिति मंत्रेण प्राश्नाति।

आपस्तंबः॥ तेपत्नीशास्त्रानिवुमांसंहृताकुकाननवनीतिविसायेत॥ पत्नीबहुत्वेपिंडविभागो मंत्राहनिश्च
तिधत्रेस्वामी॥ मानेव॥ मध्यमपिंडंपत्नी प्राश्नीयात्स्माद्विनरागदध्यमहुत्वासंभागात्तत्कल्पदस्तुवागमयेदिति
॥ परः आरः॥ पिंडानांमध्यमंपिंडंपितृन्मध्यमयन्ममातृविना॥ पात्रेपितुबेरतामाङ्कतापीतेश्चाहदस्पया। सुषावा
पितेगोभवाबुत्रकामाहिताहुरणा। आधत्तपितरोगर्भंव्याहरेत्पुष्टिहितानयाः॥ मरातेगश्र्दीनाधानदेगोपश्च
मायन्वा। इदंश्रेमपितरोगोगामिनुक्ताप्राशयेत्स्वनाञ्चमानकुतोश्चादाक्षिपदवेद्विमायवा। अन्नायवापर
प्रश्याश्चपश्चाद्विजविसर्जनमिति॥ ॥ अतेभ्योददाति। यत्पितृपचानिभ्योदानमुत्रंतभ्येतेभ्यो। भतभ्यः पितृ
पितामहप्रपितामहेभ्योददाति॥ अत्रहरिस्वामिनः॥ केपुनस्तेपितरोयेभ्यइदंदीयते। उच्यते … …
भ्यपित्रेददानीत्यादिवचनाः। इतएवपितरस्तेभ्या। पिंडीवत्ताएवदानेप्राप्नेतेभ्योददानीतिच … …
दुःस्थेवपरोक्षः पितरस्त्यादिदृष्ट्वानन्यत्रप्रतन्योदेयः। अथयेएतेस्वावमवः पितरोस्तेषां … दि
तामहाः। प्रपितामहास्तथादिन्याउत्पाद्याः। तथापितरोवितत्रासमिश्रिता। तथाग्राईतः … …
तरहति। तथाग्निष्वात्तादयः पितृगणाः। तेषांकापयोगः उच्यते। एषामिदरुत्राधिदिविकाः पितरः। ततश्च ७

यथाआद्दलितृप्तौतिधितारस्तृप्यंति। तथातिष्ठंति पस्वाधिदिविकायस्मादवस्तृप्यंति। मनापितृयोस्त …
एवस्मामदरादप्यरक्ष्यते। पिंडाश्चपंतेभ्यएवदीयते॥ ॥ जीवपितृकोपिंडीवपितृकोविपिंडंपितृयज्ञेनार्थ
क्रियेत॥ ॥ … तथाहि। यतोजीवत्पितृकस्यजीवनपितापितामहोतेरपिधार्वाहि। तर्पणपिता महादेशविद
… तर्वति। कोमासोविदः यस्त्पएवपितारद्यात्तेभ्योदद्याच्चयः शुद्धरतिस्मृते॥ ॥ जीवपितृकस्य … यत्न
…नीयत्नोविपितृकस्ययजमानस्यहोमोतामवपिंडपितृयज्ञसंस्तंकर्मेत्तर्व। … अथशाखानां …
पितृयज्ञस्य। … निराकार्येः। … एवयुक्तः। यत … पिंडं … …
… नस्यानुष्ठानंन … जीवपितृकोपीति … जीवपितृकस्यहोमो …
… जीवंतमोतिदद्यात् … कस्यहोमो …
… नाहिपिताध्यवहितेपितामहादिभिः … याह … …
… जीवंतमतिदद्यात्। तिप्रायत्नातर प्रचरणात्। अतः पक्षे पिंडदानेजीवपितृकस्यनिषेधःश्रूयतां
तएवयर्हतेनहोमोततः॥ आपस्तंबः॥ यदिजीवत्पितास्याद्धोमान्तंकुर्यादिति॥ मानवः यार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दद्याद्येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति॥ कात्यायनः॥ पिता पुत्रो वेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यादि
ति। अतः स्यात्पितामहो जीवन् पितुः पिंडं निधाय पितामहात्परान्याद्दद्यादिति। श्वोनोदितेत्यत्र प्रतिपत्पक्षे चतुर्द
श्यामप्युपवासो विहितः। तदा चतुर्दश्यां समुद्राधानादिकं वा आनरवो नावास्यायां दर्शेष्टिः क्रियते। तेनाप
राह्णे पिंडपितृयज्ञः प्राप्नोति। अपराह्णे पिंडपितृयज्ञश्चेद्दर्शो न मावास्यायामिति तत्कालस्य प्राप्तत्वात्।
अमावास्योपवासपक्षे त्वमावास्यायां सर्वोह्णः दर्शार्थमग्नीव हरणाग्न्याधानं कृत्वा विधेयं इत्येवं तत्रोत्तरत्र प
क्षे पिंडपितृयज्ञः प्राग्दर्शात् प्राप्नोति। एवं कदाचित्साकं कदाचित्पश्चादित्यनियमप्राप्तेर्नियमार्थमारंभः॥ ॥ दर्शो
वा गत्वापि पिंडपितृयज्ञः स्यात् एवं वदतोऽपि दर्शात् पिंडपितृयज्ञो न पश्चात्। कुतः। अंगत्वात्। अंगत्वं च निपातः। कथं ज्ञा
तादृविदः पितृभ्यो यज्ञं निःक्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इति वाक्यात्। एतेन जीवत्पितृकस्यैव चतुर्दश्यामुप
वासपक्षे नामृतपितृकस्य सकृत्न भवति। तस्य हि पिंडपितृयज्ञाभावेऽपि दर्शोऽमावास्यायामेव कर्तव्यः। नन्वामानचतुर्द
श्यामुपवासपक्षे प्रागत एव दर्शो संभवति। विहितकालानादरात्। अतो मृतपितृकस्यामावास्यायामेवोप
वासो जीवत्पितृकस्य चतुर्दश्याममावास्यायां वाति विकल्पः॥ ॥ प्रकरणकाललिंगानुग्रहवचनानाहिताग्ने ८

श्रुतिरांगं। पिंडपितृयज्ञः स्वतन्त्र उत स्वेतो। पिंडपितृयज्ञो दर्शस्यांगं। दर्शो येन नवति। कुतः। प्रकरणे नेदा
नायमस्य प्रकरणाम्नातः। अतोऽनेनत्र दर्शांगं नवति। न दर्शप्रकरणपत्री। अतो नांगं। किंच कालभेदात्। अं तन्त्रो
प्रधानकालेनानुष्ठेयानि न्यायात् दर्शांगानि प्रधानानामेककालता नवति। अत्र न कालत्वेनैव विद्यते। दर्शांगप्रति
पत्सर्वाह्णे। पिंडपितृयज्ञस्त्वमावास्यायामपराह्ण इति। अतोऽपि न दर्शांगं। तथा। लिंगाद्यज्ञसमाप्तौ
त्पौर्णमासेन ये जनि पितृयज्ञेनेवामावास्याम् यत्र धर्म्यामावास्यं विनापि केवलं पितृयज्ञस्य दर्शोपपत्तिर्यदि
दर्शांगं स्यात्तदा दर्शप्रधानं विना केवलस्यांगमात्रस्यानुष्ठानदर्शनं न स्यात्। इत्थं च। अतो स्मादितिंगादि
अपि न दर्शांगं तथा। अनुग्रहवचनाच्च। अस्य पिंडपितृयज्ञस्याग्न्याधानरौद्रमेव च रसेन दर्शांगत्वं यद्यनुग्रह
वचनमस्ति। कथं मषोऽपि पितृयज्ञो नेतरो नवनीति ये दर्शः स्यात् तदा कथमेषोऽमावास्यां हविरन
न्तरत्वानि रक्षणं पुरोडाशेनेत्यमावास्यानुग्रहेण च पितृयज्ञस्यापि सर्वार्थादेव दर्शानुग्रहसिद्धेरनु
नुग्रहवचनं न स्यात्। अस्ति च दर्शानुग्रहवचनं अपामार्गेतिर्ति स्यादिति। अतोऽप्यनंगं। अपि चानाहि
ताग्निश्रुतश्च। अनाहिताग्नेरपि पितृयज्ञः श्रूयते। अथानाहिताग्निना कार्य इति। यदि दर्शांगं स्यात्तदा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अनाहिताग्नेरपि सा वाच्या स्यादिति । श्रूयते च । अतोऽपि न दर्शांग मिति । एवं प्रोक्त आश्व ॥ अंगता समन्वियाहारात्
अथवा दर्शांगमिव पिंडपितृयज्ञः कृतः समन्वियाहारात् समिति च । तौ च । अन्वाहार्य्यो ज्ञापयति । तस्य पाकोऽज्ञा
या प्राप्ता संनिधिमतां पदानामुच्चारणं समन्वियाहारो वाक्यं । तस्मात् स्थितः । एवं च मुख्यो यः स निश्चयः सङ्ग
तेरेव स्यः अतत्तु तरति । तन यथा प्रथमं श्रौतिकं कृत्वा ततः अत्यन्तमारभ्य इत्यादि । न तत्प्राक्करणे विवाहाद्य
गत्वेऽप्येवमत्रापि दर्शांगत्वेऽपि पिंडपितृयज्ञस्येति । तत्र च पक्षे तं प्रकरणं भेदादननुष्ठानमिति । तत्रान्ये तु ... तर
पति ... न ... यथा नव ... श्रामणानिति । यत्रोक्तं कालं भेदादिति तत्रान्ये । तत्र काले ... तम
पि ... दर्श ... मासादा ... इत्यादि । य ... गृहीत ... इत्यादि ... लिंग
मुक्तं न तु वाक्यं निर्देशे दर्शे विनापि पिंडपितृयज्ञस्य प्रबलस्यानुष्ठानं नास्ति न तस्याति ... येनान
गं चेसाध ... यत्रोक्तमनुपस्थद्व मनादिति तदन ... सन्नयेवाद ... गत्रि ... पश्चात् एवान्तरस्य
पिना ... पितृमीप । पक्षोक्तमनाहिताग्नि श्वेति । इति न्यायविद ... वान निर्णः ... अहिताग्नि दर्शो
विना पिंडपितृयज्ञस्यानुष्ठानविधाने । अहिताग्नेः प्राप्ति ... सहस्रेणापि ... तस्मादनेन पि

डपितृयज्ञ इति । ... गमिव । तथा चाह । पिंडपितृयज्ञस्य कालं प्राप्त इत्याह । पिंडपितृयज्ञः
॥ इतिदानीं दर्शोपिमाह ॥ ॥१॥ ॥ यो नो देवतास्य दृष्टे वा पश्ये शाखां छिनत्ति अमावास्या । ये ... विति वा । सः ।
गामि दिवस । न उदेता । नोदयाति ये ... इति ... पयः शाखां ... शाखां यं विति म
त्रेण अंगेवेति यदनेन वा मंत्रेण ... छिनत्ति । अथवा आमी ... आमी ... शाखां छिनत्ति । न तु दृश्या
... तत्स्वकीयेदृष्टो ... वसंतीति वचनात् । चंद्र दृष्टेन । अथवा चंद्रदर्शनं ... शाखां छिनत्ति ...
या ... न तु तथा अमावास्यायाममावास्येन ... वचनात् । तथा च ... भयाजी ... गाजीत्यादि ...
... नपता ... पवित्रपरताः रात्रि ... पश्चात् इत्यादिना ... यामुप ...
... अमावास्यायाममावास्येन ... गामि ... शाखां छिनत्ति ...
दनेति धनाकरण मंत्रेण समुच्चयामनकाहि ... ॥ छिनत्ति ... पोपसाक्षाद्युक्तात् ...
वत्सनयोरपि मंत्रयोः प्रयोगे छिनत्ति । तिप्रो न वति । कस्मात् । शाकोज्ज्वाताक्रिया ...
ज्ञाता तत्रनयोरपि छिनत्तीत्यध्याहारः कृतः । नामा छिनत्ती ... पितृयोरपि छेदने विनियुक्तात्

ऊर्ज्जैवतिमंत्रे तुकुत्रिकमध्यमहारांतरमाह ॥ ॥ सेनमयाभीतिमोवरे ॥ अथवोर्ज्जेवेत्यस्मिन्नुत्तरे मंत्रे सं
नयेमयामीसंधौ हौ नदति। न छिनद्मी। तिडुक्त। ऊर्ज्जैवत्यनुमार्ष्टी। तिशाखांतरात। अनुमार्ज्जनं वपर्णादि
पातेनेमरगुणीकरणं। तत्र मंत्रलिंगादेवप्राप्तत्वात्। वार्येणनस्त्रिति। अतश्च माधृदिनीयपाठा अयणाद
यो मंत्रयोर्द्विकत्वेन छेदने। लिनेयोगनं कणश्शाखापागश्रयणादुत्तरस्त्रत्तु माऊर्ज्जन एवविनियुक्तेन तथा
वापस्त्रं वः ऊर्ज्जैवतिसंनमयत्यनुमाष्टैविति। सेनमनस्यनुकरणं। मूलादारभ्याग्रपर्यंतं। अनुमार्ज्जनं
निधूने खानी॥ कार्यकं॥ परिसमूढायत्रे तोपतस्याद्यतुः शाखांछिनत्ति। शमीशाखांपलाशशाखां वार इति पं
लानिवेषेवेतिनयावतमूणं वत्सानपाकरोति। देवाव इतिदेवस्याः भावीः प्रकालयती। तिः॥ मानवे च॥ इतोपत्नस्य
शाखामछितीति॥ ॥ बहुलपर्णामशुष्काग्रां प्राग्दीचीमन्यतमां वा। कीदृशी शाखांछिनत्ति। बहुलपर्णां
बहुलपर्णां पुनः कीदृशीं। अशुष्काग्रां। अशुष्कमग्रमग्रे यस्याः सा तथा। पुनः की दृशीं प्रागुदीचीं। हश्यां दिश
न्यांदिशि प्रसृतां। अन्यतमां वा। प्राचीं वा हश्यां प्राच्यांदिशि प्रसृतां। उदीचीं वा हश्यां उदीच्यांप्रसृतां वा। प्राचीमा
हरति उदीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरतीति शाखांतरात्॥ ॥ इषेत्वोर्ज्जेत्वा। शाखाछेदनानंतरमेतं नरणपश्चा १०

प्रागच्यापरेणाहवनीयं प्राङ्गिविद्रंगी अग्नेः भागोपङ्गपस्थश्च व्रतमुपैष्यन्नेव्रतपतइदमहमिति। विनांतं तं
कारणं व्रतमुपैति। ननुकिमर्थमिदमुच्यते। अपि सेनासतरत्यदसद्यस्कालेन प्राप्तस्यादिति। वत्सस्य। अमावास
स्यायां। अच्छेदनस्य कालविधानाय इमुक्तमितिचोपपन्न। तनश्च व्रतापायनं। पाशनानंतरंशा। ओछिनत्ति। अग्नरुगी
लवप्रोपायनं कर्त्तव्यो शाखांछित्वा व्रतमुपैतिशाखांतरात्। अमावास्यायां वतयज्ञ समाप्यमेवकालनियम
इति कस्य द्रिकः कस्य शाममपाकर्तुमाह॥ ॥ यथोक्तंवा। शाखाछेदस्त स्मिन्नेवापसरेनियमेनभवति। अन्यदह
निवाक्षुः यथोक्तं यस्मिन्कस्मिन्कालेविकल्पिकं प्रयुक्तं तथैव तत्रतत्रकाले वा भवति वा इह। किं विशेषः अमावास्या
याः प्रथमात्। एवशाखाछेदः कर्त्तव्य इत्यादि। तिपां मतिव्रतमुपैतीत्यनेन व्रतोपायनमस्यापि कालांतरविधि
तद्विति॥ ॥ मातृनिर्देशाशेषस्त्वावत्सः शाखयोपस्पृशतिवायवस्थेति। ततः शाखाहित प्रतोपायन। अनंतरं पङ्क्त
आनयस्मादाह्निः सहसैवाव्यवायवस्थेति मंत्रेण मातासंगतं वत्सं शाखयोपस्पृशति। उपस्पर्शनेन मात्रा
पृथक्करोति अर्थः। तथा पत्रवता शाखाग्रेण वत्सानपाकरोति। दर्भैर्ह्वैतिविजूल्लर्वतिआपस्तंबः। वत्सांशाखया तत्रद
सस्यो दृश्यमानदर्भादिनावत्सनयोरविश्वासात। नतिवत्समुपस्पर्शनेशाखयाकर्त्तव्यां। लिंगस्यापिविद्यतितवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वत्सीवत्सा अपि गावः सान्नाय्यार्थीत्याह। अग्निहोत्रं पुंवत्सामिति यत्र दर्शनादन्यत्रापुंवत्सापि नवत्तीति प्रतीय
तायदि वत्सशब्देन वत्सतर्य एवाभिधीयेते। तदैतितदुपपद्यते। वत्सानित्यत्र याम्यपशुवधे वत्तरुणापुंस्त्री इति सूत्रे
चुतरुणेष्विति न वा तरुणेषु पुंस्त्रीशेषः। ततश्च स्त्रीवत्सा अपि गावः सान्नाय्ये नवंति॥ ॥उपायव स्थेति विका
रके आवायोदाय वत्सस्यास्मि मंत्रे उपायवस्थेति मंत्रशेषं कुर्वीतेति तच्छाखयोपस्पर्शनं संयोजितानां वत्सानां मा
त्रन्यः एकत्रकरणार्थे॥ ॥देवोवइति मातृणामेवं वाह्यत्या। ततो वत्समातृणां गवां मध्ये एकां गां वत्सेन ति [illegible]
वोवइत्यनेन मंत्रेण तां गां शाखयोपस्पृशति। अनेकयजमानके च धूर्वादनयोर्गोपत्योः स्यादिति ध्रुवा [illegible]
तिपुरस्तादिति पश्चार्थेमहः। अत्र एकस्या गो रूपस्पर्शनेन सर्वासां गवां संस्कारो भवति। मंत्रे आप्यायध्वं [illegible] ति
बहुवचनदर्शनात्। आताबहिनोदाध्वमित्यत्र मंत्रस्यावृत्तिर्नवति। आप्यायस्वाघ्न्या इति अपरे [illegible]
संनिपत्योपकारकत्वात् एकस्या एव गोरयं संस्कारः स्यात्। तथा मंत्रगतं बहुवचनं [illegible] र्थे॥ ॥एउइत्त इति मा हें
द्रेवा। तस्मात्राध्ये सवितरिंद्र इंद्रस्य भवति महेंद्र देवत्या। गोरूपस्पर्शनमंत्रे इंद्रस्य दर्शनात्तस्य देव
तावमात्रदिति माहेंद्रो वत्सुने। तद्विकमहेंद्रायेति कुर्वीतीति कर्त्तौ। आपस्तंबः। नागतश्रीर्महेंद्रं यजेत त्रयो ११

हविगतश्रियः स्यात्। तमोवर्गोततमो नरशाजस्तेन तरंमोमेत्यायामहेंद्रं यजेरन्यो वाकश्रीरिति॥ मानवेच॥
सोमयाजिनं गतश्रीः रा [illegible] तमोत्तरशाजस्तेमहेंद्रं यजेरन्नवितरे संवत्सरमिंद्रमिष्ट्वाथ यजनपतयश्च
कृपाले निरुप्य महेंद्रं यजेरन्निति॥ ॥यजमानस्य पशूनिति आगारस्यान्तरस्य पुरस्तात् छायासु पराहति
हिस्यअगारस्य [illegible] वनीयागारे गार्हपत्यागारे [illegible] रयोरन्तिगृहयो मध्ये अन्तरस्यागारस्य चाहवनी
यागारस्य पुरस्तात् देशे पूर्वेत्तांगवा गार्हपत्यागारस्य वा पुरस्तात् पूर्वे त्तां गवा शाखासु [illegible] यजमानस्य
पशूनिति मंत्रेण। अस्पर्वानिकयजमानं कयजमानानो पशूनिति यजमानयोः पशूनिति [illegible] शीतिस्व [illegible]
नादधिनिराजस्येय॥ ॥मूलादुपवेषं करोति विषोसीति। मूलात् आस्वामूलांहृपास्पूपवेषं दीन [illegible] पवे
षं करोति। तत्र मूले प्रथमेन स्त्रीशाखाया मूलमरत्निप्रमाणादधिकप्रमाणं छित्त्वा अथ कार्यं ततस्त [illegible]
तान्मूलान्मंत्रेण उपवेषकरणं। मूलतः शाखापरिवासोपदेषं करोतीति शाखांतगत। उपवेषश्च [illegible]
प्रादेशमात्रो वा परिशिष्टोक्तः। तस्य च कपालोपधानं [illegible] केवलं [illegible] गस्या हविषे वा पधा
नादावुपवेषकरणात् सोपि तस्मीं शाखाग्रत्तस्य परिवासनं नवत्तेवा शाखा परिवास्येति द्वितीयया परिवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मनस्य शाखासंस्कारश्चावगमात्पयस्यायाः दध्यमध्वाज्यन्तपयोविकारत्वेन पोदोहनेतया शाखयोपाकरणं
कार्यं प्रसक्तो हि परिवासितया पयसोपाकरणमिति ॥ ॥ सान्नाय्यशाखासंयोगात् । इह शाखाभ्यस्तादुपावप
करणं सान्नाय्ये स सान्नाय्यकदर्शे श्रावयन्भवति । नान्यत्रासान्नाय्यकदर्शे पौर्णमासे वा । कस्मात् शाखासंयो
गात् । शाखां परिवास्योपावपकरोतीति वचनादुपदेशस्य शाखासंबन्धवगमात् । शाखायाश्च वत्सापाकरणार
र्थत्वादसान्नाय्ये चैवमपाकरणं न वा शाखापाश्च नान्यत्र संबध्यते तस्यात्प्रत्याख्यमानत्वात्प्रवेदस्यानावप
वपुत्र ॥ ॥ उपवेषनाष्ठोनयो ॥ वा शब्दः स्वपक्ष निरासार्थः । उपवेषनात्वर्षपवेषस्य कपालो पवसना । पूर्वात्र
त्र ससान्नाय्ये केवससान्नाय्ये केवलं कर्मोपलिनात्तादुभयत्रोपवेषोऽनवत्सवातनश्च शाखाया । त्रनोपवेषार्थः तत्र वर्ति
यतस्य विनोत्तेन प्रवेगातानुष्ठतीत्यादिन्यासिद्धानि ॥ ॥ वसोःपवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कशीन्दमो
पवित्रमसि त्वेतावता मन्त्रेण त्रस्यां शाखायां कुर्यांत्रवेदे सायं दोहे एव पवित्रं बध्नाति ॥ ॥ त्रिवृत्तु ॥ अथ
कमिस्यत्र त्रिवृत्त्रिशलाकमिति केमादिलाष्टेन व्याख्यातवान्मानवविशेषः स्त्रेमयं पवित्रं त्रिगुणा रज्जुः १२

शाखायामनुलोममवसजेत् । ग्रंथिं न कुर्वन्निति ॥ आपस्तंबः ॥ त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं कृत्वावसृजोपवित्रमसीति
शाखायां शिथिलमवसजति ग्रंथि कृत्वा न ग्रंथिमालीन ग्रंथिं करोतीति । न जितस्वः लिखित्रिगुणं निर्मितमिति क्रे
नितां वस्याकारमित्यन्ये । कृ धित्यपवित्र बंधनानंतरं शाखापगृहणं कुर्वेति तथा स सुपगूहनस्य शाखाया श्चना
शार्यं विनष्टशार्यंता न भवति । पावकमेणवहृष्टार्थता न वाप्तो दृष्टसंनवति युक्तानि नाश्रोपगूहनमिति । अप
रत्तु वत्सापाकरणानंतरेपावक्रमेण वकुर्वंति ॥ ॥ यवाग्वाग्निहोत्रहोमः सन्नयतस्तादृशरात्रौ रन्नयतः सान्ना
य्ये दुग्धदधिरूपे हविः कुर्वेता यजमानस्य तां रात्रिं तस्याममावास्यासंबंधिन्यां रात्रौ यवाग्वाय वा गृहसते नुष्ठे
याग्निहोत्रहोमः सायं प्रातश्च भवति । तंडुलैः शिथिलपक्वा यवागूरित्युच्यते ॥ पयायवागूरिति धूर्त्तस्वामी ॥ सन
यनरति विशेषणाज्जसानांदसंनयतो नवाग्निहोत्रनियमः । कापि व रूसान्नाय्याला तद्वतिसान्नाय्यस्थानेन
करणे ॥ ॥ आपस्तंबः ॥ अमावास्यायां रात्र्यां यजमानो ग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रोच्छिषणमातंचनार्थं
निदधातीति । सर्वोपक्रमेन दध्ना तंचनानंतरं पवासूत्रे पस्पदोहमध्ये प्रक्षेपकुर्योत् । तत्रथे मतस्वरो
षणे मानेक्ष्वा ॥ यवाग्वेतां रात्रीं यजमानो ग्निहोत्रं जुहोति तस्याः पिंडं निदध्यादिति ॥ ॥ कृत उपस्थाप्य ब्रताद्दि

National Centre for the Arts

स्याहाकृते मिहोत्रे उपसृष्टामिति दोग्धारं प्रत्याह। हे दोग्धः उपसृष्टां वत्सेन संगतां गां मां प्रति प्रब्रूतादिति प्रैषा
र्थः॥ ॥प्रोक्ते मारसीति स्थाल्या दाने। दोग्धा ध्रुवं पुपसृष्टेति प्रोक्ते प्रतिवचने धृष्टिरसीति मंत्रेण स्थाल्या आदा
ने करोति। गां रूपसृष्टां वत्सेन संगतां च पश्चात्स्थाल्या दानादिकर्त्तव्यं न वनित्कुर्वीतिति विषार्थः॥ आदाने वाधिश्रयण
ये तन वा यद्वोपवस्य धिश्रयणं ना वादनादानमिति किं वितः कर्त्तः। तदयुक्तं। तेन वपाश्रयण्योरधिश्रयण
नां व पितदादानमं त्रेऽहस्यो कत्वात स्वो कविति धन्ता अधिश्रयणानां वपि कस्मिस्विद्देशे स्थापनम वश्यं कर्त्तव्यं
तदर्थमप्यादानिमं त्रो नवत्येवेत्यपरे। स्थाली स्थानापस्या पश्चो वपायपण्यो रादाने मंत्रस्यायोग्यः। स्थाली स्थ
स्य स्थाल्या दाने उत्वादाने वा वृहितस्येव॥ ॥मातरिश्वन इत्यधिश्रयति। मातरिश्वन इति मंत्रेण स्थालीं गार्हप
त्ये अधिश्रयति। आहवनीयस्थाग्नि एस्त्वाहवनीयए वात्रमातेयह्यपतीकार्शमिति द्वितीयः उमाने कैलाति यस्त
पतयोः कार्शु रिति वक्तुयजमानके ऊहः॥ ॥वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोतु। द्दयावसोः पवित्रमसि शत
धारमिति मंत्रेण स्थाल्यां स्थाल्यां पवित्रं करोति। स्थाल्या उपरिस्थापयति। प्रागयमुदग्गं दा प्रोतं वितत्याउदग
यवां। अथ पवित्रं निदधाति तद्विद्वाविस्थस्या वा हिदनानां [illegible] त्वादि इति श्रुतत्वात्। प्राक्तायपवित्रमास १३

ध्यतितियेकुत्रातरितिमानेव। ततश्चास्या पवीरश्चोतं शायाश्रितं नवति। कनित्यवितं शाखायां विद्यो अस्था
स्यां निदधाति। दोहानंतरं च पुनः शाखायां बध्नाति। अन्ये तु शाखा बहुमे वाशाखायां निदधाति॥ ॥वाग्यतो दोहय
त्यश्रंहलाः। अध्वर्युर्वाग्यतः सन्नश्रंहलाश्रं ह्व्यातिरिक्तेन ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यादिना पुरुषेण गां दोहयति। दो
हयतीतित्यो तो पदेशात्काधुक्षेति दोग्धारं प्रेष्यति। ततएवं प्रेषितो दोग्धा गां दोग्धि। आपस्तंबः॥ ॥नशूद्रो दुह्या
त्वदुग्धा हृदारूपात्रेदोग्धीति॥ ॥स्थाल्यां ब्राह्मणैवस्विदस्यासिच्यमाने जपति। स्थाल्याम च्यार द्वैयजमाने दोहानं
तरं दोग्धारं दाहनपात्रे तेनैव स्थाल्यामासिच्यमाने पयसिहदवस्त्वस्य मुं मंत्रमध्वर्युर्जपति॥ ॥कामधुक्ष इति प्रश्न
॥ कामधुक्षः कां गां दुग्धवानसीत्येवं दोग्धारं प्रतिप्रश्नः कर्त्तव्यः॥ ॥प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह। दोग्धा अमूमिति श्रो
नाम्नि प्रोक्ते अध्वर्युं प्रतिकथिते अध्वर्युः सा विश्वायुरित्यमुं मंत्रं ब्रूयात्॥ ॥एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमंत्रो एवमध्व
र्युर्नेनैव प्रकारेण गां धुक्षेत्यादिना इतरे द्वे गावौ दोहयति। इयांस्तु विशेषः। सा विश्वायुरित्यस्य स्थाने गोनाम
कथनानंतरं उत्तराभ्यां सा विश्वायुरित्यस्मात्मंत्रात् द्वे तरं पठिताभ्यां मंत्राभ्यां सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः इत्ये
ताभ्यां प्रतिमंत्रमेकैकामभिरधाति। सा विश्वकर्मेति द्वितीयां। सा विश्वधाया इति तृतीयां। एवं त्राह्ने न प्रैषादिम

वोमिति द्विरयते। तेन दोहनाशिरस्य हनो स्थाल्या मूत्राहैर अयामासिव॥ आसिच्यमानउपनाम अग्नः। तत्कथं नामेवाश्चिधमनेव ति॥ ॥विसृष्टवाग्भुत्तराञ्चनवारंश्रा निस्तोंदोहनानंतरं विसृष्टवाग्धर्मुकृत्तरामादोहयति पूर्ववत्। तत्र विशेषणः स्थाल्या मनवारहे यउमाने दोग्धम पय आसिंचति। तत्र गांधुक्षेतिप्रैषः। दोहने। आसे कज्रपो। एतावदेवं वारत्रयं भवति। उत्तरा इत्यत्र बहुवचनश्रवणात् संख्यासंदेहनिरासार्थमाह॥ ॥यावत्स्वम धिकारात्। यावत्यः स्वाआत्मीयाः यावत्यो यावद्दधमरणाइत्यथ्यायी नावो यो यावत्य आत्मीया गावो भवंति प्रवृत्तिनावतीः सर्वा अपि दोहयति कुतः अधिकारात्। तावतीनां सर्वासां दोहनेऽधिकारात्त्विपतः॥ ॥तिस्रो वा नित्यत्वात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। तिस्र एव दुह्यंते नाधिकाः। कस्मान्नित्यत्वात्। त्रिवेबहुवचनस्य नियतत्वात्। तान् बृहद्दुहादावपि बहुवचनेनित्यमिवा। तत्राह॥ ॥आहिंसामर्थ्यात्। यद्यपि नदुह्यादावपि बहुवचने नियत मेव। तथाप्याहिंसामर्थ्यात्त्रित्वगतमेव। यास्ता अध्यमानि कर्मकारणे नावाहिनिन्यायात्। तिस्रो दुग्धमतावते वशा स्वार्थस्य तत्रात्किमर्थमधिकानां दोहने॥ ॥दर्शनाच्च। नदेवस्तत्मक्त्याये निवतिस्त्रो दुह्यंते अपि उक्तेर्दर्शनाच्च। श्रुतौ सर्वे दृश्यते यथा बहुवचने न त्रित्वसंख्येव परिगृह्यत इति। तद्यथा अग्नये सिंशत्यै १५

श्वेतवाग्नः कृष्णग्रीवा आग्नेयः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्याः इत्यंतावद्बहुवचनेनैव पशवो विहिताः। तथा कपिंजलादयोऽपि प्रायेण बहुत्वविशिष्टा एव विहिताः। शतपथे च तेषां संख्योपबंधनेऽग्रपते समदशोवपश्न्मध्यमेयूपशा लेनेतेषां उशेषेऽस्योत्तरे पूर्वेपादश्चत्र्योदश्चारण्यानाकाशेष्वालब्धतइत्यादि संख्योपबंधनेवततैवोपपद्य नयदा बहुवचन॰॰त्रित्वसंख्याविशिष्टा एव दुह्यंते नाधिकाः। अतोत्रापि तिस्र एवोत्तरा दोहनीयाः॥ ॥परिश्रि तनमानयति संस्पृष्टममिति। पयसो दुग्धसेकानंतरं दोहनपात्रस्य परिश्रितमानं प्रक्षालनोदकं स्थाल्यां स्थदु ग्धमध्ये निनयति संपृक्त्यग्रस्तावरी ॰नेन मंत्रेण। हस्तात्पुः॰॰॰॰॰कत्वात्॥ ॥उद्यासात नर्ति प्राप्तुतशेषाणां स्पृष्टेति। तांदुग्धस्था॰॰गुणोत्तरउद्घाटनं प्राग्भुतंशेषेण स्थालीदधिद्रुतामित्रोहोमत्रशेषेण दध्मादु ग्धमातनक्ति ग्रहिज होमावशिष्टं दधिदु॰॰ मध्ये शङ्कयति दधत्सं पत्स्पर्देर इत्यनामागमितिमंत्रेण। अत्र विप्रतिपत्तिः। कश्चिन्मातर्होमकंक्षाण्यातेवनर्क उरेति। केचित्साग्नि नसायं होमकोशवेलेति। केचित्तु यहोमको वेलेति [redacted] शाखांतरेवोपवसथ्य स्यपुरस्तादेकाहेऽसु हवा तेन नस्तेपकत्याणमुत्त मस्मि। अग्निहोत्राद्वशिष्टेन दध्ना तनक्तीति। तद्द्विने सायं दुग्धावशिष्टेन दध्नापि दुग्धमवदध्यतानिमानयोद्धा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पस्त्वेव स्रुक्स्रुवं॥ एकस्या दुग्धाग्निसलोवे कोदोह्य हे आहेन उरहेवातु रस्मादुपवसथादानेन नार्थे दोह्यपि वाते
नश्रीतबुध्नानन्तत्वात्। अग्निहोत्रोच्छेषणमद्‍, संयतिवा। अतएवतत्त्वदेशेपोरावीदभ्यग्निहोत्रहोमः का
येरतिवतीयते। हुतशेषत्वस्थाल्यां स्थाप्याधानसुगातं। किंचिदमावास्यायां यत्र यद्यवाग्निहोत्रं हूयते
तच्छेषणयवायातेवनेकुर्वेति। मंदसंगतं। तस्मात् न नार्थं च्यावग्निहेः आखांतरविरोधश्च। आखांतरे ह्यग्निहो
त्रोच्छिष्टनदध्मातनक्तीत्युक्तं। तथा उच्छेषणात्राववेतेऽलिमाते व्यातदनावउअपयितितिशिनि। कार्ष्केन॥ यदग्निहो
त्रोच्छिष्टेन विदध्नं दुत्तिरातेन्याय्यादितं दुग्धात्रविदाधपितिरातेआयस्पेवकुन्तकवनवजेमिति॥ ॥सोदकेन
पिदधात्यन्मयेन विष्णो हव्यमिति। आनेयता नांतरंसोदकेनउत्सवतोत्त्रानेनपात्रेण अमृन्मयेन मन्मयव
र्जितनेदोहस्थालीमपिदधातिढंकयति। विष्णो हव्यमितिमंत्रेण। मानेवा। सोदकेन [illegible] दधातिदारुणपात्रे
णायस्पात्रेण वा यदि मृन्मयं स्यात् कुलंदारुवांलदृंधाति। एवमेवापस्तंबसूत्रेपि॥ कार्ष्केन॥ निधायवत्सा पा
करोप्रवेवत। तोदोहस्थालीसुगासहिंश्रानिधायरवेयरुसापाकरणंकार्यं। तन्नमा इतिरेशानस्य वसं आ
खेयोपस्पृशति। वायवस्थस्येवमादि उन्यतरागोरव्यारवोपगृह्णीनांनेकुर्यात्। तत्प्रातर्दोहायै। वत्सानिदि २५

निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्वा स्मिन्निति। तये वत्सा रवपादर्दिनो सायंदोहवत्प्रातर्दोहायवत्सानपाकरोती
ति॥ ॥प्रातरग्नयऐन्द्राग्नमेकादशकपालोऽसंनयतः। प्रातः प्रतिपदि दर्शेष्टौ। विशेषउच्यते। आग्नेयो द्वा
कपालः पुरोडाशो भवति। असंनयतः सान्नाय्यमकुर्वतो यजमानस्यैकादशकपालऐन्द्राग्नः पुरोडाशो द्वि
तीयं हविर्भवति। असंनयत इति विशेषितत्वात्संनयत ऐन्द्राग्नो न भवति॥ ॥निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्वा
स्मिन्। आज्यं निरुप्याऽग्निर्वापानंतरमन्यस्मिन्निति सायंदोहपात्रादन्यस्मिन्पात्रे प्रातर्दोहनं कर्तव्यम्
र्थात्स्मिन्निःकृत्वा सायंदोहस्य तत्पात्रस्थस्यैवातं भवेत्। निरुप्येति [illegible] ता मात्रे [illegible] देशो येस्यप्रभवा
न [illegible] कतायो। निर्वोपककर्तृकत्वात्। आपस्तंबः॥ उपधायकपालानि सायंदोहवत्प्रातर्दोहं दोहयत्यातंचनं
पिधानं निधानं च न विद्यते न इति॥ ॥परिज्ञाल नीतेन ला वा सायं दोहमाहत्य प्रातर्दोहं दः अपयित्वा निघायैकदा
स्यै। नातनक्ति। उपसृष्टो [illegible] बलादित्यादिपरिज्ञालनमानयतीत्येते सायंदोहं दधिवाततः प्रातर्दोहं दवत्स्वे
तिमंत्रेण अपयित्वा ततः सायंदोहमाहृत्य प्रातर्दोहं मवानिप्राप्य तनस्तद्धास्य पुरोडाशाउज्नानंतरं यत्त
प्राणरतिमंत्रेण नो सायं प्रातर्दोहौ क्रमेणानक्ति। अत्र प्रातर्दोहं अपयित्वा निधायेति प्रातर्दोहस्यैवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निधारणविधानात्। अग्नेरुद्धारादीति विशेषोपादानाच्च। निधारणं पयस एव न दध्न इति प्रतीयते। अग्नेस्तु
प्रणयनमेव। प्रणयनावधिनक्रियत्वाच्छालाद्वत्सुकेन। अत्र प्रणयनादयः संस्काराः प्रथमं दध्नः कार्यास्ततः पय
सः। अवदानं तु पयसः पूर्वं वचनात्॥ ॥शृतस्याग्रे दध्नीति श्रुतेः। शृतस्य दुग्धस्य प्रथममवद्यति दुग्धमव
दानकाले। ततो दध्नः कृत एवं यत्क्रमेणावदानं इति श्रुतेः। शृतस्याग्रे वद्यतीत्येवं विधस्याः शाखान्तरीयायाः
श्रुतेः। न्यायविरुद्धत्वाद्दुग्धस्यादाने। दध्नो हि प्रथममुत्पत्तिरिति। दधिपयसोः स्रुवेण द्विरवदाने जुहोति तेन
तोः स्रुवाग्निधानेः। सहप्रदानेन देवतागुणयोरैक्यात्। तदुक्तं न द्रव्यं देवतागुणयोगात् निवा
पत्ति। मन्त्रेणास्य मात्राथ्ययोरवद्यतीत्यापस्तम्बः॥ ॥समस्य मार्जनेन शाखापवित्रे प्रणीतासु निदध्या
दिति। समस्य तत्रोत्तमार्जनं विहितं तत्कर्तव्यो मार्जनानन्तरं शाखापवित्रं शाखायामेव कृत्वा प्राग
स्तरणं उत्तरस्य नत्वन्यतिरस्युक्तं प्राक्॥ ॥इन्द्राग्नी रितिस्मृतेः। इन्द्राग्नीरुद्रादितिमिश्येन नमे त्रेताक
इनेन भवति। ननु ययादेवतमन्यादिसुक्तं वान्नवकूर्व्यमेतत्। सत्यं इन्द्राग्नीरित्यस्य मेवस्य मावास्या
यां विनियोगस्थापनार्थत्वात्। अन्यथापरादिना इवीतरीति परिभाषितवादिन्द्राग्नीरित्यस्य मेवस्य पूर्वेम १६

त्रेतापतास्यात् तन्मात्रादि सतउक्तमिन्द्राग्नीरिति सूक्तमिति॥ ॥सहशाखया प्रस्तरानुप्रहरणं प्रस
क्तवाकान्त प्रस्तरानुप्रहरणं क्रियते तदा शाखया सह कर्तव्यो। प्रस्तरेण सह वत्सापाकरणार्थशाखाया
अप्याहवनीये प्रक्षेपः कार्यः॥ ॥परिधिभिः सहोपवेषं जुहोति जुहोमि वेति। यदा परिध्यनुप्रहरणं तदा
जुः कुर्यात्। तदा परिधिभिः सह वीराधमस्मा छाखामूला जुह्वादिनमुपवेषं जुहोति वेति मंत्रेण प्रक्षिप
त्रिरियमरितार्थत्वात्। नात्रोद्देशादौ मरुद्धातनाज्येन होमः। वारणस्योपवेषस्य न होमः। यो एमा प्रक
रण उपवेषहोमस्याविधानात्॥ ॥पौर्णमासवदन्यस्य च्युः। उक्तादन्यत्सर्वं पौर्णमासवद्भवति। एतस्मा
पः। अमद्युः। पौर्णमासमिश्र सद्यो वाप्रातरिति पक्षद्वयं त्वाधनादिकर्मापवर्गीतस्यापत सद्यस्त्वमुक्तमा
तदिह न भवति॥ ॥सोमयाजी संनयेत्। सोमयाजी स संनयेत् सान्नाय्यं दधिदुग्धरूपं हविर्द्वयममावास्या
यां कुर्यात्। सोमेनाग्निष्टोमादिना यदिष्टवान् स सोमयाजी। तस्य सान्नाय्यनियमः॥ ॥कामादितरः। तस्मादि
तः सोमयाजी समेव नयेदिति श्रुतेरितरः। सोमयाज्यपि कामादिच्छया संनयेत्। अमावास्यायां सान्नाय्यं ह
विः कुर्यात्॥ ॥त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। उक्तान्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां त्रिंशतं वर्षाणि यजे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेति। अतः। मात्राप्यस्य प्रस्तुतत्वात्प्रसात्रत्यपोरव दर्शपूर्णमासयो रयं नियमः स्यात् अस्मात् दितितयोः प्रस्ता
वे विकृत देशे पूर्णमासग्रहणं॥ ॥पंचदश दाक्षायणयज्ञः॥ दाक्षायणयज्ञः॥ दाक्षायणग्रहणे च दर्शपूर्णमा
सयोर्न्नी पंचदशवर्षाण्येव यजेत। न त्रिंशतं वर्षाणि यथा दाक्षायणयज्ञः। यादृशी श्रुतिः पंचदश वर्षाणि यजे
नेति श्रवणात्। दर्शपूर्णमासावेव गुणविकृतौ दाक्षायणयज्ञौ न ततः कर्मान्तरमित्यत्र वक्ष्यति गुणविधानत्वा
त्सन्निधिमपहृवनान्यामित्यत्र॥ ॥अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात्। आहृत दर्शपूर्णमासपक्षे त्रिंशद्वर्षाणि तु दाक्षा
यणगुणक दर्शपूर्णमासपक्षे पंचदशवर्षाणि तु अनंतरं च नमग्निहोत्रमेव जुहुयान्नान्यत् किंचित् कुर्यात्। कृषि
देवत्राहुमित्वार्थे व्याचष्टे। अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात्। यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं जुहुयात्। तथा दर्शपूर्णमा
सावपीति। उभयत्र यावज्जीवमनुष्ठानप्रदर्शनात्। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहुयादिति। अतश्चान्न यथाश्रवणात् विकल्पः। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासयागः कार्यः त्रिंशद्वर्षाणि वा। दा
क्षायणपक्षे पंचदशवर्षाणि वेति। अत्राहापस्तंबः॥ स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाविककामः सर्वकामो वा जु
गपत्कामयेत दाराग्घस्केवा। यावज्जीवं यजेत त्रिंशतं वर्षाणि जीर्णो वा विरमेदिति। अत्र यावज्जीवादिसंक १७

त्यः। दर्शपूर्णमासोपरमेत हि कारणमथ परमः तस्मात् इति वाता। दर्वि होमा प्रयणे क्रियेत। सोमानाम
विनिवृत्तिः॥ केवलमग्निहोत्रमित्युपदेशात्। अग्निहोत्रमेव जुहुयादिति। दाक्षायणमिति इत्ते स्वामी॥
आचार्येण स धर्मको दर्शपूर्णमासावुक्तौ। अथ तद्विकारान् निरूपयादीत्वादिष्टःस्यायेवरं निर्दिष्ट दर्शपौर्ण
मासक्रमात् नैत्त्यिवमाधानो विकृतीनां मोदनानां यजति वा निरूपणं पूर्वे कृत उपयुक्तासामान्याति दर्श
निश्चयातिदेशाद् बाध्यत्वविकृतिकालं च निरूप दाक्षायणयज्ञं वक्ष्यति। ननु दाक्षायणयज्ञे न ...
तिदेशादि निरूपणीयो। तस्यापि गुणमात्रविकृत दर्शपूर्णमासत्वेन प्रकृतित्वात्। सत्यं। दाक्षायणस्य तावत्
स्यापि विद्यते। आमावास्यायां पयस्यामैत्रावरुणी। तस्याश्च सान्नाय्यपयोविकारत्वादतिदेशादि...
धीनां तत्र पयोधर्मलोपश्चाति॥ तत्र प्राग्दाक्षायणयज्ञादतिदेशादिनिरूपणं युक्तम्। इदानीमिदं वक्तव्यं।
स्मार्य चरुं निर्वपेत् कृष्णव्रीहिमयकामः। अथ वाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेत् समस्त दक्षिणाराध्यं निर्वपति अथ सारस्व
तं चरुं निर्वपति। श्रोत्रियं तं वार्यवनि पुत्रेन सुकं स्वपरमान ननेत स एत माश्विनं ध्रुव आमालं नैत ... पामीयम
जमान्न नैत्त्विवमाधा सुविकृता पुरोडाशा सौकिं व्रीहीणां वहति व्रीहीणां ... तिवयाव उक्तनिर्वापानेन रु

पसंस्कारमात्रविधिः। उत यागविधिरिति। तत्र प्रथमेस्थत्राहमन्त्रवादश्चाहमनपेक्ष्योस्यादिति न्यायेन निर्वापल
क्षणमात्रं प्राप्नोतीत्यत आह॥ ॥२॥ ॥कर्मेशाख्यो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मेशाख्यः क्रियाशब्द
आख्यातप्रत्ययान्तो निर्वपत्यादिः शब्दो यजतिः प्रत्येतव्यः। यागोक्तेयरत्यर्थः। ततश्चासौ यं न रूपमग्नीषोमीयम
ष्टमित्यादौ द्रव्यदेवतासंयुक्तो निर्वपशब्दो नैतत्पादितिप्रत्ययान्तः शब्दो यागविधायको न निर्वापसंस्कारमात्रविधायक
संस्कारमात्रविधायक इति लयः। यद्यपि यजतिरिति शब्दो यजिधातुमेवाभिधत्ते रूढ्यापि धातुनिर्देशाद
तिस्मरणात्। तथाप्यत्र तदर्थयागपरो ज्ञेयः। धात्वर्थो द्रव्यदेवतासंयोगाभावात्। तदर्थस्य यागस्य तु द्रव्यदेवता
संयोगः मन्त्रकारेणाभिहितो यस्ते व्याख्यास्यामो द्रव्यदेवतात्यागयुक्तादः तोद्देशेन द्रव्यस्य त्यागः या
गइति। न केवलं सूत्रकारेणैव द्रव्यदेवतायुक्तस्य निर्वपशब्दत्व न रूपादिकस्य कर्मेशाख्यत्वं यागत्वमुक्त
किं त्वसुर्यन्ते किंतु श्रुतिरपि निर्वपत्यादीनां शब्दानां यागे दर्शयति। तथा मित्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदिति प्रक्रम्य
तयोस्तु प्रयोरवद्यन्नाहमित्राद्बृहस्पतिं न्यामनु ब्रूहीत्याश्राव्याह मित्रा बृहस्पती यजेति वषट्कृते जुहोतीति समा
नुवाननविधिपरवाक्ये यागे दर्शयति। तथा वा उपेयपशुं तु। अथ समस्ता च भाजापत्यान्यश्चनाननततस्तु १८

पकस्य प्रजापतयस्तु पाः स्तोकाच्छागानां हविषोनुब्रूहीति प्रजापतयस्तयेबोधाः स्तोकाच्छागानां हवि
प्रस्थितं प्रेष्येति वषट्कृते जुहोतीति तथा अग्नीषोमीये अथाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोनुब्रूहीत्याश्राव्याह
ग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति वषट्कृते जुहोतीति प्रैषविधिपरवाक्ये यागं दर्शयति। न तु यत्र निर्वापादे
विहितो यागो दृश्यते तत्र तत्र तथा त्ववत्वं अन्यत्र न न विधीयतीति शोकानदायो। समानन्यायेन तु द्रव्यदे
न्याएकसिद्धः श्रुतज्ञानेन सावेषा श्रुतज्ञानवदन्यत्रापि तथात्वकल्पनात्। तस्माद्वमादौ यागविधिरिति एवं
यागत्वसिद्धिपरिदं संदिह्यते। सा येन रू निर्वापदग्नीषोमीयमजमालभेतेत्यादौ विधियागमात्रं भवति धर्मो
अपि न वेति। यदा न धर्मो न वेतीति पक्षस्तदापि संदेहः किं सर्वो दुतिसे बोधिनो धर्मो न वेति उताग्नि दा प्रसंग
धिकाद्यादोम्नि दर्शपूर्णमासयोः अथवा ज्योतिष्टोमस्येति। अथवा दर्शपूर्णमासयोरेवेति। कैश्चाग्निर्निधर्मो
णामनाम्नानाद्यथाश्रुतं यागमात्रं कर्तव्यमिति एवं प्राप्ते आह॥ ॥दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामश्चोत
सौर्यादिधर्मान्नवंति न यागमात्रं। कस्मात् सामर्थ्यात्। एवं मनानि विधितान्यानि समर्थान्यायेवंतिसभ्ययज
नानि नवंति यान्यथास्मात्क्रत्वाद्दर्थप्रतिपादनात्वे न निरर्थकान्येवस्युः। तथा हि अग्नीषोमीयलयागन प्रस्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वर्वेसंनावयेदित्यत्रोशात्र यवतीनावनाविधीयते किं।उत कथमिति। तत्र किंमंत्रोपात्तभवनेसां कर्नांशः सौर्येति
ति।कथमेशस्तुवाक्यमध्येनान्वितन कथं नावयेदिति वाक्यं कथमंशं सोपदं।यत्रसाप्तं भवति।तदध्याहार
णानुषंगेणवा परपरिचानिराकांक्षेकर्तव्यो।अन्यथातस्यानर्थक्यापत्तेः।नन्वेवेदमात्रमात्रसाधितरिष्यते।तस्मा
दत्रनिराकांक्षीकरणायविध्यंतेतिकर्तव्यतापरपर्यायः कथमंशः कल्प्यते।इत्युपजना यदतिसिद्धेप्राप्तदर्शपूर्ण
मासधर्मोइष्टिपशुष्विति।सर्वासुइष्टिषुसौम्योयामोयपशौसदर्शपूर्णमासयोरवधर्मोनवंति।नच्चाश्रितार्थः
कस्मात्सामर्थ्यादितिस्वत्वोक्त एवहेतुरत्रापियोज्यः।दर्शपूर्णमासधर्मोएव सौर्यादिविधीनामंशपात्तविकरेमथ
।नरुधुरोआज्ञादयोस्ववधानादिभिरवसिद्धोतिनातिपर्वादिभिरिति।किंचाक्यकचोदनाचोदितत्वं तद्धिनेनद
वतानि।हिंशअपचहव्यकव्यमित्यादीनिदर्शपूर्णमासांश्र्यादियोदनयादृश्यसंबंधनिमित्तवाक्येविप्रतीपद्ये
दृश्यमानानिलोचोदनामुपस्थापयेति।सा च स्वार्थमुपस्थापयतिश्रुत्रप्राप्तवतीनावनात्तस्याः स्वार्थः ततः कि
मंशोकनोशयोरिस्मवात्रावनाहस्य कथमंशो विध्यंतधर्मोपरपर्यायोगृह्यते। एवं सौर्यादिविधीनांश्राभ्या
दितिविधिसारूप्यादर्शपूर्णमासधर्माएवसौर्यादिषुतंतमितिनामिसोत्रादीनांसारूप्याभावादिति।इष्टिपशुवि २९

ष्वेष्टिषुसर्वासुएवसौम्याग्नीषोमीयपशावस्मिन्निति व्याख्येयं।पशौतरपशुष्वग्नीषोमीयाद्दूसौ भवतीतिमत्रका
रावक्ष्यति अग्नीषोमीयात्पशुष्विति॥ ॥दर्शनाच्च।न केवलं सामर्थ्यादर्शपूर्णमासधर्मो इष्टिपशुषु तत्रैवमित्रि
पिशुश्रुतेभिक्तिषु दर्शपूर्णमासधर्मेषु दृष्टेदर्शनाच्च।तथाहि।अथ सावित्रीमिष्टिं निर्वपति।सुपक्रमपय
तोसंस्थितयोनिधुतायमाने पुत्रासत्तेवीणागाथीदक्षिणतउत्तरमंत्रामुपाध्यसिनःस्वयं संप्रगाथाभागा
यतीति।प्रस्थामिष्टेप्रयाजेषुहूयमानेषुत्रासलस्यगाथागानं विधीयते नप्रयाजाः।तेन प्र[illegible]तः प्राप्ता
स्ताः ऋयंते।अतो विकृतिरूपायां सावित्रेष्टौ प्रयाजानां दर्शनादेव ज्ञायते दर्शपूर्णमासधर्मोइष्टिषु गच्छं
तिः।तथा पशौ।सउत्तरमाघारमाघार्योसंस्पर्श्ययूयं स्वस्वैपर्येत्यजुह्वापसुष्ट अमनक्तीतपशुसमंजनविधौ
वाक्ये उत्तरमाघारं दर्शयति।उत्तरमाघारदर्शनादेव ज्ञायते यद्दर्शपूर्णमासधर्माः पशौ।नन्वेतीलिंग
वंप्रवृत्तिवहिःवृत्तिः कर्तव्यास्ते वे रूपेणानुमानिकवचनेन तसाविष्टिषु दर्शपूर्णमासधर्मान भवेत।स्फ कि।अथ्युना
तदपवादविकृनप्रत्यक्ष[illegible]निकष्मंप्राप्तिमाह॥ विश्वेदेवधर्मोश्वाज्रुमोणं पशुवरुनन प्रवृत्तिःस्यात्।।वाजिमोरुषु
चद्वादिपर्वाणिसंति।विश्वेदेवा वरुणप्रघासाः साकमेधाः शुनासीरीयं चेति।तत्र प्रथमे विश्वेदेवपर्वणि दर्शा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रसमासधर्मो भवति। ततो ऽतिरिक्ता आपो देविकाञ्च पिधमो भवति। प्राचीनप्रवरो ऽयं बर्हिः। उक्ता प्रस्तरः प्रस्त-
रादनवासः पत्नी चेत्येवमादयः। तत्र वरुणप्रघासादिषु त्रिषु पर्वसु विश्वेदेवस्य धर्मो भवति। कस्मात् नावभना
ताः प्रवृत्तश्चेति द्वान्यां द्वत्वा। वचनादित्येषु पर्वस्वाद्वतश्च। तनयत्र यत्रार्थे नान्यवपंच दर्वाभिभवतीति
वचने। वरुणप्रघासेष्वध्युकर्षे कृतं ते। महाहविषि शुनासीरीये च। तत्रिवैश्वदेवधर्मः प्राचीनप्रवणता
नेनाभवेति नान्यत्र मारुत्यनीकवती सांतपनीयाश्च ह्मेधीया क्रीडिनी पित्र्यासु प्रतश्च मास[illegible] क्रियाकमने
तर्हि तद्वधमसन्नः। नेत्रथा प्रस्तरोपि प्राकृत एव। न प्रस्तरः प्रत्यक्षवचनाति देशो यो ऽर्थ्यनान्यवपंचदः
रीति। एतानीवत्यतञ्च द्वनष्टवैकानि सवाज्ञानि यो ऽश्माकपालरत्यादीनि पंच विश्वेदेवपर्वविहितानि सर्वाणि च
रामुख्ये ति। तानि वैश्वदेवपर्वणि उपज्ञातानि वधानन्यायस्थित्र द्यावा[illegible] यागवत्तु होकरणः मनसा
त्रियमीकृतानि। अनेनेनयास्येनितानीति तदुमे कालातिविधीयते। किंवाइ वृत्तेश्च। शुनाशुनासीरीयधर्मे
प्रवृत्तिर्दर्शनात्। तस्मात् द्वारापि किं तु [illegible] दिनम् [illegible] ति [illegible] मन्यथं [illegible] ग्निमेथने प्रतिषेधति प्र
तिषेधश्च प्राप्तिपूर्वको भवति। उत्तरे पि [illegible] विश्वेदेवेष्वनाना त्वयोः प्रतिषेधेनित्यानुवादः अनु २०

ग्निमेथनमपि शुनासीरीये विहितमस्ति। तेषां विन उद्धे ऽग्निं मंथंतीति। सत्यान मे येत्यग्निमिति निषेधे
पि विद्यत एव। उत उत्तरयथाश्रवणात्। सा उभ्रियग्रहणाग्रहणवच्छुनासीरीयाग्निमेथनविकल्पः सिद्धो भवति
एवं वचनातिदेशमुक्ता नामातिदेशमाह ॥ ॥ सोमाप्सेव प्रवर्ग्यस्य प्रतिषेधतः प्रवर्ग्ये वरुणप्र
घासेष्वपि सवचनातिदेशमुक्ता नामा[illegible] हतायव प्रवर्ग्येव सोमात्[illegible] था ह्मोत्तवं
यास्ससे वधिन्यव प्रथसंस्कृतकर्माणि सोमाप्रणा हापि हतायव प्रवर्ग्येव सोमातस्मिन् [illegible] काद प्रथा ह्मोत्तवं
तिष्ठतः। साम प्रतिषेधतः। तत्र वसामगायतरीति सामगानस्य प्रतिषेधतः। सामगानस्य सोमिकस्य प्रथर
वविहितमस्ति। तत्प्रतिषेधश्रुतेरेव उपपद्यते यदि सौमिकाद्वचनं प्राहा[illegible] आयामिका प्रवर्ग्यधर्मो नेव द्युग्न
कारावचनप्रवृत्ति न्यायमित्यस्य हेतोरनुकर्षणार्थः। अथातः [illegible] तेन नउद्दृ नेति वचनेन नामधेयमुच्यते।
प्रवचनश्च इत्येवं रूपं तेनाव प्रथर्रति नाम सामान्यादत्र सो मिका देव प्रथा हुमेव प्रवृत्तिर्भवति। धर्मप्रवृत्ति रपि
साम प्रतिषेधतत्स्यते। तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्। नेनारूपाणि वाचनादिसर्वेन दीयं नवति प्रतिषिद्धत्वं एव
वंकुरुपापि नामपनेमासमग्नि होत्रे उच्छ्रिति दर्शत सि भामान्यां मासेवाज पयेने ह्य प्रवृहस्पतिसवेन यजेत
त्यादौ सर्वत्र नामधेयायात्र्यमे प्राप्तिर्ज्ञेया ॥ ॥ अथावर्त्यग्निमन्त्रोपदेशात्। तयोः एवासक्व [illegible] तिवदेनेन एको

कणादासनवत्कपाले नाधेयः कस्मात् जिनेन रुधिरोपासनमात्रोक्तनिषेधात्। पाद्मो वा एवं रुधिरोपासनेनानव
ति। कस्मान्मंत्रोपदेशात्। यदिष्टं तथा एवासृगित्यनेन सर्वस्याः कणापासनेव कर्तव्यतायाः प्राप्तिः स्यात्। तदा
रक्षसां भागोसीति पुनर्मंत्रोपदेशोऽनर्थकः स्यात्। मंत्रस्यापि शेषत्वात्। अस्ति च पुनर्मंत्रोपदेशात्। तथा एवासृक्
पत्रो रक्षसां भागोसीति। तस्माद्रुधिरोपासनमात्रमेव त्यज्यते॥ ॥विचारि लौकिकमदृष्टकर्माणां यत्र कर्मेलि
विशेषः संज्ञायां तत्र निर्विकल्पं लौकिकं वस्तु यथा ... भवेदिव... तद्यथा॥ उत्तरया ...
वोपर्युपरिधारयन्निति। तत्र गार्हपत्यादि आहवनीयं रुद्रसामस्वामिमुपनिधायं स्तुवत इति। तत्र ...
के लि किकर्मप्रोक्तः उत्तरविदिको गार्हपत्यादिरिति विज्ञेया। एवं विधे संदेहे प्रतिलौकिकमेवाग्निं ... याः
विदिकं गार्हपत्यादिकं। कुतः अप्रयुक्तत्वात्। लौकिकस्याग्नेः क्वापि वाक्येनाविनियुक्तत्वात्। उत्तरवेद्या गार्हप
त्यादेर्वैदिकेन कार्येणावविनियुक्तत्वात्। गार्हपत्ये हविः श्रपयति आहवनीये जुहोति। तेनास्यैवाभावात्
र्यपवतीति। नचैवं वाक्युक्तत्वादन्यवापि कार्यार्थं स्यात् नतिरमिदृश्यन्ते ... विज्ञाय लौकिकमि
तिवक्तव्ये। सर्वत्राऽयोतेऽपक्षे लेपयुतमनुमंत्रयेत्। मानिरसीति। अतश्च स्परोदसामभिश्चानुदाहरणं ॥ २२

अन्यदेवोदाहरणं प्रदर्शनीयं मतं। तत्र प्रकरणावगतसर्वार्थस्य द्व्यस्य प्रकरणाविहितातिरिक्तकार्य
साधनतानिराकरणपरः। इदं तु गार्हपत्यादीनां सामर्थ्यात्सर्वार्थविशेषवाक्यबोधितहविःश्रपणादिकार्या
तिरिक्तकार्येषु तेषां साधनता निराकरणपरमित्यदोषः। त्रिसुत्ये गौरिशत्रे आन्यदोहानि सामानि से ति
आन्यदोहानाम मिमुपनिधाय स्तुवत इति। तत्र छंदोग सूत्रे विशेषः। ब्राह्मणमाध्यंदोहानामभिमुपनिधा
य स्तुवत इति। हाउ धिष्ण्यमग्नि धारयेयुः। प्रथमेऽहनि यमध्यंदिने आग्नेयेषु माध्यंदिने धिष्ण्ये ... विहरण
कालेयमानेयेषु स्त्रधारयेयुः। परादोहकाल इति तत्र स्थानी वा आन्यदोहे। तथा प्रातःसवने ...
उत्तरयोर्द्वितीयतृतीययोरह्नो। प्रातःसवने धिष्ण्यान्निवि ... हरणे ये दोहधिष्ण्या आग्नेयेषु ... धारयेयुः पौर्ण
दोहान्यदोहकाल इति तयोर्हि माध्यंदिने आज्यदोहे। तु शिष्टपशो वदन्तोऽरसमासध मोऽत्तवेतीमुक्ते। अधोदस
मासयोश्चाग्निधारयेयुः इत्यध्वनराणाः। तत्रायं संदेहः। किं पत्र उत्तरविहितेन तयोगे नियमेन यतः कृताग्नि
त्येपादर्धमोत्तवेति। उतास्मिन्नस्मादेवेति नियम इति। तत्र नियमकारणत्वात् ... नियमे प्राप्ते आह॥
विधिविशेषः कर्मणोऽपकृष्टशब्दपरिमाणस्याश्रवत्ता गुणसामान्यान्यकर्मणि विहितं प्रधानकर्मणि एकाह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शब्दपरिमाणद्रव्यदेवतागुणसामान्येभ्यः कारणेभ्यो विधिविशेषो भवति। अस्मादेव शास्त्रात् प्रधानयागाद
भिविहिते प्रधानकर्मणि धर्मो भवेत्। एवं विधेर्विधिविशेषो भवतीत्यर्थः। विधेरिति कर्तव्यताविधेः विशेषो वि
धिविशेषः। सामान्यशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते एकदेशिनि तावत् प्रधानो निर्देशः। ततश्च एकत्वसामान्यात् शब्दप
रिमाणसामान्यात् द्रव्यसामान्यात् देवतासामान्यात् गुणसामान्याच्चेति हेतुविभागः। यथासंभवमेतेभ्यो
हेतुविशेषेभ्यो धर्मप्राप्तिर्भवति। तद्यथा विकृतौ एकदेवत्ये सौम्ये सारस्वते पौष्णे वारुणादौ यागे एकदेवत्ये
नावान्तरसामान्येन शब्दत आग्नेयस्य धर्मा भवन्ति। तेन सर्वैकदेवत्येषु चतुर्होत्रादौ कारणादाग्नेयधर्मो भ... नि...
द्विदेवत्ये कर्मोदना अपथद्रव्यके द्व्यादिसामान्यं अग्नीषोमीयादिष्वस्ति तथाप्याग्नेये एकदेवत्यत्वमतोऽनुसामा
न्यमधिकं। तेन एवं नियम आग्नेयादेव नाग्नीषोमीयादेरिति। सहदेशो हि हेतुः सहदेशावती तेनैव तेन तत्र
साहचर्यात् धर्मस्य मनुमायते। तद्यथा एकस्मिन्नश्वानडुन्महिषादौ प्रगतिश्चाहि पुलयुक्ते प्रथमे ज्ञातेप
दापश्चान्न सहदेशमेवाश्वादिकं दृश्यते तेन तस्य प्रवेशोऽश्वादिसहदेशगुणत्वं कल्प्यते साहचर्यात्। तथात्राप
त्यर्थः। यथा वा मतिक्रमे व्रीहितण्डुलौदनपाके ज्ञाते मा कर्णवध्रुकतण्डुलाद्योदनपाके अनुपरि २२

श्रतिक्रमे वा तोऽपि तदनपाके सामान्याद्व्रीहितण्डुलौदनपाके तिक्रमे वा नाय थाव स्यात् तदृश्यापा त्यर्थः। तथा द्वि
देवत्यत्वसामान्यादाग्नाविष्णवे अग्नीषोमीयस्य धर्मो भवति। ननु द्विदेवत्यत्वसामान्यमिन्द्राग्नेऽपि विद्यते। न तत्रापि प्यानि
यमो न विधः स्याग्नीषोमीयादेन्द्राग्नेदिति। मिश्रे शब्दपरिमाणसामान्यमधिकमग्नीषोमीयऐन्द्राग्नात। शब्दप
रिमाणसामान्येन तुल्यसंख्याक्षरत्वेन आग्नाविष्णवाग्नीषोमीययोः कृत्नयोरपि पञ्चाक्षरत्वरूपात् अवान्तरसा
मान्यात् अग्नीषोमीयादेवाग्नाविष्णवे धर्मो भवति। नैन्द्राग्नादिति। अनेन तच्छब्दपरिमाणसामान्येन सौर्ये(?)
मस्य धर्मो भवति तत्तयोरपि व्यक्षरत्वान्नाग्नीषोमीयात्। तथा द्रव्यसामान्यादपि तत्र देशो विकृतेर्द्रव्यात्... शः
न्नि भवति। यथा अपथद्रव्यसामान्यात् सौराग्नायधर्मो श्वरुधनामैन्द्रादिषु भवति। सान्नाय्याच्च सान्नाय्यपयस्यादिषु
द्रव्यसामान्यात् आज्यधर्मो मधुदकादिषु छागधर्मो मेषादिषु। देवतासामान्यादपि धर्मो भवति यथा अग्नेः
अग्नेयस्यामैन्द्राग्नमैन्द्राग्नस्येति। नन्वेतत्सुमहत्त्वं। रुद्रोऽतिरिक्तत्वादिना सिद्धत्वात्। सत्यं द्रव्ये देवताविरोधे द्रव्यपस
मवायादिति वक्ष्यति। तदर्थं देवतासामान्यादित्युच्यते। अन्यथा द्रव्यं देवताविरोध इत्येतस्य वस्तुमशाक्यत्वा
त। गुणसामान्यादपि विहिते प्रधाने धर्मप्रवृत्तिर्भवति। यथा अग्निहोत्रादुपांशुयाजादिषु तेषु सावित्रसोपोऽत्रापरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्रुयोगे। तत्र प्रणीतोयेयज्ञामहेन्द्रोवषट्कारःसेत्रिषाःप्रेषाश्चैवरूपोस्तु हविः पुरेवतानामधेयंचोपांशुत्वादयोधर्मा
स्तस्रुवदेति। यथावावैश्वानरयागाद्दौपोर्णमासयोः। किंपमालापोर्णमासाग्निपथमोठदिन्य्आरंनादयोनवेति। अ
मावास्यायां किंपमाणादामावास्याग्नेयधर्मोऽत्र चरुर्दिनारंनादयोनवेति। कालोत्पत्रगुणइति। कालस्यापि कार्थ
त्वेनपरार्थत्वात्संगच्छन्ते स्येदातुच्छेंद्रमितिना। शेषःपरार्थत्वादिति। अथवाउदाहरणं। द्वादशकपालेन्वे
श्वदेवश्चैनकदेवतत्वसामान्यानाम्नीषोमीयधर्मोऽग्नीषोमीयधर्मोवाग्निषोमनआशुवेति। तत्रद्वादशकपालद्रव्य
गुणसामान्यादैन्द्राग्नस्यैवनामीषोमीयस्येति। अष्टपरिमाणसामान्यंत्वात्रिकस्यापितास्ति। अथद्रव्यदेवतावि
रोधेविषये। यथातिथ्यायांवैश्वदेवोनवकपालःपुरोडाशोविहितोस्ति। तत्रद्रव्यसामान्यात्पुरोडाशानिरूपणा
प्राप्नुवंति। देवतासामान्याद्वैश्वदेवोपांशु(प)उस्यधर्माइति। यथावाग्निहोत्रसोमेपयसिग्निहोत्रपयोरिव। आ
ग्नेयेपयसिद्रव्यसामान्यात्सांनाय्यस्यधर्माः। देवतासामान्यात्पुरोडाशस्येति। यथाराजसूयेपंचबिलेचरु
ष्काद्वशकपालःपुरोडाशोचरुनिरुप्यत्रद्रव्यसामान्यात्पुरोडाशिकाधर्माः। देवतासामान्यात्सांनाय्यस्येति।
एवंद्रव्यदेवताविरोधेनियमकारिकारणनोद्रव्यसामान्याद्वादेवतासामान्याद्वानियमप्राप्त आह॥ ॥ २३

वी १

नियमोद्रव्यदेवताविरोधेद्रव्यस्यसमवायात्। द्रव्यदेवताविरोधेद्रव्यस्यैवद्रव्यसामान्याद्धर्माभवंतीतिनि
यमः। नानियमोद्रव्यसामान्याद्वादेवतासामान्याद्वेति। विरोधेद्रव्यसामान्यमेवबलीयइति। कस्मात्। समवाया
त्। द्रव्यस्ययागेसमवायात्। द्रव्यंहिस्वरूपेणतद्गमानेयागेनिष्पादयति। देवतातूद्देशमात्रेणप्रयच्छत्या
दूरमात्रोपकारेणन तत्रोपकरोतिनद्रव्यवत्स्वरूपेण। तेनयागस्यद्रव्यंसंनिकृष्टं देवतातुविप्रकृष्टा। संनिकृ
ष्टविप्रकृष्टयोर्मध्येसंनिकृष्टमेवबलवदितिन्यायेनद्रव्यमेवबलवदितितस्मात्सामान्येनिवधर्मप्रवृत्ति
र्नदेवतासामान्येन। अथवाविभ्रवादाद्रव्यस्यरूपविशेषत्वेनसमवायोदेवतायाश्चविशेषणत्वेन। विशे
षणविशेष्ययोर्मध्येविशेष्यमेवबलीयइतिन्यायोद्रव्यस्यबलवत्त्वं। तेनविश्वदेवनवकपालेपुरोडाशधर्माएव
नवनीतेनापोस्नुयाज्ञस्य। एवमाग्नेयेपयसिसांनाय्यस्यैव। ऐन्द्रेपुरोडाशेपुरोडाशस्यैव। चरुसान्नाय्यालानस्य
त्रापिद्रव्यसामान्येनपुरोडाशस्यैव। नदेवतासामान्यात्स्थानापत्त्यावासांनाय्यस्येत्यादिज्ञेयं॥ ॥ दाक्षायणेश्च
यते। मित्रावरुणौपयस्येति। तथावाजपेयेऽपिवैश्वदेवीपयस्येतिपयस्यैवारुणीमारुतीचेति। साचपयस्या
दधिपयोन्योनिष्पाद्यते। तत्रोभयनिष्पाद्यत्वात् संदेहः किमस्यांपयस्यायांदधिपयसोरुभयोर्धर्माभवंति। उ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नदध्नः। अथवा पयस एवेति तत्राद्यं पक्षमुद्भावयति॥ ॥आमिक्षायामुत्पत्तिसन्निधेः॥ ॥आमिक्षापयस्येति वा
नयोर्मध्ये। आमिक्षायां पयस्यायां तु तयोर्दधिपयसोर्धर्मो भवति। कुतः सन्निधेः। यतः स्वाभ्यामेव दधिपयोभ्यां
कारणभूताभ्यामामिक्षा निर्वर्त्यते। निष्पाद्यते। इमं पक्षं दूषयति॥ ॥लिङ्गं वा दर्शनात् यदुक्तं आमिक्षायामुत्पत्ति
धर्मा भवन्तीति तन्न। कुतः एकैकदर्शनात्। यत इमं ग्रं एकैकदर्शनात्। तेन वारुण्यामिक्षेति एवं हि पयस्या दध्ना निधी
यते। सेयं वारुणी पयस्या विश्वेदेवी वारुणी मारुतीत्येकवचनश्रवणात्। एकस्या वा तयोर्धर्मे च न संभवतीति विरो
धात्। दधिधर्मे हि अपरिवासितया शाखयावआपाकरणं प्राप्नोति। पयोधर्मे चैव परिवासितया। तथापि दो
मे विवर्जितो हन्तव्य प्यासादने प्रोक्षणं च प्राप्नोति। न दधिधर्मे चैवा। अनयोर्धर्मे चैव विरोधः स्यात् तस्य तेनसे
वं प्रयुज्यते। अथ द्वितीयं पक्षमुद्भावयति॥ ॥दध्नः संघातात्॥ आमिक्षायां दध्नो धर्मा भवन्ति। कुतः संघातात्। संघा
तः काठिन्यं। कठिनत्वसामान्यादित्यर्थः। दधि कठिनं। आमिक्षापि कठिनेति। अथ सिद्धान्तमाह॥ ॥पयसो
भावात्॥ आमिक्षायां पयस एव धर्मा भवन्तीति न दध्नः। कुतः सद्भावात्। पयसो ह्यामिक्षा भवति। ननु दध्नो पि भ
वतीत्युक्तं आमिक्षायामुत्पत्तिसन्निधेरिति। तन्न। आतञ्चनत्वेनापि दधिनिनयनं क्रियते। पयस्यानुप २४

यस एव भवति। अथवा तद्भावात् तद्रसस्य पयसो रसस्य मधुरस्यामिक्षायां भावात्। पयो हि मधुरं। आमिक्षा
पि मधुरा दृष्टेति। अतः पयस एव धर्मा आमिक्षायां भवन्तीति सिद्धं। तत्र परिवासितया शाखया पवित्रं धना
नेतरे च आपाकरणे। दोहनं यत्तश्च प्यासादनं प्रोक्षणं च आज्यनिर्वापानेतरे। दोहनं श्रपणमभिघारणं दोह
दधः पयोधर्माः पयस्यायां भवन्ति। अग्नीषोमीये पशौ दृश्यते सामान्यादकृतां शेषाग्नीषोमीयपुरोडाशधर्मा
प्राप्ताः॥ ॥पशोः सान्नाय्यस्य तदुक्तं। पशोः अग्नीषोमीयस्य पशोः सान्नाय्यस्य धर्मा भवन्ति। न प्राकृताग्नीषो
मीयपुरोडाशस्य। तदुक्तं। तत्र प्रागेवोक्तं द्रव्यदेवताविशेषः तस्य समगामयादिति। ननु अत्र कथं द्रव्यदेवताविशे-
षः। इह हि पशुद्रव्यं विधीयते तच्च प्रकृतौ नास्ति। अतस्तत्कस्य धर्माननुपस्थापयतीति। उच्यते पशुस्थानस्थ
त्वात् दृश्यते पयो पि पश्वोर्दृश्यते। अतः पशुद्रव्ये वनीता तस्मात् सान्नाय्यं बुद्धावागच्छति। उक्तं साद्रूप्यात्। अतः पशु
द्रव्ये सान्नाय्यधर्माणां प्रापकः। अग्नीषोमादेवता तु अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य। अतः कारणद्वयमपि द्रव्यदेवता
विशेष एव भवति। अतः साधकं तदुक्तमिति। ननु तद्धितान्निर्वपणमिह द्व्यात्। पुनरुक्तमिदं। मैवं। तत्र हि प्रकृ
तौ मानान्तरमेव पुरोडाशादिद्रव्यं धर्माणां प्रापकं। इह हि प्राकृतसान्नाय्यद्रव्यमदृष्टं पशुद्रव्यमिति चेत्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धर्मानुसन्तारः ॥ ॥ प्रायश्चित्तश्रुतेश्च । प्रायश्चित्तश्रुतेरप्येवं ज्ञायते यत्सान्नाय्यधर्माः पशौ न भवन्तीति । कथं । पशू
२-प खायां वसायाः स्रावानामन्निमेत्रापातति प्रायश्चित्तश्रुतिः । अस्यां हि श्रुतौ पशावुखाहरणे । सा यत्तदेवोपप
द्येत यदा पशौ सान्नाय्यधर्मा भवन्ति । नान्यथा । ननु नयाप्यत्र विपरीता बुद्धिः स्यादिति । यदा पशौ सान्नाय्यधर्मा न भ
वन्ति स्यात् विषयः । कथं । यदि पशौ सान्नाय्यधर्मा भवेयुः तदा सान्नाय्योखायाः स्रवणे यन्निमित्तं तत्पशूखा
स्रवणे एव पशूखायां अपि स्रवणे प्राप्नोत्येव । किमर्थं पुनरुच्यते पशूखायां स्रवेदिति । उक्तं न । नैतन्निवं ज्ञाय
ते सान्नाय्यधर्माः पशौ न भवन्तीति । उच्यते । सान्नाय्योखायां हि प्रधानद्रव्यस्य सान्नाय्यस्य स्कन्नेः । पशौ च पु
रोडाशायां वसायाः । अतः प्रधानद्रव्यस्रवणीयप्रायश्चित्तं विहितं न तु वसास्रवणेन प्राप्नोतीति । न तथोक्त
ते पशूखायां स्रवेदिति तेनात्र प्रायश्चित्तश्रुतौ पशावुखायां दर्शनात् सान्नाय्यधर्मा न भवन्तीति सिद्धं ॥ ॥ पशौ सा
न्नाय्यधर्मा भवन्तीत्युक्तं । सान्नाय्यं हि द्विविधं दधि च पयश्च । तत्र संयात सामान्यात्पशौ दध्नो धर्मप्राप्ताविह ॥
पयसः कालेनेतरे धर्मानुग्रहेन्यः । पशौ पयस एव धर्मा भवन्ति न दध्नः । कस्मात् । कालात् । कालेनेतयोर्धर्मा
नुग्रहाच्च । कालादिति कालसामान्यात् । समानकालता हि पशोः पयसश्च श्रूयते । तस्माद्यदा योगार्थो पशौ २५

पयोधर्मा इति । अत्र गवेधारणं पयोधारणं विकालमुच्यते । तथा यदा पशुर्ज्ञायते तथा पयो ज्ञायते इति । अथ
वा पशुः सद्यस्कालो यद्दुग्ध्यादिवचनात् । पशोः सद्यस्कालो न दधिवद्द्व्यहनिष्पाद्यः । तस्मात्तेनैतयोः पशु
दधिनो यजादयो पशोः सान्नाय्यत्वं यत्पयश्च दधिनु पयसस्तत्पश्यते न सा ... पशौ । अतः पशोः पयोनैतयो
दधिनु पयसा व्यवहितौ । तेनानेतयोः पशौ पयोविधानं एव भवति । विवाधर्मानुग्रहाच्च । पयोधर्मा भवन्ति प
शुप्राञ्चीनावपाश्रपणीस्कन्नो स्थानामासादनं तेन कृष्णादीनां प्राकृतानां धर्माणामनुग्रहः कृतो भवति । न दधि
धर्मेषु । अतो पिकारणात् पशौ पयोधर्मा एव भवन्तीति । तत्र वपाश्रपणीस्कन्नो स्थानामासादनं प्राङ्गणे । ...
प्यादिच्छेत् तु हितेन मन्त्रेण वपाश्रपण्योरासादने । विरोधमर्थे न्याय्याधिश्रयणानां इत्वारम्भे ...
वपाश्रपणे । वपाश्रपण्योः स्थितायाः एव वपायाः आसादने स्यात् पिशिरसीत्यादिने । विरोधानप
विश्रयणानां चः । अत्रारब्धस्य प्रतहेनेत्यादि अपिमन्त्रेण दानाधिश्रयणे । अत्रारब्धे यो मासप्रवेदं
रुत्य वमादयः पयोधर्मा भवन्ति ॥ ॥ पशौ मासधर्मा दधिपशुवित्वेनानुमानिदं वयंमेन शास्त्रेन पशु
मात्रे विहितो नवनीतमुक्तं । तेन प्रकृतौ यावद्दुग्ध्वा नवनीतं कर्मणोक्तमापि प्रकृतौ प्राप्नोत्यतश्चाह ॥ ॥ सद्य

काशकृत्स्निः। काशकृत्स्निराचार्यो विकृतीनां मध्यस्थं सम्प्रदायः कालत्वं ब्रवीति। कस्मात्। यत्र स्थापशुना यजमानः सोमेन
यज्ञभागः साग्नेयो मासाय मासाय पौर्णमास्यां वाय जेतेति वचनात्॥ ॥अनुवादः स्वरोऽसौ तिवाग्न्यवादरी। वाग्न्यध्ववा
दरिश्च वाग्न्य बादरी॥ तो वैवमाहतुः॥ यत्र स्थापत्यनेन वाक्येन पौर्णमास्यां मासि मासि वा स्थायां वा विकृतौ नाम न्तु श्रान्मुख
ते। न च तत्र कृतितः प्राप्तमेव। अतः कारणाद्यत्र स्थोत्यायतनुवाद एव श्वेतस्य प्रकृतितः प्राप्तस्य कालस्य नाथ यो विधि
रिति॥ ॥स्थितं तावदस्मिन्नादावेतस्मिन्नधिकरणे। सं तरा यन्याविंशत्ये॥ ॥स्थानापत्ते द्वैतो धर्मेताति। विकृति
षु संस्पृश्यते। मोक्षं चरुं निर्वपत्यूष्विथी कामइति। तथा अथवा देस्यं तं चरुं निर्वापः सम्म दश ज्ञाता दत्तं सं
वेपनीति। च यजराय पशु प तद्यो रोहिणा वे धुकेन रुं निपेपनीत्यादि। तत्रेदं संदिग्धते। किं मुद्गादिषु आ सनस्य
स्थानापन्नेषु प्राकृत ब्रीह्यादिस्य धर्मोत्त घं तितुत न भवंतीति। तदर्थे ब्रवंनित्यते। विं प्राप्तानां माणं व्रीहि
स्वरूपं प्रयोजनं नमः स्वर्गे साधनत्वेन। किं वान्यस्य दिग्ब्रह्मं प्रयोजकं तत्र स्वरूपस्याविकृतौ मुद्गादिषु सावाच्च
न द्रुमे प्राप्तिः। अपूर्वसाधनत्वस्य धर्मप्रयोजकत्वे तस्य मुद्गादिष्वपि भावात्तत्प्रयुक्तानां धर्माणामपि प्राप्ति
र्भवतीति। तत्र व्रीहीणां नव दृष्टिव्रीहीन्यो इतरेति व्रीहित्वसंयोगेन धर्माणां प्रवर्णामुद्गादिषु न भवंतीति प्राप्ते ब्रूमः॥ २६

द्रव्ये पुनर्विकृतेषु मुद्गादिषु द्रव्ये पुंषा गतद्रव्यधर्मेतानो भवंतीति नप्राप्त तद्रव्यधर्मो आसादनप्रहणोवाक्ष
९ णमेतनाद्यो भवंति। अयमर्थः। कुतः स्थानापत्तेः कार्यापत्तेः। विकृतस्य द्रव्यस्य प्राकृतद्रव्यकार्यापन्नत्वात्। यतः
तो व्रीहीणां अपूर्वसाधनत्वं धर्माणां प्रयोजकं न व्रीहिस्वरूपं व्रीहिस्वरूपस्य प्रयोजकत्वे धर्माणामानर्थक्यापत्तेः
विनापि सत्कारान् व्रीहित्वस्य सिद्धत्वात्। अतो व्रीहीणां आकृतात्त्वादौ अपूर्वसाधनत्वात्प्रयोजकत्वात्। अपूर्वसाधनत्व
स्य विकृतेष्वपि मुद्गादिष्वस्तीति तत्प्रयोजकप्राकृतद्रव्यधर्मेता [illegible] प्रतिषिद्धः यः प्राकृतद्रव्यधर्मो
विकृतद्रव्यधर्मेण न विप्रतिषिध्यते। यस्तु विप्रतिषिध्यते स न भवति। यथा पा [illegible] नियोजनमित्यादि
वेदे एककार्यापन्नस्य प्रथमे प्राप्तौ उद्धरणं न भवति। परिमाणं न विप्रतिषेधात्। एवं विकृतद्रव्ये प्राकृ [illegible]
कार्यापन्ने प्राकृतद्रव्यधर्माः सर्वे भवंति। सुतरां विनष्टा [illegible] द्रव्यसंबंधि मंत्रपि तस्या निधने प्राप्ते [illegible]
हा। किमूहितेनाभिधानं उत अनूहितेन यथाश्रुतेनेति। विशेषानुपदेशात् यथाश्रुतेनानूहितेनाभिधानं प्राप्ते
आह॥ ॥यथार्थमूह्यो दितो वा दितविशिते विकृतेष्वपि यथार्थमूहो विपरीतामरवत्स्व्यस्य यो यो विकृतौ
यो यथार्थ यस्यां विकृतौ यः प्राकृतद्रव्यस्थानापन्नो विकृतो तस्मात् तद्वाचिपदप्रयोगः कार्यः। यथा प्रकृतौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नीषोमीयोञ्छागस्य वपायै मेदस इति छागस्य यागसाधनत्वं तस्याभिधानेऽपि तत्र विहितो न सारस्वतो मेषोऽपि ष
ज्ञपश्वरस्यादौ मेषपशुर्न यो यागसाधनत्वेन विधीयते तच्छागस्येव तस्य छागेन मेषस्याप्य चत्वस्योक्तिविहितस्यार्थस्या
भिधानेऽकर्तव्यो । एवं अग्नीषोमीयाभिप्रायस्य परस्य स्थानेऽपि सारस्वत्याः दृष्टा यतिविहितस्यार्थस्याभिधानं कर्तव्यं । प
दं च क्लतौ छागस्यैक वा छागस्यैतेऽकल्पनं । विहितोऽनु छागहिं वाने कवे छागयोः छागानामिस्व ० वर्णमतत्रेव
पाल्यो वपास्य इत्येव मपि यथार्थमूहः कार्यः । यतः प्रकृतौ मंत्रेण प्राकृतद्रव्यदेवतादेरभिधानेऽत्रापि विकृता
वपि प्रकृतिवदेवात्रेऽविकृतद्रव्यदेवतादेरभिधानं कर्तव्यं । अत्र हितश्च तत्र तु न गौ कोऽपि । तेनोऽयोः [illegible] ।
वादितः इति विशेषा पादानान्मुख्यमादृश्येन गृहीते प्रतिनिधिर्व्रते मपास्य इरान्नत इति । यथा गोन्संगोदः प्रति
व्रतिपरिति । ध्वंसर्वेत्राहवनीये निरपवादमाह ॥ ॥ नदक्षनावरुद्धे ज्ञाता प्रकृतौ पत्नी संनद्धपत्नि ज्ञाने
विमृज्य स्वपत्निवारेयह्वेन हपत्नी मुखानये तद व वन्नेण कप्रयोगेऽप पत्नावायो युनिव पत्नीक प्रयोग कुहितन्ते
न वति सा हृद्विनिर्णीयते । प्रकृता हृरोन न भवति । तस्मात् अत्र सर्वेषामुक्तेः । यतः प्रकृतेरन्यावकृतिर्नो स्मि
यद्धि क्रियते । अनेकपत्नीकेऽपि पत्नीमित्येकवचनान्तमेव मन्त्रवत्तेनो हितो । एवं प्रतिनिधिस्यैतदपि प्रवित्र २९

यप इत्येनोहितव्यं । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यनेन प्रवृत्तितः सविधर्मो विकृतौ प्राप्नुवन्ति । तत्र केषांचिद्धर्मा
णां बाधमाह ॥ ॥ विकृतौ वचनार्थलोप विरोधेन प्रवृत्तिः । विकृतौ प्राकृतधर्माणां वचनादप्रवृत्तिर्भवति । यथा
पित्र्यश्च प्रस्तरं गृह्णाति नोतईष्मुक्ति विधनी । अथाप्याह नहो तारं प्रवृणीते । नाध्वर्युः प्रस्तरं समुत्सुपते । ति यथा
गृहमेधीयेन प्राशित्रमिति । तथा अर्थलोपादपि विकृतौ प्राकृतधर्माणां प्रवृत्तिर्नेति । यथा मुद्गे त्रुकं उन
स्य [illegible] अवघातेन यना दिकृन्ति मद्योनसंयवनो देः यथा मानार्थे शैकस्माज्जिनोत्खलमुसलासादनादेः तथा
विरोधादपि प्राकृतधर्माणां विकृतावप्रवृत्तिर्भवति । तद्यथा । वरो यथरण मनिवासनेन । परिधौ पशुनियो
जनमिसंयत्र्यपस्थानायन्नस्य परिधेस्तत्स्थले वा दृश्यप्रमजनी नामधियपणां वा ॥ ॥ परार्थोत्पत्तेस्तदभावे चाव
परार्थमन्यार्थमुत्पत्तिर्यस्यासौ परार्थोत्पत्तिः तस्य परार्थोत्पत्तेस्तदभावे तस्य परस्याभावे तस्य परार्थोत्पत्तेर
भावो भवति । यथा प्रकृतौ तंडुलनिष्पत्तिनिमित्ता कणानामुत्पत्तिः परार्था तंडुलार्था । अतः परार्थोत्पत्तेः
कणादेः तस्य परस्य तंडुलादेरभावे यस्यां तस्यापि कणादेरभावो भवति तदभावान्न तदर्थस्यापामन
स्या पचनादेः यथा नार्विष्टौ पात्रोपुत्रि प्रक्षालनस्य तदर्थं निनयनस्य च । एवं मयेत्र प्राप्तौ कश्चिद्विशेषमाह ॥ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नोदितत्वाद्धानावः॥ यत्र परार्थी तन्त्रे द्रव्यैकत्वे कार्यो तत्साधनत्वेन चोदितं भवति। तत्र परमस्या नो चापि परार्थी
तत्र तस्य द्रव्यस्य भावो भवति। तद्यथा पुरोडाशकले न सुत्रं समार्थीति प्रोक्षण्यमाणे उत्पन्नेऽशकले तस्य यत्संमा
र्गसाधनत्वेन विहितत्वाद् गुणभावे पिशाकलमात्रे गृह्यते संमार्गसिद्ध्यर्थो। यतो न्वशकलादिद्रव्यं क्रियार्थे। तन्न क्रि
यावद्व्यतिरेके तस्य तं शाकलमात्रं स्वार्थसिद्ध्यर्थं माङ्क्षणति। यत्र तु क्रिया द्रव्यार्थो। तत्र द्रव्यस्य प्रधानत्वात
स्यानोजिंगतता यातक्रियायात्र भावएव युज्यते। छिताद्युत्तरमुच्यते। तादेवं द्रव्येप्रक्षः कृतोऽस्ति। पौर्णमास्यां पौ
र्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेत्यादिना प्रकृतिविहितस्य प्रतिपदर्हणस्य यागकालस्य कृ
कृतावपि यान चाद्य इत्युक्ते वाक्ये अमावास्यायां पौर्णमास्यामित्यनुवाद एव नापूर्वकालविधिरिति। तत्रोसिद्धो
तमाह॥ ॥अविपक्षेत्रि.यास्य: समभिव्याहारात्। विपक्षत्वेन प्रतिपद्युच्यते। विपक्षे प्रतिपदि विकृत्यङ्ग
यानस्य। किंतर्हि पौर्णमास्यामामावास्यायामेवास्य कर्मणां समभिव्याहारात्। समभिव्याहारवाक्येतस्मा
त्पयस्ये त्यादिवाक्यात्। ननु याक्तं तस्येव कालस्यायमनुवादइत्युक्तं। नानुवादः। अनुवादे हि वाक्यस्याऽनर्थ
कत्वमवस्यात्स्वर्गविशेषकरत्वाभावात्। पौर्णमावास्याग्रहणयोर्लक्षणाप्रसंगाच्च। अनुवादे हि पौर्णमास्यमा २८

वास्याशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रतिपद्लक्ष्यते। तथा च श्रुतार्थपरित्यागो भवति। नावेदुपपन्नो यद्वलक्षणास्तुरा
मेव श्रुति बोध्यते॥ किंच। सोमस्य इमे च कालविधानं। न हि वाक्यांतरेण तस्य कालो विहितो। यस्यायमनुवाद
इत्युच्यते। अतोऽपि नानुवादः। यदप्युक्तं तत्र वाक्ये शेषियस्तेणनिवाग्रयणग्रहणे सिद्धे नेष्टिरूपस्याग्रयणस्य
पौर्णमास्यमावास्यालक्षणकालविधानाय तत्वयगाग्रयणग्रहणं। तन्न दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणामिपक्ष
वानुष्ठानं इदं ब्राह्मणस्त्रोऽजयेहित्यादाव निष्टिरूपस्याग्रयणस्यैव कालः सिद्धो भवति॥ ॥अथ दाक्षायण
निबध्नाति॥ ॥दाक्षायणयज्ञः प्रजापशुनयज्ञकामस्य दाक्षायणइति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं
क्षायणयज्ञेनानामेति श्रुतेः। स च प्रजाकामस्य पशुकामस्यान्नकामस्य यशस्कामस्य मानस्य
पर्यायेणोक्तफलसिद्धि। अथ यत्सर्वे यद्यादामौ पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यप्रसंगे च
दर्शमासिकान्यवहवींषि प्रत्याम्नायते। तु अग्नीषोमीयेंद्राग्नसांनाय्यानीति यत्क्रमः विका
तया चमेदः। किं दाक्षायणे पौर्णमासिकान्येवेति यागा गुणमात्रविकृता उत यागांतराण्येतानि चोदनाका
निविधीयंत इति। तत्र सर्वेषां वक्ष्ये पक्षः पति॥ ॥नामफलगुणयोगात्कर्मांतरं। अयं दाक्षायणयज्ञो दर्शपूर्णमास

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तो। नित्रं कर्मांतरं। न दर्शपूर्णमासौ। कुतः। नामफलगुणयोगात्। नामान्यत्वात्। यथा दाक्षायणयज्ञ इति भिन्ननामा-
त्तद्वाक्षं भेदो दृष्टो यथा विश्वजिन्मित्र इति। तथा फलभेदात्। दाक्षायणस्यापि प्रजादि फलं श्रूयते। फलान्यत्वे यत्
भिन्नत्वं भवति। गुणान्यत्वात्। गुणान्यत्वं वहद्भ्यो मित्रावरुण्या मिक्षा अथ वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति। तादि अन्
कर्मांतरमिदमिति प्राप्ते आह॥ ॥गुणविधिर्न वा सन्निधिमपठन् नामाद्वाशाह्यः पठ्यया दृष्टो। नेदं दर्शपूर्ण-
मासयोरन्यत्कर्मांतरं। किं तर्हि गुणविकृतौ दर्शपूर्णमासावेव ताविति। कस्मात्। सन्निधेः। दर्शपूर्णमासप्रकरणे [illegible]
त्र वदाक्षायणस्यपानात्। आङ्गिवाणेतपावेति। यद्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य [illegible]
वि॰ आतमिरवर्षाणि यजेतेत्सन्निधौ यदिदं दाक्षायणयज्ञस्याप्यदेयापि पेवदविधिवर्षाणि यं [illegible]
दर्शपूर्णमाससंनिधौ यच्चामानत्वात् तद्गुणविधिरिति। तथा संपठनाच्च। अत्रैव सामसमपठ्यते [illegible]
पठितः ड अमावास्यायत्रो एवखलु सामप इवतीति। दर्शपूर्णमासयागप्रकरणे [illegible] पौर्णमास्यमावास्या
यागः। अत्र कुटाशिरोपौर्णमास्यमावास्यायागौ। तन्न [illegible] दर्शपूर्णमासवदयं [illegible] सिद्धान्तं [illegible]
श्रुतिर्दाक्षायणपत्रं सम्पदर्शपूर्णमासरूपतां गमयति। यदुक्तं नामांतरत्वाच्च कर्मांतरत्वमिति। तद्गुणांतरयोगा ३१

देकस्यापि नामांतरत्वं न वर्तते यथा अत्रियो राजेति। तथान्य ब्रह्मचारी गृहस्थो वनी परिव्राज इति धर्मभेदात्
एकस्यैव नामांतराणि। तथा अत्रापि पयस्यादि गुणांतरयोगान्न कर्मांतरत्वं न कर्मांतरसाधकं। यथा घटः कलश [illegible]
नश्यति। यच्चोक्तं फलभेदात् कर्मान्यत्वमिति। सत्यं। तत्तु फलं गुणानां कथं। उच्यते। यद्यपि फलवाक्ये गुणोऽनय [illegible]
यागाः [illegible] हिनाम्नयापि यागानां दर्शपूर्णमास फलवाक्ये नैवकृतम् [illegible] तत्रैव [illegible]
वफलसाधनं न विधीयते तेन तु यागाः। यतो दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादिवत् गुण
मापादयति। यच्चोक्तं गुणान्यत्वाद्गुणिनोऽन्यत्वं भवतीति। तदपि अनैकान्तिकं। यथा [illegible]
तत्र [illegible] गुणान्यत्वेपि न कर्मांतरता। यथा वालो [illegible] तथात्रापीति। तस्माद्गुणमात्रविकृतौ दर्श-
मासयागावेव ताविति सिद्धं। विनायाः प्रयोजनं। दाक्षायणयज्ञानुष्ठानपक्षे दर्शपूर्णमासयोरननुष्ठानं
अनुसारत्वात् अन्यदर्शपूर्णमासान्यामिश्रंस्तवत इति श्रुतिरथमुंभवार्थं प्रकाशयति। अथ दर्शपूर्णमासयोस्तद्
कालक्रमभेदेन द्वौ प्युपदिशति॥ ॥अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यां। मुख्यायोः पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मोप-
योगात्। अग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति। अथ च सर्वे ध्रुवग्नीषोमीयेनाज्येन पौर्णमास्यामिति। के

वत्सस्यास्य विधानादाग्नेयो पांशुयाजौ निर्वपति ॥ ऐन्द्राग्नो ऽमावास्यायां मुख्यायामेवामावास्यापौर्णमास्या
दिकर्मापवर्गे तदेव ऐन्द्राग्नो डाशाकालः पुरोडाशो भवति । अथ यस्य विद्युते ऐन्द्राग्नेन यजेतामावास्यायामिति
अत्रापि एतस्यास्य विधानादाग्नेयो पांशुयाजौ निर्वपति सांविह पौर्णमास्यां यजते ऽमावास्यायामिति यो ऽनु
त्वा मुख्यायाग्ने विधया यस्याविद्युरिति विधानादत्रापि पौर्णमास्यमावास्यात्राधौ मुख्यार्थौ ॥ ॥ सान्नाय्यस्या
नाममावास्यायां पयस्यामित्रावरुणीति अमावास्यायो विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्पौर्णमास्यामेवानेन स... ण
विशेषणस्यात इति च । यो तोति न यानः पौर्णमासी प्रतिपदि सांनाय्यहर्म भवति यथा त... सन्त्रः पुरो...
दधि पयसा वहविषा ऐन्द्रश्चेद्भवत एवमिसापिन्न रतौ ताव... अथ ... राग्नेय पुरोडाशः ... मानीय ना
निशुनेः ऐन्द्रं सान्नाय्यमित्युक्तत्वात् ... कस्यमा ऐन्द्रस्य निर्वापः अग्नेः साम्ध्याने ... तिएवाउपा ...
चिन्दं सांनाय्यममावास्याया अपकृष्य विहितो अमीषामीय पुरोडाशस्तु सर्वेषु ... कं इष्टस्यापाव पुरा ...
ऐन्द्रं सान्नाय्यमित्यत्र दध्येव केवलं भवति न पय इति केचित् । पयस्तु अमावास्यायां भवे मित्रावरुणी च दिश
ति । तथा च आर्वांतर ऐन्द्रं दध्य तरस्यामिति श्रूयते । एतत्स्थानेन च एव मित्रावरुणी यागः स्यात् द... पौर्णमा ३०

मिकस्य गुणविकारत्वस्य ... पौर्णमास्यां दध्येव ... भवति न पय इत्याक्त । एवं निकवननमुपपद्यते । इतरथा
दधिपयसोर्द्विवाहिंभवने स्याता सान्नाय्य शब्दस्य सन्नीयते ... किरिति सान्नाय्यमिति यौगिकत्वात् ... कर्मैव
वर्त्ते तदर्हति । नैव तयुक्तमिति ... पश्चिमपौर्णमास्यामेव पौर्णमासः हविः सान्नाय्यमालास्य ऐन्द्रं वा सान्नाय्येरा
... सान्नाय्यमित्याद्येव मन्त्रयोरेव दधिपयसोरेकत्वेन तस्य सान्नाय्यत्वा ... स्याद्व्रीनातापिनोर्येवाम...
... समभिव्यपत इत्यस्य वेदापस्यापरिहारस्य संगत्वा । तथा च दर्शयति । सान्नाय्यनानन्तरं चामावास्यातदर्ह
... पौर्णमास्यां क्रियते इत्यमावास्यायां सान्नाय्यानामेवाह । न च वयं दि पयः स्यान्योऽदेव सान्नाय्ये । अपि च
... रन्मेवित न पयस्या साधनत्वे वचनात् मावास्यायां क्रियते । दधिपयसी उद्धृत्य पिदधनात्पौर्णमास्यां स्या
... न तद्वीषामीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोमावास्यायामित्युक्तः सांनाय्यवत्त्वात्त्रिगुणयत्रशालं... सांनाय्य
विधानं ते स्थेन भवति इत्यनेन । अमावास्या मुख्या तस्य प्रातः पयस्या विधानात् । ननु तत्र सांनाय्यमपि नव वि
धानं समाम्नातपयस्या ... तिचेत् । नाद्य प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मित्रावरुणी पयस्या नेष्टापदयानो
ति न्वाग्नेयः पुरोडाशो धानावन्मित्रावरुणौ द्वा दवेत इति श्रुत्या हविर्द्वयस्यैव विधानात् । अग्नेयमुक्तार्थे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तावेवमित्रावरुणावित्येवकारार्थः। इत्थं त्याममन्यस्य दर्विरं तरस्यन्नावर्तिपादनात्। तस्मात्सोमेमासां प्रतिपदि
आग्नेयः पुरोडाशो दधिपयसी चेति त्रीणि हवींषि। अमावास्यायां नामेयो मित्रावरुणौ पयस्येति। इत्येवं हवींषि। उ
पांशुयाजस्थाने चाप्येवं विधानात्। नावादिरिति॥ ॥ अत्र मुख्यायां पौर्णमास्यां मुख्ये रणादिकं यावद्गोतमश्री
योगायं सद्य एव भूतः दारिसमात्पुनरुदृत्याग्नावाधानं प्रत्याशनं शाखाछेदस्थ्यं चेवमापाकरणोपवेषक
रणपवित्रवेधनानि यथाकाले कृत्वा सायंहोमानंतरं दोहमातरं चानिधनं नीते कृत्वा प्रातर्दोहार्थं वत्सापाकर
णं शाखाहूहनं च कुर्यात्॥ ॥ अमावास्यायां पयस्या मित्रावरुणौ। प्रातरित्यनुवर्तते। अमावास्यायां प्रातः प्रति
पदि मित्रावरुणी पयस्या भवति। अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मित्रावरुणौ पयस्येति श्रुतेः। आग्नेयो
यः स्वस्थाने स्थित एव। पयस्या च दर्शोपांशुयाजस्थाने विधीयते। ऐन्द्राग्नश्च पूर्वेद्युरपकृष्टइति गुणविकार
श्चात्र अमुख्यामावास्यायां प्रातः काले मध्ये वाहरणादिकं यावद्गोतमिश्राग्न्यपाते कृत्वा तदानीमेव पुनरु
द्धृत्याग्नावाधानं प्रत्याशनं शाखाछेदनमंत्रमनोपवेषकरणपवित्रवेधनानि यथाकाले कृत्वा
सायंहोमानंतरं मित्रावरुणपयस्यार्थं वत्सापाकरणं कुर्यात्। तत्र मित्रावरुणाभ्यां जागमितिगोः प्रस्थान ३१

विशेषः। शाखाहूहनं च। प्रातर्विशेषमाह॥ ॥ तत्रैव दोहनं श्वेते वा दध्यानयति। तत्रैव तस्मिन् लौकिके दध
न्यवाप्य निर्वापानंतरं पयस्यार्थो दोहनं कर्तव्यं। प्रथमे उखायां लौकिके घृते दध्यासिच्येत्यर्थः। अथवाप
यसि श्वेते तस्मिन् सति पश्चाद्दध्यानयतीति न प्रथमं। केचित्तु व्याचक्षते। अमावास्यायां पयस्या मित्रावरुणी तत्रैव
दोहनं प्रातरित्यनुवर्तते। अमावास्यायां प्रातः प्रतिपदि मित्रावरुणी पयस्या भवति। सा नाथ वत्सान्तरैरिति
सायं दोहं प्रातर्दोहं न प्राप्नोति सायंदोहनिवृत्त्यर्थमाह तत्रैव दोहनं। तत्रैवेति प्रातरेव न सायमिति। नयाच्छ्रते
वा दध्यानयति। तदा आज्ञा दृष्टे तदा पयसि तो किं दध्यानयति॥ ति। एतदपि समीचीनं व्याख्यानं। अपरे त्वेव
व्याचक्षते। मात्राय वत्सान्तरित्यत्र यत्र दधिपयसी स एवान्नत्रैव दोहनमिति। पयस्याः पयोधिकारत्वा। स्नि
ग्धात्वं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन् निर्त्यनेन सायं दोहपात्रादन्यस्मिन् पात्रे दोहनं प्राप्नोतीति तस्यापवादोयं। तत्रैवेति ता
त्रैव सायंदोहनवदेव प्रातर्दोहनं कार्यं। अथवा श्वेते प्रातर्दोहे सायंदोहे दधि निनयति। एवं दधिपयस्या प
यस्या निष्पाद्यत इति न त्वेवं दध्यामिक्षा मित्रावरुणाभ्यामिवार्थे क्षिप्यादनी यमस्मिन् पक्षे। शाखान्तरे च पयस्योत्प
त्तावेवमेवप्रकारस्य दर्शनादिदमपि न निर्मूलं। तथा बाह्यापस्तंबः॥ तत्रैव प्रातर्दोहं सायंदोहमानयतीति। तथा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्यतेवा...यदध्रूपप्रमासि स्रुकक्रे... [illegible]

वमानेवेत्तत्रेशातदोहसायंदोहमानीयामिक्षां करोतीति। सर्वत्र पयस्यानिष्पादनस्यायमेव प्रकारः। तथा चन्
सेषट्टायोव्यवस्थितइति। स्वकृते पयस्यानिष्पादनप्रकारस्याप्युपदेशाच्छायांतरकृतितानिषेधः॥ ॥वाजिनेनि
षिंचोकरेवं करोति। तप्ते पयसि दधिनिनयने कृते दधिपयसोः सारः घनं पयस्या भिन्नं सपद्येत सा पयस्या यद्वदकं
पृथग्भवति तद्वाजिनमित्युच्यते। पयस्योद्वासनकाले तद्वाजिनं निषिच्य पात्रांतरे वस्त्राच्छन्ने तद्वाजिनं पात्रांतरस्थं
सुच्छंदः करोति। सर्वे हविषामासादनानंतरमुत्तरे आसादयतीत्यर्थः। उत्करे वाजिनमासादयतीति शाखांतरेश्र
वणात्। स्वकारमुपासादयतीत्यस्य स्थाने प्रयोगं करोति यथा तदंतर्वेद्यासादयतीति श्रुतेः। प
द्यो वेदिस्पर्शो [illegible] इति। पश्चिमेन [illegible] इति मन्यलिंगेन। तत्र [illegible] पयस्यायेषि
कल्पः। पयस्यायास्तद्धान्नियारेक्षं [illegible] कृते वाजिने निषिच्छेत्। [illegible] मनाज्यलिंगेन निषिक्तं भवति।
तथा च शाखांतरे मनाज्यलिंगेन निषिच्येति। तदानं वाजिननिषेकानंतरं पयस्यायाः [illegible] पृथक् तत्राभि
घारणं। प्राणदानेवो चेत् पक्षेपि। अयरा मनाज्यलिंगेन वा। वाजिनस्याज्यलेपेन कार्ये। अस्मिन्पक्षे वाजिन
स्य तत्राभिघारणं प्राणदानोपस्तारणाभिघारणानामनाषः। वाजिनयागस्य कालमाह॥ ॥ब्रह्मत्यहणे तं नचर ३२

ति। इणे वहत्य प्रस्तरहोमानंतरं प्रस्तरमध्यादूर्ध्वं तत्र [illegible] स्यातु प्रहरणं कृत्वा मानमा [illegible] स्तृह्णा वाजि
नेभ्यवरति। वाजिनेन यागमनुतिष्ठति। यद्यपि प्रहृत्य जुहोमिति तृणप्रहरणानंतरमेव वाजिनयागः उक्त
तथापि शास्त्रपरणं वस्तुष्यादृत्यात्मानमानमालजलहति [illegible] प्रहरणानंतरमाम्नानात् संस्राविकस्त्र
कौ संस्रविहता वित्यनेन न्यायेन पूर्वेमात्मालंभी [illegible] कर्तव्यः [illegible] वाजिनयाग
स्य कालांतरमाह॥ ॥विमुच्य वा स्रुवौ [illegible] विमुच्य [illegible] इति मंत्रेण [illegible] वाजिनेन
तरं वाजिनेनचरतीति [illegible] हविषां [illegible] होतीति मतेन॥ ॥बर्हिर्वै [illegible]
वा [illegible] बर्हिर्वसिन्ननिर्णुपरे [illegible] वघ्रतीत्यथ [illegible]
[illegible] बर्हिर्वसिन्नवा। जिनयागादिश्वाया [illegible]
नत्कृणपयोसंवाजिनमसंनवति। अतः स्थाली मुखे नवस्त्रविनियनकार्यो। अत्र वाजिनस्याज्यलेपनिषेधप्र
नो प्रस्तरात्रिघारौ। [illegible] निषेधपक्षे [illegible] एव। कस्मादेव मन्याये [illegible] हविषः [illegible] नमुच्यत इत्य
नत्राह॥ ॥तद्दधनेपुरस्तो [illegible] नाति श्रुतेः। शाखांतरे एवं [illegible] बर्हिर्वसिन्नाह [illegible] तद्दधनेपुरस्ता [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धनीति। ते न श्रुतिवत्वादेवमन्यायमपि पुरुषमेव। नास्ति व नत्तस्याति चार इति॥ ॥वाजिभ्यो नु रावयति। य
दुणा नेतरे वाजिभ्योनु ब्रह्मीत्यनुवाचयति होतारं। तदनंतरमेवोपदेशात्॥ ॥प्रतिवषट्कारं तु वा वाजिने
प्येति दिशो व्याघारयति दिश इति प्रतिमंत्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमं। होतुर्द्वितीयवाड्वषट्कारोत्तरं वषट्कारे
नु तु वषट्कारं च। तत्र प्रतिवषट्कारं द्वयोरपि वषट्कारयोर्जुहोत्यस्तु तिष्ठानां जुहोति स्थानमागतस्यैकस्य हविषा वा
जिने श्रोषणादिशः प्रदिश इत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं इति दिशो भवोऽसुदिक्षु आहवनीयस्याग्नेः प्रदक्षिणं
व्यावाघारयति दिशः क्रमेण नाप्रतितश्च। तन्न वाजिन शेषं घारयति प्रथमं तद् दिक्षु देवोर्जुहोतीत्यर्थ
तत्रापि प्रथमं पुरस्तात्ततो दक्षिण्याघारयति। अत्र प्रदक्षिणग्रहणं पुरस्तादुक्षणेन श्रौतं। अतस्मादन्यो यात्रो
केनैने नापश्चिमं। एवं चतुर्भिर्मंत्रैश्चतसृषु दिक्षु व्याघारणमिद्धमाह॥ ॥उत्तमाभ्यां मध्ये प्रवीडि। प्रदि
श इत्यादीनां पंचानां मंत्राणां मध्ये उत्तमाभ्यां येनमप आस्यां उदिशः दिश इत्याभ्यां मंत्राभ्यां यथाक्रमं अग्नि
मध्ये ऊर्ध्वमधश्चोर्ध्वं सर्वभागे व व्याघारयति। वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमस्तु आहवनीयस्य इति भाग एव का
यः सर्वभागे वायं जुहोत्यन्नवीहानुवषट्कारो भवतीत्य स्विष्टकृद्भाजनः सर्वभागेव जुहोतीति श्रुतेः। अविवषि २३

शेषमाह॥ ॥स्वाहाकारः सर्वत्र साकांक्षत्वातः सर्वत्र दिशः प्रतिदिश इत्यादिमंत्रेषु स्वाहाकारोनुषंजनीयः
।दिश्यः स्वाहेत्यत्र वषडिति वा स्वाहेत्यत्र वशान्नोति नान्यत्रेत्यत उक्तं सर्वत्रेति कस्मात् साकांक्षत्वात् दिश इत्यादी
नां मंत्राणां साकांक्षत्वात् क्रियापदाभावात् अतः स्वाहाकारोनुषज्यते निराकांक्षीकरणाय। ननु र्हि स्वाहा
कारयोगादित्युत्पत्त्यादौ चतुर्थ्यान्तवितव्यं। नैवं मंत्रवात्। मंत्रास्येते मंत्राश्च यथाश्रुता एव प्रयुज्यंते। स्रुचोर्जुहो
नवतीति प्रथमे वत्तत्र चतुर्थ्यर्थे भविष्यति॥ ॥शेषमुपहूय। स्रुच्यां मैत्रावरुणं नक्षत्रमुपहूय तत इति प्रस्तर
शेषं स्रुक्स्थितं हस्ते नक्षत्रार्थं गृहीत्वा मुखोपहूयस्व। नक्षत्रायेभक्षजानां होतावहोमादीन सर्वान् मंत्रा मं
अष्टौ। अष्टाउपहूतं ऊति ततनष्टेन प्रस्तरोनुष्णातः स्तसंदेशः यस्य नक्षत्रं भवेत् तारोद मित्यस्य हि ते यं
तस्य नक्षत्रमित्येन नामग्रहणा नक्षत्रार्थे हस्ते शर्वविराधमह त्यसिरेसा मावशोगिति नाम नहीश्चार नाम
त्रेणाप्राशेत्यादह॥ ॥पुत्रनाम विधौ। वाग्वचसरणे। पुत्रनामानि वहोत्रादानि। तदेतत्क्षत्रियदिनाम भक्तित्वा
प्रवर२ णां कर्तव्यं नैवाशिवि। पीठ दक्षत्व इत्यादिभिः। तन हातरुपहूय स्वाध्यये उपहूयस्व तथा मानेत्रणो कार्यं॥ ॥प्रसंगा
त्सोम नक्षत्राणामिमं विधिमुपदिशति॥ ॥सोमम सोम पित्रग्निष्टोमा देयः हुत्नमसादिष्टस्य ड्ढ नात्र प्रायस्य सोमस्ये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वेमवहोतरुपह्वयस्वेति नाग्निनश्चामंश्चामंश्रोपहूतरतिरिति तेरनुज्ञातो भक्षणं कुर्यात्। नानुपहूतः सोमः पात
व्य इति वचनात्॥ ॥अविशेषाद्धोमाभिषवपङ्कारसमाख्यादिनिमित्तेनानेकसाधारणेषु सोमेषु साधारणे
षु च सोपहवे भक्षणे प्राप्ते आह॥ ॥साधारणेषु वा सामर्थ्यात्। यावत्साधारणसाधारणेषु च वसोमेषु सोपहवं भक्ष
णं। नासाधारणेषु नाराशंसेषु चमसादिस्थेषु। कुतः सामर्थ्यात्। साधारणे च वसोमे यतु ज्ञापार्थेन समर्थेषु भ
वति। अधिकृपानेशेषात्रोकायादिनाग्निनः अनुज्ञाप्रार्थ्या। अनुज्ञातस्य अधिकृपाने पिशेनान्तवर्ता। नार
तोऽहोमाभिषवपङ्कारसमाख्यादिनिमित्तेनानेकसाधारणेष्वपि [illegible] सोमेषु सोपहवं भक्षणं वेति।
नासाधारणेषु। अथ वाजिनशेषभक्षणे मन्त्रानाह॥ ॥कृष्टनो वा वाजिने भक्षयामीति। अनेन मन्त्रेण वाजि
नशेषभक्षणं सर्वे कुर्वन्ति॥ ॥राज्यदं वाजिनस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति। अनेन वा भक्षणं कुर्वन्ति
॥ ॥वाजे वाजी न्यासमिति वा। अनेन वा वाजिनशेषं भक्षयेत्। अथ भक्षणक्रमे तद्विशिष्टमाह॥ ॥होत
ध्वर्युब्रह्माग्नीध्रयजमानाः। वाजिनशेषमनेनैव क्रमेण प्रत्यव सर्वे [illegible] भक्षयेयुरिति शेषः। ताडूपांश्च भक्षयेत्
होताध्वर्युब्रह्माग्नीध्रयजमान इति श्रुतेः॥ ॥प्रथमो वा नयतस्तु यजमानः। अथ वा यजमानः प्रथ ३४

मो वाजिनशेषं भक्षयति। ततो होता। ततोऽध्वर्युः। ततो ब्रह्मा। ततोऽग्नीध्र इति। अस्मिन्पक्षे उन्नयतस्तु यजमानः
तु तु नः। अस्मिन्पक्षे उन्नयतः प्रथमं तत्र यजमानो भक्षयति। प्रथमो यजमानो भक्षयति अथो अपक्षान्त
मरतीति वचनात्। तेनाग्नीध्रानन्तरं पुनर्यजमानो भक्षयति। ततश्चोपहवप्रार्थने प्रथमं पश्चाद्यजमानः सोऽ
प्रष्टव्यः। यजमानोपह्वयस्व। होतरुप। अध्वर्यूप। ब्रह्मन्नुप। अग्नीदुप। यजमानोपह्वयस्वेत्येवं उपहवप्रार्थने
वक्तव्ये भक्षणाय हस्ते गृहीवा कर्तव्यो। ततो भक्षणं। एवं क्रमेण सर्वैर्भक्षणं कर्तव्यं। न तु सहैककालेन। ॥दा
क्षायणो वा दक्षिणा। दाक्षायणे सुवर्णमुच्यते। तेन बहिरण्यं दक्षिणातत्र ज्ञातमानं। [illegible] परि पेत
मित्यर्थः। हिरण्यपरिमाणेनयज्ञापीत्यर्थं मेघस्नवणात्तद्वा हार्योपतिविदृत्यः॥ ॥संवत्सरं वा द्रव्येत गाव
ज्योदं वा पंचदश वर्षाणि वाजिनेति पारु [illegible] अथ वा दाक्षायणयज्ञेन संवत्स
रं यजेत। संवत्सरमिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया। साकल्येन संयोगश्चात्यन्तसंयोगस्तु न्यूनाति
मकत्वे। संवत्सरे दाक्षायणयोगेन [illegible] संवत्सरः सावनः परिगृह्यते [illegible]
पक्षे सर्वयागसंपत्कर्तव्या। पंचदशानि वर्षाणि [illegible] एवं संवत्सरयागपक्षेऽपि संपादनीया।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यः। तावत्प्रथमसांवत्सरे संपद्यते नान्यस्मिन्निति। तत्रैवं प्रथमपौर्णमास्यां प्राग्दर्शारंभणीयाया सर्वे कौर्णमा
सयागः। पुनरुद्धृत्य स सान्नाय्यवदुपक्रमः। प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेनैन्द्रेण दध्ना पयसा च यागः। पश्चे विमृधः।
मांसमिथुनवर्जनसंकल्पः। पुनरुद्धृत्य तस्मिन्प्रतिपद्दिन एवैन्द्राग्नयागः। पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्याया उप
क्रमः। प्रातर्द्वितीयायामाग्नेयेन मैत्रावरुण्याश्च यागो यथोक्तः। पश्चादादित्यश्चरुः। तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्नीषोमी
ययागः। ततः पुनरुद्धरणादिदधियागप्रक्रमः। प्रातस्तृतीयायामाग्नेयसान्नाय्ययोगः। पश्चाद्विमृधः। तदानीमे धो
द्धृत्यैन्द्राग्नयागः। पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्या उपक्रमः। तदनन्तरमादित्यो वा। इत्येवं प्रकारेण संवत्सरं यावत्स्थल दे
त्रेयं॥ ॥माघस्य व्रतम्॥ उत्तरवासांसि वर्ज्योपतः। मांसं च स्थलं न कुर्यात्। स्त्रियं न गच्छेत्। उपरितनं न वदेत। अहतं
रजकधौतं वासश्च न परिदधीत। अप्रत्यक्तमिति कारुधौते। तच्च तद्वस्य नान्निर्मितवस्त्रपरिहार्थे रात्रे दधान प्रा
देवकरणस्य। एतानि पौर्णमास्यामावास्ययोरन्तराले वर्जयतानि। पौर्णमासीतः प्रारभ्यामावास्यापर्यन्तायं नियम
विधिः। अहनि मांसमैथुने वर्जयेदित्युक्तं कर्मणि वर्तमाने च वर्जयेत। अयं च प्रातोत्तराले नियमः। दर्शोऽस्मि
मासप्रकरण एव स एष उक्तयव्याख्यात आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशश्चरुर्वा। उपक्रमात्स्वेव कामसंयोगं विरुध्य ३५

ति। यत्कामो द्रुवा एतेन यस्तेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यत इति। अनेनेममेव काम्यमाग्नेयं प्रकृत्योपांशुत्वं विहितम
स्ति। स यदि द्विकुर्वीत सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादुपांशु देवतां यजति। तद्वै विरूपं सद्देवत्यो यावान्तु वाक्यस्या
तो वाग्निरग्निवावास्वप्नाग्नेर्विराजोऽसंयात्यस्येति। अस्य योपांशुत्वं सूत्रकारेण वक्तव्यं तस्य सर्गे नान्यत्र। दियस्त्र यस्यो
पांशुत्वं भवति तस्य तस्योच्यते॥ ४॥ ॥उपांशु काम्यदेवत॥ काम्यस्य कर्मणो देवता उपांशु भवति। दर्शपूर्व
ण विकाम्या रस्ययस्तस्मात्ता उपांशु कार्या इति शाखान्तरात्। ननु स्वरणं ... वेदि तन्यत्रेति या ... प्रधानु उपां
शु काम्यमित्येतावदेव सूत्रं कर्तव्यं न देवताग्रहणं। अंगप्रधानदेवतानामविशेषेणोपांशुत्वं मा भूदिति तत्र प्रधानदेव
ताया एव यथा स्यादिति पुनर्देवताग्रहणं॥ ॥आग्रयणे विश्वेदेवः॥ आग्रयणे यो वैश्वदेवश्चरुः स उपांशु भव
ति। आग्रयणे इत्यविशेषोपादाना सप्रश्नाव्याएव॥ ॥एककपालाश्च वारुणाः॥ वारुणवर्जिताश्च ये सर्वे एकक
पालाः पुरोडाशाः। द्यावापृथिवीयाश्च उपांशु भवंति॥ ॥प्राजापत्यश्च॥ सर्वत्र प्राजापत्यः पशुर्धर्मः पुरोडाशो वा उप
शु भवति। तस्माद्यत्किंच प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते उपांश्वेव तत्क्रियत इति श्रुतेः॥ ॥सावित्रश्चाउर्मोस्येषु॥ वाउभो
सोऽप्युपः। सावित्रो द्वादशकपालो ष्टाकपालो वेति विहितः। सावित्रः स उपांशु भवति। वाउभो स्त्यथ्रिसूक्तवारन्यत्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सावित्रस्यैतो पांशुता ॥ ॥ विश्वे देवाः ॥ चातुर्मास्येषु पाठे वैश्वदेवपर्वणि विश्वे देवा एव स्यात्सो पांशुर्भवति ॥ ॥ विश्वे देवा
इति स्त्रीलिंगनिर्देशाच्चातुर्मास्येषु पाठे किं भ्र विश्वे देवः पशुस्तत्र पशुपुरोडाशश्रुतदेवतावनो पांशुर्भवति ॥ ॥ वाय
व्यां शुनासीरीये वायव्यं यागदेवत्यं हविरुपांशु भवति । पयोरासूत्रो इत्यादिना चातुर्मास्येष्वभिहिते पुनर्वचनात्तेन प्रजा
ते वायव्यमित्यादौ नोपांशुत्वं न तु वायव्यमिति नपुंसकनिर्देशात्पयः प्रकृत एवोपांशुत्वं न विधास्यति । न यवागूर्ण
ङ्कं निवीतपोविमर्त्तुलोहायाम्बा । लिङ्गेन हवीः इत्थं निरुक्तानि भवंतिहेङङ्ग्यारिति हविः संबंधेनैवोपांशु
त्व विधानात् । तेन वायव्यं हविरित्येव व्याख्येयो । अतो यवागूरप्येषा पांशुत्वेन त्यैव । एवं सावित्री देवत्रोणि ह ...
व्युपांशु भवंति सावित्रः विश्वे देवा द्यावापृथिवी । पश्चेति वरुणप्रघासेषु ई सावित्रः कायश्च मारुते गृहमेधीये हवि
षि हुसावित्रो विश्वकर्मेणश्च शुनासीरीये त्रीणि सावित्रो वायव्यं सौर्यश्चेति ॥ ॥ तत्र हवींषि ॥ सर्वाण्यग्नये प
वमानाय निर्वपति । त्यादौ त्रीणि हवींषि श्रुक्तानि एतानि त्रिस्रस्त्र रिसुक्तं वा तदग्नये पवमानाय प्रथमं । अग्नये
पावकाय अग्नये शुचये द्वितीये त्येतानि त्रीणि तत्र हवींषि पांशु भवंति । तत्र वै वा एता अग्न्याधेयस्य परि
स्य स्तस्मात्तारूपं शुक्रं व्याहृतिश्रुतेः ॥ अत्रेष्टिग्रहणात्सोमानामिष्टीनामुपांशुत्वं किं विराड्ः । तत्र प्रपते । ३६

तत्र हवींषीति निर्देशाद् देवसूर्विकारहवींषि तिवता तत्र वै वा एता अग्न्याधेयस्य परिष्परतो इत्यर्हणाञ्चो
पांशुत्वं निश्चेत । नायत्नायवैणांविकाम्या इष्टय इत्यत्रापि समानत्वात् । अत्र सूत्रकारेणानिः संदिग्धदेवतापादो
पांशुत्वमुक्तं उपांशु काम्ये देवतेति । तथा समानत्वे अग्न्याधेयिका इष्टयः सद्यस्कालाः सर्वा उपांशु देवता इति । का
नेवं च ॥ अग्नये पवमानाय प्रथमो । अग्नये पावकाय अग्नये शुचये द्वितीया यामुक्त उपांशु देवत इति । रं रवायने
पि सर्वोपांशुहविः श्रुतं । न तु सर्वोपांशुर्भवतीति । अत सूत्रे हविः पदेवतेवो पांशु । न सकलानुष्ठानि ।
॥ ॥ दाक्षायणीयाश्रयलोयांतिथ्या देवताः ॥ दाक्षायणयादीनां देवता उपांशु भवंति । उपांशुस्वरतिप्रागमा आमीप
दित्यस्मिन्प्रकरणे दाक्षायणयादीनां सकलानामिष्टीनां देवतानामुपांशुत्वे सिद्धे मे वायदाज्ञारागेतेन दाक्षा
यणीयांनी विस्तरोनी विस्तरामि ते इति प्रत्यस्त दाक्षायणयादिदेवतानामुपांशुत्वविधानार्थमिदं सूत्रं ॥
देवसूर्विकारहवींषि । वक्ष्यति । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसूर्हवींषि निर्वपतीति । पशुपुरोडाशम
नु रूपं ध्यस्पर्दविकारहवींषि निर्वपती निरा इमानि देवसूर्हवींषि उपांशु भवंति । उनयत्रोपांशुता नाइ
ष्टीति श्रुतत्वात् ॥ ॥ वायव्यो मो ॥ अग्नीषोमीयेनेवायेव यानि पुच्छेत स्वेतल्लप्सुदानि अयं वा यः पशुपांशुर्भवति ॥ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मैत्रावरुणी वा। अग्नीषोमीया वा। ऐन्द्रं च पयस्यालेभ्याः। क्लृप्तपरिमितुनदक्षिणो दवसाने। यात इति यामैत्रावरुणी। सो
मस्तुत वति। अथ यामैत्रावरुण्या पयस्यया यजेत। तत्र स्रुवपक्रमौ पाकं सुतं च स्रुवाकं सुहि रेतः सिञ्चत इति श्रुतत्वात्॥
ऐन्द्रः। मित्रावरुण्यौ प्रथमः। मित्रावरुण्यौ प्रथम ऐन्द्रः पशुरूपो भवति। त्रिपशुमध्ये वर्तमानत्वेऽपि इन्द्रस्य पशु उक्तस्य
व्याहृतार्थं प्रथमं स्तुतम्॥ ॥ वायोग भक्षौ। मैत्रावरुण्यामिक्षा दत्ते पशुरिडाय वपोधस इति धायो धसः पशु उ
स्तुत वति। लोकावरो धसस्तस्मान्नो निरुक्तः इति श्रुतेः॥ ॥ आग्नेयं इति काममाहरेत। आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडा
शं इति काममाहरेत। कुर्यात् कामं कामं प्रति। प्रति कामं यत्किंचित् कामं येन तस्य सर्वस्य साधकोऽयमिष्टः ...
ममेव प्रकृत्य श्रूयते। यत्कामो ह वा एतेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यत इति। पशोर्थे प्रकृतो ...
या वृष्टिकामो ...ति। आग्नेयं इति काममाहरेत तस्य ... वृष्टिकामस्याप्याग्नेयः प्राप्नोति। तत्र विशेष ...
वर्णार्थे ... आग्नेये क्रियमाणे यजमानं उद्दरणकाले ... इति एवं ब्रूयाद् वृष्टिकामो ...ति। ... वा
...तो ... दर्शपूर्णमासयोर्विवृत्य ब्रूयात्। तानि वरिष्ठो वृष्टिकामः पृथगाग्नेयमिष्टिं कुर्यात्। प्रकृतो ...
या वृष्टिकामो ... कुर्यादिति आग्नेयाः प्रकृत्य ... ॥ ॥ अध्वर्युर्ब्रूयात् पुरोवातं ... ३९

मनसा ध्यायेति। प्राकृतयाजे त्वा अध्वर्युं प्रति यजमानो ब्रूयात् पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्यायेत्येवं॥ ॥ अभ्रा
ण्यग्नीधः अभ्राणि मनसा ध्यायेत्याग्नीध्रं प्रति यजमानो ब्रूयात्॥ ॥ स्तनयित्नुं च वर्षं चेति होतारं। स्तनयित्नुं च व
र्षं च मनसा ध्यायेति होतारं प्रति यजमानो ब्रूयात्॥ ॥ सर्वाण्येतानि ब्रह्माणं। यजमान एव ब्रह्माणं प्रति सर्वाणि
तानि मनसा ध्यायेति ब्रूयात्। एतानीति वितत्य ... पुरोवाते ... एतानि ... विधस्य ... तत
पुरोवातं च विद्युतं चाभ्राणि स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्याय इत्येवं ब्रह्म ... प्रति ब्रूयादिति ... यथा श्रुतमेव
त्यपरः। सर्वाण्येतानि मनसा ध्यायेति ब्रह्माणमित्येवं विधस्य ... सर्यादि वृष्टिकामः स्यात् ...
तात प्रक्रम्य सर्वमेतत् ... दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाश्च सर्वकामार्थत्वाद् वृष्टिकामनायामपि विशेषं ...
क्तः॥ ॥ आग्रयणीया ... एकादशकपालः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते द्वादशकपालो दर्शपूर्णमासा
दर्शपूर्णमासारम्भे प्रथम प्रयोग आरम्भणीया इति भवति। उद्धरणादि कर्मोपवर्णितं। तत्र त्रीणि ह...
दिशति। अग्नाविष्णू... अग्नाविष्णू ... एकादशकपालः पुरोडाशः प्रथमं हविर्भवति। सरस्वत्यै चरुर्द्वितीयं
हविर्भवति। सरस्वते द्वादशकपालः पुरोडाशस्तृतीयो हविर्भवति। चरुशब्देनान्नवस्ता... पशु...

दश्चत्री हितेंदुल मिश्रो उदन उच्यते। उदनो हि नरोरितिश्रुतेः। स्थालीउतनसंबंधात् लक्ष्यते सत्रोपं चरुमित्यादौ। त
त्रचैते प्रासनताः एकार्थान्स्तवेति। पिषणां यवनवापस्ता पश्चोपहिताः यथा। मार्जनाधूहनं श्रालानयाश्व इत्यसा
दनमिति। अस्यार्थः। पेषणं वृत्तेनां यदनेपि इत्यादर्कं मिश्रणं वापः उदकमिश्रणाय पात्र्यां प्रक्षेपः। तापः कपा
लानामंगारैः प्रतापनं। उपहितिरंगारेषु कपालस्थापनं। प्रथा। कपालेषु वस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तेन संप्र
नेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणं मार्जनं श्लक्ष्णीकरणं। अधूहनं भस्मनांगारैश्चापर्याछादनं। श्रालादर्भैरवदं
लनं। अस्तुत्यसादनं। कपालेभ्यः पृथक्कृत्य पुरोडाशस्य पात्र्यामासादनं। स्फ्यलक्षणं छंदोगपरिशि[illegible] स्ववशो
कक्षमुष्टिर्नोत्पर्यस्पर्शकठिनः श्रुतः। न चातिशिथिलः पाच्यो न वक्रश्चा[illegible]थेति। स्थाली लक्षणं[illegible] तत्रैवो
क्तं। तिर्यगूर्ध्वं समित्मात्रा दृढा नातिबृहन्मुखी। मृन्मय्यौदुंबरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते। यामेक्षणे[illegible]से
रवदानेकार्ये। तस्य लक्षणमपि तत्रैवोक्तं। एषभ्रजा[illegible] यमिध्म इध्ममात्रं मेक्षणं भवेत्। हस्तेनो गुरुहद्य ग्रभव
दानक्रियाक्षममिति। इयं वाध्मनानंतरं प्रथमपौर्णमास्यां माध्यशादां नतरं दर्शोऽपवसथो भवति। दार
शासावाद्यग्निधारणमध्ये यौर्णिमासी भवति। तदा तद्वत्कर्ते सर्वतु अग्न्याधेयानंतरं पौर्णमासेष्टिः का ३८

यौ। अन्यथा पृथक्कृत्य गुडहृत्या आरंभस्तु क्रमात् प्रथमप्रयोगएवाग्न्यारंभणीया। दर्शपूर्णमासावारंभमा
णोऽग्न्यारंभणीयया यजेतेति शाखांतरात्। दर्शपूर्णमासविकारेष्वपि सर्वेषु प्रथमारंभे भवति। तत्रनि
त्यानामारंभे सकृत्। काम्यानां वारंभेतु पुनः पुनः कार्या। सामसोमाग्निमणीवज्रे। तथा वोक्तं नित्यानां सकृदारंभे नैमित्तिक
काम्यानां पुनः पुनः। सामसोमाग्निवज्रेमन्वारंभः सकृत्स्मृत इति। अत्र मानवसूत्रे विशेषः। मिक्षणे न वरु
णां स्विष्टकृते समवद्यतीत्यायेवमिथुनौ गावो दक्षिणास्मृत वाके मेक्षणमनुध्यस्यतीति॥ ॥पंचौदी[illegible] दक्षिणा
मिथुनौ वा। अस्यामग्न्यारंभणीयायां पंचौदा। गौर्दक्षिणा। मिथुनौ मिथुनाद्वौ गावौ स्त्री पुरुषरूपौ वा दक्षिणा
पंचौदी बालगर्भिणी। तमरः बालिवषागर्भिणी सापंचौदीत्युच्यते अथवा। मिथुनौ मिथुनात्वौ द्वौ गावौ स्त्री
गवी पुंगवश्च दक्षिणा। ननु मिथुनत्वाद्द्वे स्त्री पुम्मनुन्यते हि वत्सनादुंहस्त्री पुंयुग्मे कृताननवतः। उच्यते। मिथु
नौ तौ गावौ तिस्त्रि स्त्रियात्स्यत्र निश्चितं एकस्यैव द्वैस्त्री पुंयुग्मस्य दर्शनात्। अत्रापि नयादर्शनात्॥ ॥इंद्राय वि
मृध एकादशकपालः पौर्णमासमनु। पौर्णमासमनुपौर्णमासेष्टि समाप्यनंतरं तदा नामेवंद्राय विमृ
धे एकादशकपालः पुरोडाशो भवति। उद्वरणादिक्रियो माघवगोनः॥ ॥आदि विकल्पः। कौ दर्शो विमृधना

आदिविकल्पः। आदावारंभ एव विकल्पो यस्य स तथा। आरभ्येत न वेति। यद्यारभ्येत तदा यावज्जीवं क्रियेत एव।
नारभ्येत नैकदापि न क्रियेत एवेति। तथा बौधा०। एषं कालोनुनिर्वाप्यः अपणीद्रवतां स तथा। आहैये विधितः प
नाम इमे सर्वे आस्मृता इति। इमे से वादिविकल्पः। अन्ये सर्वे पारच्छ्याविकल्पाः। एषे दर्शपूर्णमासदाक्षायणादि
कालतउदितानुदितादि। अनुनिर्वाप्यः विमृध आदित्यश्चापणी। गार्हपत्ये आहवनीये वेति। देवता इंद्राग्नी द्वे
वेति। एतेषां मध्ये यस्यादौ स्वीकारः कृतः स एव सर्वदा भवति न पक्षान्तरं॥ ॥आदित्यश्चरुः। अमावास्यो। आमावास्ये
नु अमावास्येति समानतंत्रेण तदानीमेव अयं गृह्यस्य आदित्यश्चरुः कर्मापवर्गो भवति। अन्वाहार्यदक्षिणेयं ता।
अयमथादिविकल्पएव। सर्वं निर्वपेदीति विधेयतस्मान्नानुनिर्वाप्यादिसु नयोर्विहितप्रतिपिद्धवात्॥ ॥[illegible]यण
यज्ञस्यापि दर्शपूर्णमासवात्सद्वेपि विमृध आदित्यौ विकल्पेन भवत एव॥ ॥अथाग्रयणं व्याख्याति॥५॥ ॥
आग्रयणमिति अग्रमयनं। कस्य व्रीहीणां यवानां च। आग्रयणमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणः संज्ञा। संज्ञा व्यवहारार्था। गो
राग्रयणरूपाद्। व्रीहीणां यवानां वा अग्रपाकस्य प्रथमपाकस्य अयनं यस्मिन्तत् कर्म भवति। तत्र प्रथमं हविरिंद्रा
ग्नः। ऐंद्राग्न एकादशकपालः पुरोडाशो भवति। तदिंद्राग्नी उदजयतां तस्मादैंद्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भव

तीति श्रुतेः। शारदिव्रीह्याग्रयणं। वसंते यवाग्रयणमिति केचित्। केचिदग्रपाकस्येत्यनुरोधात् प्रथमपक्वव्रीहि
यवादिसंपत्तिकाल एव कुर्वीत। तथा बौ० नवशस्यायन आसन्ने। अथ व्रीहिसस्ये वा यवसस्ये वा आगते इति तथा व
र्षासु आगते श्यामाकसस्ये पक्वे अनुवेणुयवे च चितिका विताननरं न अश पक्वान्योषधीराग्रयणेष्टिरिति। अत ऊर्ध्वं यथा
कौ। कात्यायनेन। शरद्वसंतयोः वा विकल्पे वयं तत्र व्रजते। अन्यपाकवशात् इन्द्र श्यामाको वनिनः स्मृतः इति। मनु
व्रीहीणां वा आहुर्विषाति प्रायुक्तत्वादग्रपाकस्येत्येतावत्युक्तेपि व्रीहीणां यवानामग्रपाकस्येति। सिद्धांति। किमर्थं व्री
णां यवानामिति ग्रहणं। उच्यते। विश्वेदेवश्चरुरिति वक्ष्यति। सोपि यवमयो यथा स्यादिति यवानामित्युक्तं। [illegible]
थाउदनश्च हस्यव्रीहितंडुलमिश्रान्नरूपत्वात् उदनो हि चरुरिति श्रुतेश्चरो रोदनवाच्यत्वात् आग्रयणेपि चरुः [illegible]
तुल्यमयएव स्यात्। अतएव यत्ना दधत्त्र वचनान्नाव व्रीहिमयएव चरुर्भवति। तिगम्यते तेनात्र यवानामिति
मुक्तं। एतावत्येवान्येषामिवाग्रयणमिति नियमो मा भूदिति व्रीहीणामित्युक्तं॥ ॥वैश्वदेवश्चरुः। द्वितीयं हवि
र्विश्वदेवश्चरुर्भवति। अस्यप्रयोगो शुक्लमाग्रयणे विश्वेदेवा इति॥ ॥पयसि सिद्धः। विश्वेदेवश्चरुः पयसि दुग्धे वा श्रप
तां वाउदके। तत्र पयः पक्षे दुग्धे पयसर्जनं। निनयने मंत्र ऊहनीयः संपद्य उपर्यश्चः समं। पयसो रसेन। सं देयति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जगतीभिः स्वन्यतात्सोमधुमन्मधुमन्मधुमतीभिः स्वयतामिति॥ ॥द्यावापृथिवीय एककपालः॥ द्वितीयेऽहनि द्यावापृ
थिवीय एककपालः पुरोडाशो भवति। तस्य वो पांशुवसुकेमेककपालाश्वावारुणा इति॥ ॥उद्रासोल्मोद्वारणे पुरोडाशेन
द्यावापृथिवीयं पुरोडाशस्य प्राणदानात्तस्य द्यावापृथिवीयस्योपांशुत्वं नैकेनाधतेनाछादयेत्। प्रान्ते
तस्य विज्ञाता विस्येनेन प्रथमं प्राणदानं तेनोताछादनमिति। अस्य द्यावापृथिवीयस्य सर्वस्यावदाने। उपरिष्टादि
रभिघारणे चतुरवत्तवसंपादनाय। पंचावत्तवसंपादनाय तु उपस्तरणाभिघारणाभ्यां कर्तव्या। इडोपहानं तथा दक्षिणा
सर्वहोमः। तथा प्रयत्नेन होमः कर्तव्यो यथा न पर्यावर्त्तते उर्ध्वोनेन भवति। आपस्तंबः। यदि द्रुतः पर्यावर्तेत
येणाकल्पेयन्नपाणिना आदाय त्रिधाय तु नहोतव्य इत्येके॥ मानवाः॥ एककपालमन्यस्यां पात्र्याम् लं कृत्वा जुहो
त्युपति। प्रचरणे वेलायो बर्हिषि सादयित्वोपस्तीर्य एककपालं सकृत्सर्वम् अवद्यत्याज्यस्याद्य अभिघार्य द्विरभिघार्य
पांश्चेककपालेन प्रत्यये वषट्कृते मध्ये पाणिना जुहोत्यनु प्रतिष्ठितमाज्येनाभि जुहोतीति। अस्यामेव विश्वेदेविक
द्यावापृथिवीय प्रकृति विकृतिभिन्नितां। एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिरायणेष्टौ सर्वहोमा परिहारे देवताना
दिति। पक्षान्तरमाह॥ ॥आज्यस्य वा यजेत। अथवा द्यावापृथिवीयमाज्यस्य यजेत। आज्यमेव ध्रुवायाश्चतुरवत्तम ४०

वदाय यागः कर्तव्यः। न पुरोडाशेनात्स्माज्ज्यस्यै वयजे इतिवचनात्। आज्ययागपक्षे अपांशुत्वे न वत्सेवा
त्वांतरयागमेवंधेनवापोशुवस्य दर्शनात्। विश्वे देव द्यावापृथिव्यौ योवो पांशुरिति॥ ॥पुराणानां वानरूजाथवा
विश्वे देवश्चरुः पुराणानां जीर्णानामेव यवानां व्रीहीणां वा कर्तव्यो दानवानामिति तु अन्यो विकल्पः॥ ऐंद्राग्न द्यावा
पृथिवी। यो पुरोडाशो नवानामेव चरुर्यव्रीहुणाम्॥ ॥प्रथमजो गौर्दक्षिणा। अस्मिन्व्रीहियवाग्रयणे प्रथमजो
गौर्दक्षिणा। तस्मिन्वर्षे जायमानानां वत्सानां यजमानस्य गोभ्यः प्रथमो जातो वत्सः स दक्षिणा। येषां वा नेमका
कायावत्सा जायंते पां प्रथमजे दद्यात्। आपस्तंबः॥ वत्सः प्रथमजोदक्षिणा तिशांखायनः॥ उदेवाग्रयणे म लमे
वत्सरहसंतयोरत्वास्यंते। देवतिकत्वात्द शर्शपूर्णमासवत्तन्त्रव्रीहियवरूपसाधनद्रव्य भेदाद्भिन्नकर्मेते
दर्शपूर्णमासहेव यथा व्रीहियवरूपसाधनद्रव्यभेदेपि दर्शपूर्णमासयोस्तंत्रभिन्नकर्मता एवमाग्रयणयो
तन्न इयोरवैकिवाकारेत्वलीयान्नवति। अधिकारमुपजीवन्नाह॥ ॥विश्वेदेवस्य वा। विश्वेदेवमितिवातुर्मास्यानां
प्रथमपर्व। एतद्वैश्वदेवमित्युक्तं वा तत्र विश्वेदेवपर्वणि वत्सः प्रथमजो वत्सो दक्षिणा। तत्रापि द्वयोर्होरि
तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणेति यत्नेन॥ ॥दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाभिः पक्वान्नाद्य प्राश्य नाडासण नाञ्जये द्विंवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

[illegible marginal notes]

दृष्यात्। सूतकमृतकाद्यादिनिमित्तवशाद् दर्शपूर्णमासारंभो न्यूनमति आग्रयणकालेऽप्यागते ततः इति क्रमशङ्कायामयं
प्रकारः। दर्शपूर्णमासानारंभः निमित्तवशाद् दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वा न्यूनमानो नवमन्नं व्रीहियवरूपं दक्षि
णाग्निपक्वं दक्षिणाग्नौ पक्वा क्रियमाणमन्नेवात्र प्राश्नीयादुपरिष्टात्पर्यावर्तेन ब्राह्मणान्भोजयेत्। तेभ्यो नुज्ञावशात्
किंचिद्यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्। अत्र ब्राह्मणभोजनेनैवाग्रयणोपसिद्धिरिति प्रायः। तद्यथा वषट्कृतः हुतमेवमस्ये
त इव भवतीति श्रुतेः। यद्यग्नीध्रानः स्यात्तदा प्राश्येमविरतमो दनमन्नादाय पन्नेपन्ने युक्तं ब्राह्मणा अश्नीयुरिति
व्रीतहुकुर्यात्तदृश्या नारक्षिणः हविःस्यादित्याहुरिति वश्यवणात्। एतज्ञानेयां दर्शपूर्णमासारंभानां वहोयादे
श्यामारंभं न कृते दर्शे पूर्णे तदा वियाखाग्रयणस्य कर्तुमशक्यत्वात्। विद्यात्व्यां दर्शपूर्णमासारंभेऽवतदर्शे त्वं तो
वसंतानावादाग्रयणकालातिक्रमः स्यादित्ययं प्रकारो नुष्ठेयः। अस्यान्याग्रयणवात्पौर्णमास्याममावास्यायां वा
नुष्ठानमिति येषामाग्रयणेनेष्ट्वा यवलाग्रहणस्यैव मर्थत्वात्परिहरूपस्याग्रयणस्य परस्वेनैव कालस्यापि
ढत्वात्। ॥अग्निहोत्राग्रयणेनो नवैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः। दर्शपूर्णमग्निहोत्रमेव वा जुहुयादिति। विद्यानेन
वेधेत्यस्य कर्तृदर्शपूर्णमासारंभे कृते आग्रयणस्य प्रकारमाह। अग्निहोत्राग्रयणिनः यस्याग्निहोत्रमेव यजेनान्या ४२

निकर्मोऽस्ति सोऽग्निहोत्राग्रयणी। अग्निहोत्रमेवेत्येवकारस्यतरव्यावृत्त्यर्थत्वात्। तस्याग्निहोत्राग्रयणिनोऽयजमानस्य
नवैर्व्रीहियवान्नैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमो भवति। आग्रयणकाले केचिदन्यथेदमुक्तं व्याचक्षते। अग्निहोत्राग्रयणेन
वाग्निहोत्रहोमे निवाय नेत्राग्रयणं प्रति आग्रयणसिद्धिरस्तु अग्निहोत्राग्रयणी। तस्यैवं कर्तव्यानुष्ठानेऽद
र्शपूर्णमासस्यापि एतदपि युक्तं। प्रारंभान्तरसामान्येन वोक्तत्वात्। ॥तदाशितायां वा पयसा। तत्र दर्शाशिता
नद्दाशितातस्यान्नवान्नेखादितायाः पयसा वा सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः कर्तव्यः। ॥दीक्षित व्रतेन। संवत्सर
दीक्षादौ यत्तशरद्वा आग्रयणकालातिक्रमः चाद्यधानवान्नैर्दीक्षितव्रतं कर्तव्यम्। तेन वाग्रयणस्य सिद्धिः। एत
दृणाग्रयणकाल एव। ॥उपसत्सु रौहिणेनोद्धृवीत। संवत्सरोपसत्कालेऽपि उपसत्सु आग्रयणकाले [illegible]
वाऽन्नेन रौहिणौ पुरोडाशौ कर्तव्यौ। तन्मध्ये वाग्रयणमिष्टिः एतदस्याग्रयणकाल एव। ॥सुत्यासु नवैर्वा
नूनं वत्सरसुत्यादौ आग्रयणकाले नवान्नेन सवनीयपुरोडाशान्कुर्वीत। ॥सोम्यः श्यामाकचरुः शरदस्या
आरण्यस्य धान्यस्याग्रयणं सोम्यः सोमदेवताकः श्यामाकचरुः र्भवति। एतच्च वर्षासु शरदि वा नववर्षिका
नरातः श्यामाकाग्रयणं कस्य तदानीमेव प्राचावाच्चात्। तदाह आपस्तम्बः। वर्षासु श्यामाकैर्यजेतेति। ॥पाने वत्सेरिव ॥ नवम

[illegible marginal notes]

...र्निधानाद श्यामाकानामिति। आश्वलायनब्राह्मणे वा श्यामाग्रयणमाग्रयणेनान्नाद्यकामो यजेत वर्षास्वागते
श्यामाकसस्ये श्यामाकानुद्धरन्नोद्धरेति॥ ॥आपस्तंबसूत्रेनायं समानतंत्र उक्तोस्ति। नानिष्ट्वाग्रयणेनाहिताग्निर्नवे
नस्याश्नीयाद्व्रीहीणां यवानां श्यामाकानामित्यग्रयणकालयजनामावास्यायां पौर्णमास्यां वामावास्यं तंत्रं समानदर्शमा
सिकं नानिर्वपणकाले आग्नेयमष्टाकपालमिति विद्यायेत नवानामितरा ऐंद्राग्नं द्वादशकपालमौंद्रं वाग्नेयाद्
पयसि चरुं सौम्यं श्यामाकचरुं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरस्ताद्द्यावापृथिव्यं ...श्यामानंतीति। नित्रं... पदि
...त्यनेनेति वक्तव्या यदि नानातंत्रं श्यामाकेष्टिं कुर्वीतेति॥ ॥दिग्देशोभा यो ... नौदगयो ...
सोम्यश्चरुर्नैर्वतः सौम्यश्चरुरित्यनुवर्तते। आश्वलायनब्राह्मणे विशेषः ... यव सेत आ... ते पो... यज
वेत्युरश्चानुद्वृत्ते वा ओहेति व्रततस्य तस्यापतेष्टेव पर्वतंत्रेण सम्पादवति। दक्षिणेन ब्राह्मणेन तौ ... आग्नेयोष्टा
कपालः प्राजापत्यो वा ... त्यनतंत्रेणामेवेत ब्राह्मणमिति॥ आपस्तंबे ... नुस्यवानामिति ... मनं तिन
युपयेद युपये ...वेलुयवानुद्वृत्ते वा शनिमंत्रेष्णति तस्यापतेष्टेवनतंत्रेण पादवता आग्नेयो मित्रावरुणः प्राजापत्या
वेति। एतत्तंत्रेण पादवनेति ... मा ...यायदुक्तं तस्याति दर्शो यं॥ ॥श्यामाकेष्टावाग्रयणे दक्षिणामाह॥ ॥ ४२

पुनःसंस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को वर्षाधृतं वासः। वाजा ह्वः प्रत्येकं योज्यः। यो रथो जर्जरः सन् पुनःसज्जीकृ
तः स पुनःसंस्कृतः एवंविधो रथो दक्षिणा। अथवा क्षौमं दक्षिणा। क्षुमा अतसी तत्तंतुनिर्मितं क्षौमं। अथवा मधु
पर्को दक्षिणा। मधुपर्कशब्देन दधिमधुघृतान्युच्यंते। अथवा वर्षाधृतं वासो दक्षिणा। वर्षासु ऋतौ यद्यजमानेन
परिहितं तद्वर्षाधृतं। आश्वलायनसूत्रे आग्रयणस्य पक्षांतराण्यपि संति। तथा च बह्वृचब्राह्मणे। यद्यतस्य ...
समावास्यायां वा स्यां वा हविः कुर्वीत नवानामुत यस्याश्रयपिवा पौर्णमास्यामावास्यायां वा दर्शे यत्नवर्ण्यद्वा
नामपरिहाणायापि वायवागूं वा सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयान्नवानामुत यस्याश्रपिवा स्थालीपाकं सूत्रगाहे ...
यित्वा नवानामेतान्यग्रयणदेवताभ्य आहुतीर्जुहुयात् स्विष्टकृच्चतुर्थान्यो ब्राह्मणान् स्वादयुद्धा स्वा हे ...
नामपरिहाणायापि वाग्निहोत्रीमेव नवानादयित्वा तस्या दुग्धेन सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् दुग्धयस्यां ...
नाबेनः पामास्त्रिषां येनकामयेत तेन यजेतेति। तत्सूत्रं च समानतंत्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यां दर्शपूर्णमासाव
नवानामग्निहोत्रे वा यवाग्वा सायंप्रातरग्निहोत्रीं वा नवानादयित्वा तस्या दुग्धेन सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयाद्द
र्शे वा स्थाली। पाकेऽथ परिग्राग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्य आहवनीये जुहुयादिति। आपस्तंबः। अपिवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मावास्यायां पौर्णमास्यां वाग्रयणेष्टिमथाप्यनेन दर्शपौर्णमासीममावास्यां वा न विधेयं कुर्ता पिवा अग्निहोत्री व्रीहि
स्तंब यवस्तंबे वाया समिधा तस्याः पयसा सायं प्रातर्जुहुयात् दर्शपिवा नवानां यवानां वा सायं प्रातर्जुहुयात् दर्शपिवा नवानो
रध्ता पाकं श्रपयित्वा दर्व नायि जुहुयात् आग्रयणेष्टं वदास्यः स्विष्टकृच्चतुर्थी स्यात् पिवा नवानां वतुः आराव मा
नपक्वाम् उदरो ब्राह्मणाऽऽञ्जप्य देवं यातयेन् तत्र ब्राह्मण्यत्वात् मा कोन नवतरति । तथा आग्रयणा नेनर र्द्धो द
मासयोऽद्वे यनियमस्तानिवोक्तः । व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत आयते न्योऽस्य दर्शमासावेवेयत्व रात्रौ [illegible]
[illegible] व्रीहिभिरेवा तयत्रेत द्यावसूपवरतमान्वेतीति वहूचब्राह्मणे । वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि व्रीहिभिर्वे [illegible]
वेरिति । कालांतरमथाग्रयणस्य वहूचब्राह्मणे श्रूयते । यद्युन ह तत्र मुपेयसेत्तदेव पञ्चेन शतत्सुदीर्घयस्मिन्नहः
न्नेकामयेत तस्मिन्यजेतेति ॥ ६ ॥ ॥ अमावास्यायामन्याधेयं अन्याधेयमिति व्यमाणस्य कर्मणः संज्ञा स
वह्न्यागर्थ्यः कुरुते परीणाहिस्थले न्याधेयमित्यादिः । सा च अग्न्यागारकरणादिः । अस्य कर्मसमुदायस्य संज्ञा । न
मथनमात्रस्य स्थापनमात्रस्य वा । तच्चान्याधेयममावास्यायां च भवति । अत्र चामावास्याग्रहणं गौरणापवस्थाप्रति
पदुपवेतः । कुतः श्रुतौ तथा दर्शनात् । सद्या मावास्यायाममा आधत्त इति प्रकृत्य यदहरेव पुनः पुरस्तान्न दृश्या 43

[illegible] तदहरुपवसेदिति परमं लोकमागच्छतीति मुख्यामावास्यायामुपवासं दर्शयति चत्रोपवासः शोधन
यमनियमयुक्तावस्थानमुच्यते । यदहरस्य [illegible] स्यादिति वा श्रूयते अथ ज्ञायते ज्ञायते देवा [illegible]
[illegible] एवमतः यमनियमयुक्तोऽत्तेवेदिप्रथेः तस्मान्मुख्यामावास्यायामग्न्यागारादि ब्रह्मौदनांतमुपक्रम
[illegible] कार्यमिनहत्तामनपेक्षेत् उत्तरेद्युर्दिने उपक्रमः न हत्वा दिने मंथनं ॥ ॥ वाग्रीनाधाय मासमुपवसेत् उ
[illegible] पौर्णमासे पुनरामावास्यां न जते वेति आश्वलायनः । आपस्तंबः पौर्णमास्यां तु पूर्वे मिन्यवेलीमाप्य [illegible]
[illegible] समंत्रस्यश्रौ उतपौर्णमासेन यजेतेति । कात्यकोऽऽधानं तत्पौर्णमास्यां पूर्वोत्तरदेवता [illegible]
[illegible] नीयायपि पदेवेति । अन श्रापौर्णमास्याधानेऽवश्वइषाम् [illegible] साधु प्रक्रम [illegible]
[illegible] पौर्णमासेवेति । पूर्वो दिनेवाते [illegible] तणीयेति सिद्धं करस्ते । [illegible]
[illegible] मुपोष्यामावास्याधेयेष्टिभिरिष्ट्वा [illegible] त्रमुपति [illegible] वसति वाचारं तणीपार्य [illegible]
[illegible] मामावास्यां [illegible] यमे [illegible] सथामा [illegible] तणीयां [illegible] सधः कालं आपौर्णमास्यायजेतामावास्यामा
धयन इत्त्वापौर्णमासीमुपाधारणीयां कुर्वीतात्तरामुपोष्य पौर्णमास्यायजेतेति ॥ ॥ कृत्तिकारोहिणीमृगशिरः

आरब्धातान्मा
[illegible] तरस्य
[illegible]
[illegible] रलिखि
[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

फल्गुनीषु। कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु च। एतेषु नक्षत्रेष्वग्न्याधेयं भवति। अयममावास्यया सह विक
ल्पः। कृत्तिकास्वग्नीनादधीत। रोहिण्यामग्नीनादधीतेत्येवमादिनियोगैः स्वतंत्रेष्वेव नक्षत्रेष्वाधानविधानात्।
न त्वमावास्यायामेव तेषु नक्षत्रेष्विति समुच्चयः विकल्पेन भवति। नित्यो उदितानुदितहोमवदमावास्याविधि
न नक्षत्राधाननिरपेक्षमावास्यासंबन्धात् ज्ञातरनाश्रतीत। तथा हि यद्यमावास्यायामग्नीनाधत्ते यथा हिरण्यनाथो
द्दुरिद्रा गां पुरं प्रपद्येत स तत्र एव सर्वं लोकमिषोद्देवेत इत्यमावास्याया माधाने विधाय नक्षत्राधाननिरपेक्षा
भवति। अथ यो नक्षत्रेष्वाधत्ते यथा पिहितायां द्वारि द्वारं प्रपित्सु अजिह्मः पुरः स्यादेवं तदिति प्रपित्सुन
चेत्सु मिच्छेत्। स पुरः पुरो नाम एव जिह्मः वक्रः प्रतिहतगतिर्भवतीत्यर्थः। तस्मादिकृत्य एव। न समुच्चयः॥ ॥
दृष्टोनाम तकामस्य नानाकामस्य यजमानस्य दर्शनान्नक्षत्राधानकालः। अर्द्धेष्वमेदं पर्वतनिष्कर्षार्थं प्रथम
प्रयोगान्नामन्वाहेन प्रतिग्रहणार्थं प्रवृत्ति स्यते। तेनाधेयार्थत्वमस्यैव कालः। प्रतिग्रहस्य ब्राह्मणस्यैवोक्तत्वात्॥ ॥
क्षित्रान क्षत्रियस्य। वक्ष्या राष्ट्रान्तकामस्य क्षत्रियस्य यजमानस्य चित्रा नक्षत्रमग्न्याधेयस्य कालो भवति॥ ॥
ज्योतिःशास्त्रे। अश्विनी पुरस्थितं ढपो हिमाखाल्तिकामृगेगारजनी रोहिणी षुहि पेषा याममुत्तरात्रयो व्यवहारमा ४४

ब्राह्मणस्यापि तथा कालो तद्धपि ब्राह्मणस्याग्न्याधेयं तथा भावे ब्राह्मणस्य सप्तलोहेति प
नेयस्य चिपश्चादयो भवति तदेवे छिन्नो घिमा माधत्ते २

रोहिणी पुष्यमृगज्येष्ठोत्तरात्रये॥ कारिकायां माधादि
राष्ट्राधानं हिज्ञानां स्यात्कृत्तिकाविशाखयोः रेवती। रोहिणी पुष्यमृगज्येष्ठोत्तरात्रये। कारिकायां माघादि
ऐवमान्यं पुष्या वणे वाश्विने तथा। ऊर्ध्वोमृगो नमोगे वाश्वाथ शुक्ले पक्षतः। हस्तद्वयविशाखासु कृत्तिकादित्रये
तथा। पुनर्वसु द्वये नष्टेद्ववती। उत्तरासु मसो मादिवर्जितपारे नापि भासेत याज्ञ्ये। वेदे अंकुले प्रवोक्तं गिरि
तिहितिविवर्जिता इति॥ ॥शाखांतरे अन्येष्वपि नक्षत्रेष्वाधाने श्रूयते। तद्यथा। आपस्तंबः। हस्तेयः कामेत ...
नाधत। चित्रायां राजन्यो ब्राह्मणवंविशाखायाः प्रजाकामो। अनुराधे षुद्धिकामः श्रवणे पुष्टिकामः ...
पूर्वप्रदपुत्रतिश्राकामः सर्वाणि नित्यवदके मामनंतीति। तथा अमारामस्यापो पौर्णमास्यां वाधेय ...
मेतो ब्राह्मणस्य वर्चसकामश्चे। तस्माद्ब्राह्मणो वसंत आदधीतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य निकामस्य वसंतः ...
धेयस्य कालः। यः कामयेत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति वसंते स आदधीतेति ब्रह्मवर्चसकामस्यापि ब्राह्मणस्यैव वसं
= वाक्तः। पतो ब्रह्मवर्चसकामस्यैव युक्तं॥ ॥ग्रीष्मः क्षत्रियस्य कामयो। निष्कामस्य क्षत्रियस्य श्रीकामस्यापि क्षत्रि
कस्य। चित्रायां ऋतुरग्न्याधेयकालः। तस्मात्क्षत्रियो ग्रीष्मे आदधीतेति वचनात्। अथ यः कामयेत क्षत्रस्त्रियाः पश्या
मास्यामिति ग्रीष्मे स आदधीतेति वचनात्। इत्यं श्रियमिति क्षत्रियजातिरपि श्रियासे पदाकीर्त्यावरुद्ध्वा मकः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यदि पुष्टिकामः स्यात् ... तेति का ...

स्यामिति कामस्य मानस्य ब्राह्मणादेरग्न्याधानकाल इत्यर्थः ॥ ॥ वर्षाः प्रजापशुकामो विश्वरथश्चेत् ॥ प्रजाकामस्य
पशुकामस्य नाविवर्षिकस्य विश्वरथनिष्कामस्यापि रथकृतस्य वर्षास्वग्न्याधेयस्य कालो भवति। तस्मात् क्षत्रियो वर्षा
स्वादधीतेति निष्कामस्यापि विश्वरथस्य वर्षाः ॥ अथ यः कामयेत इड्डः प्रजया पशुभिः स्यामिति वर्षासु स आदधीतेति
सत्कामस्यावितर्षिकस्यापि। वर्षासु रथकार आदधीतेति रथकारस्य निष्कामस्यापि शास्त्रान्तरे शिशिरः सर्वेषां वर्णा
नामिति। तथा च शिशिरः सार्ववर्णिक इति च। शिशिरे सर्ववर्णानामग्न्याधेयं भवतीत्युक्तं। एवं कालमु ...
माह ॥ अग्न्यगारे कुर्वीत। अगारं गृहं। अग्नेरगारे गृहे अग्न्यगारे इत्यग्निगृहे अर्थात्परिमाणं अग्न्यगारं ...
वेश्म धर्म्यदेश। ततश्च गार्हपत्यगृहं पश्चादाहवनीयगृहमित्यर्थः। अत एव कुर्वीतेति षड्ढवनाद्येन ...
उः शास्त्रीतीत्यपदेशाच्छ्रव्यमेव ब्रह्मादयश्चात्र ऋत्विजो वरणीयाः। ऋत्विक्कर्माणीति वक्ष्यमाण ...
तिस्रः साधारणेनोपदिष्टत्वात्तावद्वरणमथोपि च ब्रह्मा इमे होतारो वा लौकिके वरणमथा कर्तव्या इत्यर्थ
विशिष्टप्रवृत्त्यासिद्धेः ॥ ॥ उदग्द्वारे प्राग्द्वारे। अपरं गार्हपत्यागारमुदग्द्वारं वा कर्तव्यं प्राग्द्वारं आहवनीयागार
उभाभ्यामेव कर्तव्यं ॥ ॥ दक्षिणद्वारे द्वारे। उत्पत्तिक्रमेण अपरस्य गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारं कर्तव्यं। आहवनी ४५

यागारस्य प्राग्द्वारे कर्तव्यो। नन्वेकस्याग्न्यगारस्य प्रत्येकं द्वारद्वयं किं न विधीयते तस्मिन्वे। गार्हपत्यागारस्य द्वे द्वार
स्यार्थादर्शपूर्णविधानानपेक्षणात्। अतो गार्हपत्यागारे दक्षिणद्वारं विहितं, पूर्वद्वारं वार्यते। आहवनीयागा
रस्य पूर्वद्वारं विहितं अपरद्वारं वार्यते। न ह्यन्यथा गार्हपत्यादाहवनीय प्रत्येतस्मिन्निनयनविधानेन। गार्हपत्या
दिक्षु ... समेत वति। किं वा अल्पान्तरत्वात् पूर्वदक्षिणद्वारे इति निर्दिष्टाः प्राभेय दक्षिणद्वारे इति निर्दिष्टमिति। तदेव
... प्रथमे गार्हपत्यागारे तत आहवनीयागारमिति। तथा च मतिरायापरत्वेन संबन्धार्थ अन्य ...
... दक्षिणद्वारे इति निर्दिष्टमिति ॥ पौर्णमासवदुपनो अत्र यजमानस्यापि ... किरादमश्रु ...
कल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्। इति ना अग्निरेव स्यात्। तस्मादिति ... अपरे वेवमाहुः। पौर्णमासवदुपनीतस्य ...
कल्पसिद्धं ... सामग ... अत्र वपन ... दर्शादेशापत्ते पौर्णमासेनि ... वपने ...
... केशश्मश्रु ... शिरवमि ... ब्राह्मस्य ... योजनात्। शास्त्रान्तरे न ...
यथाम्नातमस्ति। ... श्मश्रुवपने नखानि निकृन्तते स्नातोऽहतं परिधत्ते ... ॥ ... रात्रौ
यजमानो ... होमे ... परिधत्ते। ... हिकार ... पत्न्या पत्न्यपि ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्षौमे वाससी वस्त्रा परिधत्त। क्षौमे वसानावग्नी आदधीयातामिति वचनात्॥ ॥सर्वेष्टितं धर्मादि देयो तेन दत्ते क्षौ
मे आधाने संस्थिते समासिं शातं उत्तान्यामपि आध्वर्यवे देये दातव्ये। चरितार्थत्वाविशेषात्ताभि पत्निसोपदस्त्वाति
क्षेपाच॥ ॥गार्हपत्यागारे निर्मथ्या त्वादधाति। अर्धोदित सूर्ये काशस्या मग्निं निर्मथ्य गार्हपत्यागारे गार्हपत्यस्थ
स्य मध्ये निदधाति अग्नेः स्थानमुल्लिखितं उपदेशात। गार्हपत्यस्थापनस्थानं शब्देन गम्यते॥ ॥विरूपतुल्यो वरोप नस्ता
न साह॥ अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे त्वादधाति। इति विशेषः। विरूपतुल्यं अग्निः हृत्य तत्र स्थापयति। अन्यत्स्य
स्त्वतिः किं कोपि क्षेत्रा स्त्रेवमास्थः। नतु तत्परिगृहीतः आवसथ्यादिः अथवा यो वर्षा पात आ इत्येवं दु हारिय
थेः। अथवा मस्तान साता। महानसत्वादेव अन्यादि पाकार्थे गृहस्थं तेषु न वरत स्त्रु पात त्वा इत्यान्मो
त्रेव ति। सर्वाग्निः एव नूसे कारात्तु वा स्थापनीयः॥ ॥दिवाग्निरात्रौ वा। प्रथय यजमानो दिवश्च माति त्वो
गतः रात्रौ वा अश्नाति अथवा रात्रौ नाश्नाति रात्र्यशनस्य च विकल्पः। न दिवाशने सह। पदद्वयस्य वा आधे
यः स्यात् द्विवाश्नी पारितिन्नि यमेन दिवाशनं विधपतद्यपिकाममेव न क्रमश्नापादितिरात्र्यशनस्या वज्र
याविधानात॥ ॥उपास्तमयं देवाः पितर इति। उपास्तमयं अस्तमयसमीपकाले आहवनीयागारस्य पुरस्ता ४८

पद्तौ तु उपविश्य तीस्त्र

दुपविश्य यजमानो देवाः पितर इति मंत्रेण देवान्पितॄंश्चाह्वयति। मयो हि वं विद्वांदेवाः पितर इति ह्वयत्यास्य
देवा देवहूयं गच्छत्यापि तरः पितृहूयमिति श्रुत्या स मंत्रस्याह्वाने विनियोगात्। पत्न्या पितृत्रदक्षिणतस्तिष्ठति॥ ॥
पूर्वेण प्रविशति। ततो यजमानः पूर्वेणाहवनीयागारद्वारेणाग्न्यागारयोः प्रविशति॥ ॥दक्षिणेन पत्नी। गार्हपत्या
गारस्य दक्षिणेन द्वारेण पत्नी अगारं प्रविशति। प्रवेशानविधेर्विहितद्वारपरत्वस्य तु कचनात्॥ ॥पश्चान्नेर पवि
शति दक्षिणतः पत्नी। उक्तप्रकारेण गार्हपत्यागारं प्रविश्य नौ पत्नीयजमानौ स्थापितस्याग्नेः पश्चाद्दक्षिणतः
यः। मेध्य पत्नी दक्षिणत उपविशति अथो ग्रजमानउत्तरतः॥ ॥अश्वं ज्ञामागनोरणी प्रयच्छ तोव। ... ...
तोवच्छा शमीगर्भस्य मध्ये। यो मिरश्वत्थे तं यास्थाना शमी तामिति श्रुतेः। अश्वागर्भः शमीगर्भो। ...
शमीगर्भः तन्निर्मिते द्वे अरणी। अश्वत्थेयं जमानाय प्रयच्छति मन्त्रेण पेयति। तत्त्वद्वरणी वितं शमीगर्भस्या ...
मात्राया अष्टात्रायावा ऊर्ध्वगात्रावाचायायाच्छिन्नेच्च शान मूर्ध्यो अरणीकार्ये। तेन वच उर्वेशीपं गुवदः षडं
गुविस्तारत्व उरंगुष्ठोच्छ्राय नवतः मानं वमध्यम नो गुष्ठपर्व लोकत्रेव्यौ। एवं विधत एका अधरारणिः द्वितीया
उत्तरारणिरिति। तेवेत अरणी। अग्निमंथनार्थे परिगृह्य ताता एव सर्वे साधयौ। अतं प्रति पत्नि दधना ता अर

लौकिक ये चोदिते। अत एव कात्यायनेनोक्तं। अरण्योरल्पमप्यंगं यावत्तिष्ठति पूर्ववत्। न तावत्पुनराधानमन्यारण्योर्वि
धीयत इति। नाशश्च दाहादिनिमित्तवशाद्यः परिशिष्टे शास्त्रा। अरण्योर्दृष्टयोर्वापि न श्यतः स्त्रीत्यस्य ढ्या। आ
हृत्य ये समारोपयन्ति स्वत्वत निर्मंथेत। इति। तथा च कात्यायनः। अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः। पा
लयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुनराधानमिष्यते। इति एवं च निमित्तानां च परिगृहीतयोररण्योरात्मनश्च यावदुपरि स्यार्
ताव त् शमपि मंथनसंभवः॥ ॥ अनो व गनेस्याग्रागीन नो यत्नान्तव अन्य त्रेसाप्रयुक्त माभ्रसारयोत्को ।
तथा चोक्तं कात्यायनेन। अन्योन्य वशामाग नोह र त्व विनंदि नरीति॥ ॥ नासंयुक्ता ह सोकुत रिन्या ... ने न
शायां। अस्तमितसूर्ये तदानीमेव निशायां यजमाने प्रति अध्वर्युर्वा नेयत्। इस्या कुत रितिमंत्रप पाय ... अस्तमि
त आदित्ये रात्रौ यजमानमानयेदिति शाखान्तरे श्रवणाद्वक्तुमुक्तं॥ ॥ पर्युदयं वा प्रथमनकालेन ... प
श्च्यादेवै। उदयस्य समीपे पर्युदयं सामीप्ये व्ययीभावः। सूर्योदयपर्यन्तं वा रात्रावेव अग्निमन्थनं वा न तरं
वाव पक्षे तत्। सो प्रथमं यजमानं प्रति ब्रूयादस्तमिते मात्रे। अत एव प्रथमनकालं ज्ञातावाप्यमेव। इयं रात्रौ गो।
प्राशोऽश्वत्थशाखामुपश्रामथ्यस्य वमादयो अशायोरात्रौ पर्युदये विधीयते। अन्तोगानां प्रथमनकालतान्याथ ४७

... न स्य ... तः स्यादौ तत्त्वैनमग्नीध्रस्याग्नेर्गोदयात् इति काण्वे

निशायामाहवनीयस्य उद्धृतस्योदयकालतिव रात्रे। एवं वा पूर्वस्य दृशाथे तावतन्ति। पतवोक्तेन हि प
... र्यः सुरक्षन कृत्वे शाखा। अन्यथा अरणिशाये ताय्वेन। तस्मात्पर्युदयमेव लवधारणा। यन्तश्रूयते अस्तमित
आदित्ये रात्रौ उदिते तदुदयसमीपेऽपि त्रिप्रमाणेन वि मथोन रात्रि शुच्या डा ... विनवति। ... अरवसं
स्कारानन्तरं ग्राग श्वानयन विधायिमं प्रि ... धमिच्छंति॥ ॥७॥ ॥ गार्हपत्यागारे संवध्माति तवा ... णिवप्र
मानेतरं गार्हपत्यागारे स्वकायं परकायं वा अन्त्वा गार्वधमति। अथ वा ... दधमती। ति विकल्प ... उपध्र
तीति विधायत दुदयाधानकर्योः दिनिविहिन प्रतिविह वाहिकल्पः। एतां रात्रिमवे भ्रमा ... श्ववणे ... समय
हमकालमेव तद्धनायः रात्रिमित्यत्यंतसंयोगहितीया पाश्रवणात॥ ॥ विद्यमाने ... दयात्रि
... यजमानस्य गृहे स्वे न विद्यमानमपि अवंधन पक्षे ... स्थितकमेणाभीध दयात् ... तिमक
त्व ... अत एतत्रातद्दुदयाधानकर्योरिति बंधनप ... निषिध्य यद्यस्याज स्यात्स्याद्वी ... वेनि
व तेका मग्नो तित स्मादुत नाडियेतत्यज बंधन ... सो नोन सपत्नाभानेनेह ... बंधनान
राकरणात। तस्मात् बंधनपक्षे गृहे विद्यमानस्यामाने। ... नाडुः पर स्त्रीयो ज्ञानामित स्थैव प

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कीयोध्यानीय बंधनीयः। यदि गृह्ये स्थालीपाको भवति तर्हि वधेव प्रातरग्नी धायेदेयरति। अपरे त्वेवमाचक्षते। स्वकीयः
पत्न्यं यो वा विकृत्यानसंधं बंधनीयः। अत्र स्वकीयस्य बंधनपक्षे प्रातरग्नीधेयाने। नाबंधनपक्षे तान्यबंधनप क्षरति
॥ ॥ अस्तमिते गोहित्वमेणानतु हेनवारि हविषा दध्वा॥ मिमीते तेवा उष्मा उपपवति। अस्तमिते सर्पोराहित
रत्न। यमापादिते आतुदु हेवली यदेसंबधि निबमीलि प्रश्नरणो प्रिपार्थीव आधिकरण रतमत्वा रिहविषा पात्राणि
हविषामातंडुलरूपस्य पात्राणि मिमीते। ऽक्षिपति। अत्रहविषइति नचाहितंडुला। वास्येन तं दयानाता।
दरन्नस्यानुक्तत्वात्। अथ वा उष्मा उपमादत्ते पद्माता त्यादनश्रवणात् तस्मान्नश्रीहि दुग्नमिश्रोन्नर दत्वात्।
पात्राणि प्रसृति त्रय परिमाणानि। उदनस्य तंडुलोभ्राशनार्थत्वात्। प्राशनस्य न देहार्थत्वान तेष उपसति
त्रयपरिमितं तंडुलौदनेन संना वामानञ्चादिति॥ ॥ तं अरुष्मा उपपवति। तेवतं निर्याणे समोलि हित्तसेवे
पानात् उष्मा उपनतु पंपीपाञ्चनार्दे टीच्छि उत्तन समर्थो नारनं तस्मिन्वादे पत्यागारस्थापितेयै। अस्तितामितमि
तमागृह्ये उक्तिद्रत्ता संस्कारोतरत्रोंकानिरासार्थः॥ तनमिहोत्रे वतंडुलान्मिश्राप्रज्ञाल्य पचेत॥ ॥ उद्वास्योस
नजेमध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्या अद्धा स्तिमि समिधोघ्नालाश्चारधाति समिधाम्नि। मितिरस्तं। तेश्चतमोदनं ४८

उत्तरतउद्वास्यानस्योदनस्यमध्ये आसनं नेगर्ते कृत्वा तस्मिन्नोते अस्क्रतमेव सर्पिधृतमासिच्य प्रावृकीर
श्वज्ञसोद्ग्वा तिस्रः समिधः हुना काः तन गर्ते श्चिले नवाच्येनाकास्तस्मिन्नेव स्थापिता मो आदधाति समि
धाग्निर्द वस्पते त्याहिति प्रस्रवे॥ ॥ उपवेउपति। उपवेशमापृनेयपरेमनोजपतिऊत चतरसूत्रे शावितेप
रुणात्। त्रितिरादधमत्यवं जपतो तिआख्यातर अध्यतात् तमरमेणा चोदितिनिमेत्तिःसं निरापने वत्रदे उप
तानि॥ ॥ हुतायां वाधतुं॥ अथवानोपवेति जपतिवित्ताद्धनी यां सुसमिद्धायाज्ञमा। अस्ते
नमित्रामेव। एवंश्रयते समिद्धती निर्येतवतो निर्ज्ञेयेरन्याद धनीति समिद्धस्वनोदि
नेश्रूयते। दितीया यां नसमिद्ध हानास्ति तनमा स्याः समिदाधनेविनियोगः अत्र
दितीयांजपति। वह्निश्रद्धा नास्ति तामेवेति॥ ॥ वरारकृत्विजःप्राश्नेति। तमो दनं
नेधस्योमीन्नः प्राश्नति॥ ॥ राहस्त वैयोदनस्यपादप्रोदनप्राशनानंतरं शहस्ते त्रयो
येऽस्मानेपत्याद॥ ॥ वरंददाति। ततः वमुक्तोयजमान ऋत्विग्भ्यो वरं ददाति। वरशब्देनायं गोदीयते तत्र
ित्स्यित्तं नाधीनेवस्तु यथासंपन्नहिरण्यादिवस्तुन्येतात् तत्र नक्षत्रोपिदधाति नत्रपोप्रस्तुतत्वात्। अतएव

वाधुर्योद्विवर्षोत्व्रसणोपिउहति सिद्देरप्रहृतप्रवत्ते नार्थस्य व्रसवरणस्पतरु द्विविःश्वनावं॥ ॥संवत्सरं वा
धुरस्ता कुर्यात्ततः सर्वोनाद्धीत॥ ॥इद्मन्यतास्नातरो अधमनस्य धुरस्तात्संवत्सरमाना दिवरदानोतनो
दनेरत्यद्भेकुर्यात्। ततः एवंविधसंवत्सरमभिराधनेन संस्कृताद्मेः सकाशात्सर्वोनमा नृणा द्वेपत्याद्व
नीयदक्षिणाग्निमत्यानाद्धीत। तेशांतु संवत्सरं चातुर्मास्यमो दनेप वसणतास्यवाश्च कुर्यात्तिसृत्तिः [illegible] मिधे
धेनानुन्यसमिद्धतोनिर्वृत्तवती अग्निरन्यायतान्मयस्ततो मिर्मितासरवसचवितात्कृतःसहस्निं [illegible]
व सरस्य प्रथमदिने अग्न्यगारकरणाद्युपास्तमयजपोन्त कर्तव्यो। ततः ऊर्ध्वं संवत्सरे उत्ते रदृतिन आ [illegible] णो
नवेति। दिवाश्यानानियमोन्त वंधनजागरणं वा संवत्सरे। एतेषामाधमनादस्वोहाराब्रह्मश्चग्र [illegible]
ह्रियदहरस्य चो आधेयस्याद्दिविवाह्मीयादित्ताद्मानां यम आधमनास्त्वविदेनेरतय प्रेता। तथा एतोरात्रि
जेवधमती तत्र वंधनमपितस्यामेवरात्रो श्रयते। अथ [illegible] थनिजाथनिद्वारलिप्र [illegible] ससमरेवन [illegible] तत
रस्तप श्चिनरोस्य। आधत्रशतिवतस्यामेवरात्रौ जागरणं श्रूयते। चास्यमस्यच परार्थोपवेन स्थनकान्तचा
तुयद्धा ता अस्मिन्पक्षे अग्निहोत्रकाले गार्हपत्य शमने मतिप्रायश्चित्तमाह॥ ॥गार्हपत्ये तु गते सामाग्निमा ४९

हत्यवातु आशं पक्षो विदरेत। होमकाले गार्हपत्ये उपशांते शामाग्नि लौकिकाग्निमाहत्य तस्मिंश्चातुर्मास्यमो
दनेपक्षो वाउ श्यामितिशास्त्रसामर्थ्यात्तेनचतुराव्रासणाओऽपि वा च तस्मादग्नेः अग्निहोत्रहोमार्थं विह
रेत्सवातुम्मास्यमित्यस्य गुणविधिर्वैन नामधेयत्वासंनवान्नवातुम्मास्यधर्मोतिसूरा। तेनमाना दिवरदानां
तास्त्रहूमो [illegible] वनन दैत्ति तो यथाश्रुतमेव पवनेप्राशनं वचनवति। शामाग्निमित्यनेना हरणकाला तिक्रम द
नाशे। किंकस्याहरणं विधीयते। मत्समान श्चेत्र आयेतेत्यां॥ स्नितातननद ई देवहो भानेतरं स्वयोनेर [illegible]
स्याहरणे। स्वयोनिश्च तस्य नाशात्पुनरपि संवत्सरं चातुर्मास्यपक्षे ण पुनराधानमिति॥ ॥रात्रिंजागरण
धारणे। सपत्नीकेन यजमानेन तस्यां रात्रो जागरणमग्निधारणं च कर्तव्यं। तत्र धारणे कारणं नियमः [illegible]
कलिये। आवलित काष्ठ [illegible] तो। सामर्थ्यात्ज्ञामयपिः वोस्थापितस्यापि धारणं कर्तव्यं। नचु [illegible]
मनत्राद्नोशमत्तो अन्यतरनियमार्थे तन्वैवमनमितस्रोपा॥ ॥ [illegible] दक्षिणाग्ने [illegible]
घ्राहार्यपवनस्थेत। [illegible] पामारस्थापितमग्निमुपशामयानुगमयिकावर्धमाहु अपोत
अथवात मग्निंदक्षिणा संहरेत्। ततउत्तरादक्षिणस्यां स्त्रियद्दरस्थापयेत। परं वह्विदिसोम्निः अन्वाहार्यप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्फ्ये नो[?] द्विरवन[?] का स्वे। स यत्राग्नी प्रांचास्य भवति
तत्र स्फ्येना[?] द्विरवति

पवनः वर्त्मेत्यत्र वेदः अस्मिन् पक्षे दक्षिणाग्निमादधाति तस्मिन्नाहिते तमेव दक्षिणं संहतमग्निमाहृत्य दक्षिणा
ग्निस्थाने तु वर्तिस्थापयेत् नगा हैतत्प्रागाहृत्य॥ स्थानमुद्धिख्यान्युक्ष्य वारद्वे हिरण्यं निधयोपास्य कराग्नि
प्रयेते तु शर्कराः। तत्र उपशमितस्याग्नेः स्थाने च वेदे स्फ्येनोल्लिख्य उभान्वारद्वे उक्ष्य नास्य ज्ञानस्ते
हिरण्यशकलं निधाय नात्र वोपान्याः खड्गरेन निवपति। अथवा ह्येत्र साङ्गरसिकाष्ठानि धीयते। शर्करा
ह्येन ना खु लिख्योपोपो मंवाग्निधीयते। उपास्य करनिवापानंतरमेत उपास्य कोरगं मात्र एतस्य
रत्नवरत् क्षेत्रं तत्र स्वस्य तस्य खरस्यांतपुप्रांतपु शर्कराः परितो निदधाति। रयुपवाह्या ... कुशान्
येरंति परिश्रिता केः॥ अत्र प्रथमसमिन्धापनी गच्छतः पंचभूसंस्काराः पूर्ववत्॥ तत्र उद्धिरन्वार
ब्धे यजमाने स्फ्य दक्षिणाग्निं शर्करानिधानांतं कार्यं॥ ॥हिरण्यमुपर्येव। एवं उपरि सर्वेषां संस्काराणां हिरण्यनि
धानमिच्छंति। एके तु रत्नाहिति॥ ॥एवमितरयोः। एतयोराहवनीयदक्षिणाग्न्योरेवमेवस्थाने कर्तव्यो। तत्रा
हवनीयस्य स्थानमाह॥ पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेषु कारस्त्रामुद्दास्त्रासु मत्वा। गार्हपत्यस्य खर
स्य मध्यमस्याः प्राचीं दिश्यष्टासु प्रक्रमेषु आहवनीयखरस्य मध्यं कुर्यात्। एकादशासु प्रक्रमेषु वा। द्वादशा ५०

सु प्रक्रमेषु वा मत्वा वा उक्तसंख्यातोन्येनापि समसुपरि पुवा आहवनीयस्य खरं कुर्यात्। तेवा अष्टासु वि
क्रमेष्वादधीत एकादशस्वादधीत द्वादशस्वादधीतेति। तथा नाच भावि ... मनसा मन्ये ततराद धी
तमयद्वाश्वष्य ... मिव पांच मुहूरती तिश्चव ... आहवनीयखरे पंचभूसंस्कारानुपर्वा पुनः ... प
त्नाह्वे स्फ्य दक्षिणाग्निं शर्करानिधानांतं कुर्यात् अत्र उपास्यकरः अरत्निमात्र ... खरः कार्यः ... ते पु ...
गति संख्याः शर्कराः निधेयाः पूर्वैर्द्वाविंशतिरिति वचनात्। खर उभा ... पार्श्वे ...
एवं स्यादग्निः खरा नवेता रथचक्रान्तिः पश्चाद्वंशान्ते दक्षिणतः। निगमे ... परिमंडले गार्हपत्य ...
रत्निमात्रे चतुरश्रमाहवनीयस्याहे ... दक्षिणाग्नेः मन्त्रावसथ्याये। गार्हपत्यवदिति॥ ॥ ...
दक्षिणतः। एतस्य दक्षिणोदग्दक्षिणे ... विहरनीयस्थाने। तस्य माध्यनोपायः शुल्वकारोक्तः ...
नीयस्य ... चतुरश्रं ... अथ ... समं ... विहृतीयस्थाने दक्षिणाग्न्य ...
कः प्रकारः ... अपि वा ... त्रिनागो नयाद्य ... पूर्वार्धे समभ्य उरश्च ... रणामग्निरिति द्वितीयः प्रकारः। एव
मन्यतरोपायेन स्थानं कृत्वा ततः ... गुल्फतानीय ... तावदेव ... गवाहर द्वत्तमध्ये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

केरत्नेनेनो पायेनारात्रि ह्रेत्र फलमहेवेत्राकारदीर्क्षणाभिः स्वरं कुर्यात्। तत्रापक्वेपनादि शंकरानिधमनोत्तरं वेव
त्राक्रपारवकारे रहेवेत्राकारः स्वरः कार्यः। ततः शाने शुद्धा विंशति। ३ शानिधेयाः सूत्रावसथ्यो गार्हपत्य सदाधन
मितिपरिशिष्टे क्रमो गार्हपत्य स्वरं वक्ष्ये सापांपेट नारवरउपलेपनादि पंवाअहुकेर। नित्रनोत्तः संस्कारे तत्र॥
उक्तेष्वग्निमंथने चाग्निमंथनमग्ने गार्हपत्यमंथनमुक्तं संत्रादित्ये सूर्ये वत्रे यायएवां हानुदिते मथ्नीति क्रमः
॥ ॥अनुक्रमणके। एकेचानुअग्ने अनुदितएवसूर्ये मंथनं कर्तव्यमित्याहुः। तद्विकेनुदितं मथ्यिं वेति क्रमः॥ ॥उदिते
स्वरणोउद्धरणो न्यपक्षे पुरितएवसूर्ये कर्तव्यं। तमुदिते प्रांनमुद्दंते तिश्रु। ॥ अत्राधारयनमथनेऽदि
वा। उद्धरणे प्रदित्य वसिष्ठः॥ ॥अपरेणगार्हपत्यायतनं मंथनं नयनीतिसूत्रशाखा। गार्हपत्यायतनेऽपरा
गार्हपत्यस्य पश्चात्प्रदेशोपहरेग्निमंथनं कार्यं॥ ॥अश्वमानयेनिश्रयात। अश्वमानयनी मंत्रेण मश्वपुरस्तो
धेरं नि अयात॥ ॥स्थितेश्वपुरस्तात्। अश्वेपुरस्तात्स्य पुरस्थितं मंथनं कुर्यात्। तत्र प्रथमं मधरारणिमु
त्तराग्रां निधाय उत्तरारण्यो रेखानादिश्य अष्टांगुलदीर्घ द्वांगुल विस्तृतं मंथं छित्वा तस्य त्र्यंगुलं बुध्ने प्रज्ञाणा
धरारण्यां मूले दशांगुलेस्यक्का अयाव द्वादशांगुलेस्यक्का दंतगते तत्र त्र्यंगुल परिमितं पूर्वारण्यं मंथन ५१

स्थाने कृत्वा तत्र बुध्नं प्रातस्य प्रमंथस्याग्रं तत्र निधाय नवाय कीलकाग्रस्योपर्युदगग्रमोवीलीं निधाय यंत्रं धार
यित्वा नेत्रं नेत्रेणावष्टभ्य छिद्रे निवेश्य यथा मंथनं कुर्यात्तथा यथा रज्ज्वाग्निः प्रादुर्भवति। तत्र यजमानः प्राङ्मुखो
येत्रधारणं करोति पत्नी नेत्रेण त्रिवेष्टयित्वा मंथनं करोति। ततः गावो नरादधपुत्रा। तस्मादधपुत्रः यद्धु
मि मथतीति। तत्र चत्वारिंशद्द्वादशांगुलदीर्घं वर्तुलं अध्ये लोहकीलकं युक्तं बुध्ने प्रमंथाय प्रवपुष्टा योगतो
युक्तं मंथाय वलोदपहिका संयुक्तं कार्या। अवीनीव चत्वारि द्वादशांगुल दीर्घाश्चतुरंगुलं तुला अध पेनार्क्ष
वत्राय स्थितकीलकोपरिस्थापनार्थे लोहपहिका युक्ता उपरि नागवर्तुलाश्च कार्या। नेत्रं वगे त्रास्य द्वे द्वे
याम मात्रं कार्या कृत्विसमंथाग्रेण मंथेत्। अपरेउ मूलेन। तत्र प्रमथमूलेन मंथनं कात्यायनः। ॥क्रमः कर्क
योवा तद्यथा। तत्र बुध्ने प्रमंथाग्रं गाढं कृत्वा विरक्षणः। कृत्वा तराधाम रणितं बुध्नमुपरि न्यसेदिति ॥ ॥जाते
शानेजात प्रावध्यर्युर्ववरदानं यजमानः करोति। वरशाहेनाध्वर्योरभिलषितं यजमानस्याधीनं किं वजंदिर
त्यादि द्रव्यमुच्यते॥ ॥मनसि शा। एद इदानी अहमिदं वसुअध्वर्यवे दास्यामीति मनसा संकल्प पश्चात्कर्म समा
प्तेतरंददाति। निदानी॥ ॥तस्यां जिश्वासः प्राणमयंत इति। तस्य जातस्याग्नेर्यजमाने नाति श्वासः कार्यः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

णममृते दध इति मंत्रेण। अन्तिश्वासश्वासनिःश्वासो मुखेन श्वासस्य प्रेरणं फूत्कारकरणमित्यर्थः॥ ॥उ
च्छ्वासमृते प्राणमादध इति। उच्छ्वासो वह्निज्वालाया ऊर्ध्वं श्वासेन मुखमध्ये ग्रहणं अमृते प्राणमादध इति मंत्रेण
यजमानेन विधेयं स पुनरपानितीति वचनात्। तदेनमंतरालं त्रावर्त्त इति श्रुतेः आत्मसंस्कारकत्वमुच्छ्वासस्य
प्रतीयते तेनास्य यजमानकर्तृकत्वं। तथा चैवं मंत्रो मंत्रोऽपि तत्कालमन्तिप्राणिति स पुनरपानितीत्यत्र मंत्ररित
ेनत छ्वेनानि श्वासकर्तुरेवापानक्रिया विधीयते। अपानं न क्रियाया श्वयनमानकर्तृकत्वात् न मणियजमा
नस्याप्युच्छ्वसनं यजमानकर्तृकं सिद्धं। तत्कालमन्तिप्राणिति स निःश्वासस्य जातसंयोगात् ततः सर्वो ...
न्यद्वा न भवति। उच्छ्वासस्तु भवत्येवात्मसंस्कारात्॥ ॥८॥ ॥दारुनिर्मन्थनमादधाति भृगुवेति मंत्रः। भृगुणां
त्वा व्रतपते व्रतेनादध इति यथार्षि। तं जातमभिदारु निर्मथ्य हिरण्यकाष्ठे हुतेन तादृशीपामानं संतोरुसंचारा
णो हिरण्यादीनामुपरि स्थापयति। भृगुवेति मंत्रेण अमुष्य त्वा व्रतपत इति मंत्रेण वा। यथर्षीति यस्य यस्य
भवति तस्यामुष्येति स्थाने तद्विशिष्टं पदं प्रयोज्यं। तद्यथा। अंगिरसां त्वा देवानामित्यांगिरसो। भृगूणां त्वा
देवानामिति भार्गवाणां। भार्गवांगिरसव्यतिरिक्तानां सर्वेषामादित्यानां त्वा देवानामित्येवाऽऽदित्यानां तरेप ५२

ध्येत तथा नाप स्त्रेव॥ ॥भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादध इति यो भार्गवस्यांगिरसां त्वा देवानां व्रतप
ते व्रतेनादधामीति यो ब्राह्मण आंगिरसः स्यादादित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीत्यन्यासां प्रजानां
वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनादधामीति राज इंद्रस्य त्वेंद्रियेण व्रतपते व्रतेनादधामीति राजन्यस्य मनो
र्ग्रामण्यो व्रतपते व्रतेनादधामीति वैश्यो नामादित्यानां त्वेति रथकारस्येति यथ ... नान्तीति॥ ॥वरु
णस्य त्वेति क्षत्रियस्य। क्षत्रियजातियजमानस्य अमुष्य त्वेत्यस्य स्थाने वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपत इति मंत्रेण
दधाति॥ ॥इंद्रस्य त्वेति राजन्यस्य। राजन्यस्याभिषिक्तराज्ञोऽपत्यस्य यजमानस्यामुष्येति स्थाने इंद्रस्य त्वें
द्रियेण व्रतपत इति मंत्रेणाग्निमादधाति॥ ॥मनोर्ग्रामण्य इति वैश्यस्य। वैश्यस्य यजमानस्यामुष्येति
स्थाने मनोर्ग्रामण्यो व्रतपत इत्यग्निमादधाति॥ ॥ऋभूणां त्वेति रथकृतः। माहिष्येण करण्यां जातो रथ
कृत्। इति स्मृतिः। उक्तं च सौधन्वनमाहुतापरपर्यायास्त्वर्णि ... विशेषो पतिपा
द्येमारथिमिश्राः। तस्य रथकृतो यजमानस्यामुष्येति स्थाने ऋभूणां त्वा देवानामिति मंत्रेणाग्निमादधाति॥
रथंतरं गायेति प्रेष्यति। ततो रथंतरं गायति प्रेष्यति। प्रैषं प्रैषार्थयोः कर्त्ते ... तायते कः प्रैषको वा प्रैषा

थेरत्पत्र आह ॥ ॥ गानमध्वर्योः अत्राध्वर्युणा सामगानमध्वर्योः स्यात् । कुतः समाख्यानात् । यतोध्वर्युर्वेदे साम
गानं विहितं । साम वेदेतुल्यत्वस्मिआर्त्रे । ऐषा थेस्य प्रधानत्वात् तत्त्वाबिवेशोभि आह । ब्रह्मा वेदयोगात् । वाराहः
शर्वो कृपसूत्र निरासार्थं ब्रह्मैवात्र सामानि गायति नाध्वर्युः । कुतः ब्रह्मयोगात् । वेदेन योगो वेदयोगः । ब्रह्मणो
हि सामवेदेन योगो स्थियदुत्ताध्वरणस्त्वेणायनं । ब्रह्मत्वस्य च ब्रह्मत्वे अधिकारः । अतः स एव साम गायेनाध्व
र्युरिति ॥ ॥ युक्तत्वाच्चाध्वर्योः । अध्वर्योः परार्थोत्तरे युक्तत्वाच्च ब्रह्मैव गायति । अत एव सूत्रांतरे ब्रह्मैता या
समानि गायति अध्यायेये सौत्रामण्यां ब्रह्मेति ॥ ॥ उध्मेनो हरणमुपयस्य । अथात्र उत्तरो ... इति
युक्तत्वात् परिमितेषु अयनीयो त्रियत्न मित्युक्तं वा अयणीनाञ्जा विकंक ... तादिपरिधिवृत्तं सेवा । ... विआति
का हिवन्कृत परिमितकाथकेन त्रिवृत्नवेदने ध्मेन गार्हपत्ये प्रदी । तनाहवनीयस्यो हरणं कर्तव्यं । किं कृत्वा ।
उपयस्य । उपयमनी निर्मितकानि । कृमिताय स्थानिः प्रदी । तस्यांधमस्याधस्तादुपगृह्य गृहीत्वा । तत्र प्रदीत्तम
ध्मे मृत्तिकासहिते कर्परे रनिधायेत्यर्थः ॥ अथैरुध्म हर्वो ईस्य यद्रणविधानात् रत्नम्हस्यादी धनं कार्यं ॥ ॥ धूमे
नेधूम उपेयात् । तथारध्मेनो हरणं कर्तव्यं यथा धूमएनं यजमानमुपेयात् । उपगच्छेत् । अनेन प्रकारेण यज 53

मानो धूममनुगच्छेदिति विधीयते । अथवा अयमर्थः । यजनादिना तथा प्रतः कर्तव्यो यथा धूमो यजमानं
प्रतिगच्छतीति । तं विवनाथेव द्वारपुरोयथनम् प्रवत्यकु पाववेरायविवयक्तो यदि मिः प्रत्यङ्देवेनेयप्रहुः प्रविश
तीति ॥ एनं यजमानं एषो ग्निः प्रत्यङ्ङ्तीप उपगच्छेत् । यां दिशं धूमो याति तस्यां दिशि स्थितो यजमानो ग्निनास
हाहवनीयदेशं गच्छेदित्यर्थः ॥ ॥ वामदेव्यमिति प्रैष्यति । प्रतीवमिथ्यमुद्यस्य वामदेव्यं गायेति ब्रह्माणम
ध्वर्युः प्रेष्यति ॥ ॥ अश्वपुरस्ताद्युवा तरुणो युवाश्वा सोवेनड्वान् । उद्धरणे क्रियमाणे अश्वः अग्नेः पुरस्ताद
ग्रतो याति । तं यत्र प्रावः हरंतीति तत्पुरस्तादश्वं नयंतीति श्रुतत्वात् । कीदृशो श्वः । युवा । तरुणः । सोवेश्वर्वा स्या
दिति श्रुतेः । तस्य अनो श्वस्याभावे ऽश्रद्धा अत रुणो पि । यदि श्वेता दंता । पिदहपिय एवकेश्वा धः स्यादिति श्रो
त्रि शङ्को नसं पद्यते तस्मिनड्वान् । वर्हो थयंतो नीयते । यद्यश्वं न विंदेत्स्थनड्वान्नेव स्यादिति श्रुतेः । तेष्वन क्वे
पद्याहतोश्वः सप्त वा अपि प्रशस्तत्वात् । तेन मंथन कालएव तत्परतु यो । तदा भानुत्पतेश्व भा नेयाग्न
बानाबः अनम्निधनात् । अग्निरोदः प्रज्वलिताह दिति ॥ ॥ मंत्रारानधिष्ठाप्य दक्षिणस्य वेपादेन शोवे तीवारः स्वेन्स्था
पयति । दर्वेयाप्सुरुवश्रे अयनो नीयमाने आहवनीयदेश सभोप थाप्य प्राङ्मुखस्य वाश्वस्य दक्षिणस्य वेपादे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नाग्निमदक्षिणेन वरेण नाहवनीयस्य रस्तान्नहिरण्यादिसंचारानं धिष्ण्यापाश्वपादेनाक्रम्य तमश्वं प्राच्येनीयावत्
तस्मावस्थेपदक्षिणावर्त्तेन तत्पस्त्पुरवं कृत्वा संमुखं स्थापयति। अथाश्वमाक्रमयतितमाक्रमय्य प्राङ्मुखमप
तितेपुनरावर्त्तयतीति श्रुतेः॥ अत्र हि उत्तरतो श्वस्यनीयमानत्वाद्दक्षिणेन पादेनाक्रमणमुक्तं। अतएवोत्तरतः
त्तरतोऽश्वस्य दक्षिणेननीयमानत्वाद्दग्निमः सव्यपादः संनिहितस्तेन मध्येनैव पिंडस्याक्रमणं कर्त्तव्यं॥ ॥अ
हदितिप्रेषयति। अश्वं पश्चात्पुरवमवस्थाप्याध्वर्युर्वेदर्कायतिब्रह्माणं प्रश्यति॥ ॥अग्निनापदंदिरूपस्पृश्य अनं
येनारभ्यतिद्वितीयेन प्रथमेन वा तु भुवः स्वरिति हरेवतारथस्तेनाग्निनारभ्य। ध्येसन्नारभ्यापरिकतन्
स्तः पदं पदमुख्या हिरूपस्पृश्य द्वितीयं स्पृष्ट्वा तृतीयेनोपस्पर्शनेन न मदतमग्नित्वाश्वपदं हृदारध्यति स्थापय
तिन्तस्तुवः स्वरितिमंत्रेणाश्वं तत्र तमश्वस्य पदमाय कुरति प्रक्रम्य मेव रूपमेवाय उपस्पृश्य तथोष्ठ
तथोपस्पृशति भूर्भुवः स्वरिति प्रतीयेनारभ्यतीतिश्रुतेः॥ अथवाग्निनापदं मन्तरूपस्पृश्य द्वितीयेनोपस्प
र्शनेनसहाग्निमारभ्यति। अथेदं द्वितीयं तृस्पीमेवायउपस्पृश्य तथोपस्तुति भूर्भुवः स्वरित्येव द्वितीयेना
रभ्यतीतिश्रुतेः॥ अथवा प्रथमेनेवोपस्पर्शेननसहाग्निमारभ्यति। प्रथमेनैवोपस्पर्शेनारभ्य हितिश्रुतेः॥ ५४

एवेवदित्यमुथवा अतपतरतिरध्यधीतिनन्नोते॥ ॥पुरस्तात्परिक्रम्य धमहर्यो इंगदा वा धोरिवन्नक्षत्रेत्याह।
ततः स्थापनानेतरे यजमानो ग्नेः पुरस्तात्परिक्रम्य धमस्य हर्यो ईशहा वा रध्मस्याय नागं हस्तेनालभ्यादाय धोरि
व नक्षत्रमुमंत्रमाह। नप्। अथ पुरस्तात्परीत्य हर्यो इंमुस्तुकानामभिपद्य जपति। धोरिवत्यादि श्रुतेः॥ एव
प्रवाहो धारंतरण कृत्वा वारंतस्याद्वारांतस्यमत्राद्यमानत्वादत्रापि यजमानस्य कर्त्तृत्वं मंत्रलिंगात् ॥ अग्नि
मन्वारभ्य अन्वाधायारथ इति॥ ॥आयं गौरिति नोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिः वत्सराद्य यजमानस्त्वायं गौः इति तिसृभि
र्ऋग्भिः सार्पराज्ञीभिः सर्पराज्या दृष्टाभिर्ऋग्भिराहवनीयमुपतिष्ठते। सार्पराज्ञी तासां छन्दः संयासं
घ्याः सार्पराज्ञीनेवाऋग्भिः सदृश्यगच्छु सार्पराज्ञी धियादो॥ ॥दक्षिणाग्निमारभ्यति॥ ॥ हेप ॥ हेन
र.प.देवा मा शपथा दक्षिलेन दक्षिणाग्निखरस्थापयति। अत्र शास्त्रान्तरादुक्तः अमुथवेति गच्छति। न्या
नापस्तंबः॥ लौकिकमग्निमाहत्य मथित्वा वा द्वितीयदा वा हत्वा दक्षिणाग्निमादधाति। पितृयज्ञवागादेपशंग
रेवर्वदिनि स्थापितोऽग्नि दक्षिणा संहतो नयति। अत्राह। देपवनोयं कारिष्यतरति चुध्मतदा तमेवानं। याधुना
नुवरस्याहिनादक्षिणाग्निखरस्थापयति। तदुक्तं। दक्षिणावासंहरदत्राहापपननश्रेदिति। अस्मिन्दक्षिणाव

जीवं स एव नित्यो दक्षिणाग्निः सर्वे राधमयेत। अनुगतश्चानादिष्टः सर्वे स्वयोनेराह्रियेत। ज्ञातानस्त्वेपर्याने
दक्षिणाग्निर्निर्मथ्य आहार्यो वास्याद्यमथ्यो वा दवनीयाग्निराहार्यः संप्राप्य वसथ्यस्येति॥ ॥सत्वेन निर्मथ्या
नतो गार्हपत्यवदेव सन्यसेत् समाप्तिनिर्मथ्यवर्कारादारण्यं तेसमारोप्योपस्थापयति समारोपो न वः सत्यस्यापोनु
गमात्। अथ यएषु समारोपा मृमिरितिवचनात् ब्राह्मणोपि वेति पवित्रपरिशिष्टान्या व्यपति। सा तस्य मन्त्रेसु व्योन
मत्स्य स्थापनेगार्हपत्यवङ्कुतः एषत्पुनश्च तेति मंत्रेण न वचि। सत्त्वावसथ्ययोर्गार्हपत्यवदाधानमिति पारि
शिष्टोक्तेः॥ ॥गोदोहमित्यादि। सत्यस्थापनानन्तरं यजमानस्त्राविकः प्रतिगोदोहमिति। प्रथमाहारिणु
की उपायं। तन्मेदन्नविजः सूर्यं गोपरां नव्वादीन्यं। एतेक रुधमिति पिपाथेन दीयद्धमिति बहुवचनान्नपाम
यप्रसूतत्वाद्ब्रह्मविजो यतस्य कन्तोरान्वेतीति प्रतीयते। न यजमानं अतएव तस्य त्रेपणे कर्तृत्वं। संघृत
मन्त्रांगे। मन्त्रस्य प्रस्तावातात् धारणोपस्थानमतः सुत्यापि मन्त्रांगस्यैवोपदेशाद्व। अतः पुनराधेयेन नव
ति। तत्र सत्यस्य विद्यमानत्वादिति कर्केः। तत्रापि सत्यस्याभ्यां स्रतेनन्वस्येव॥ ॥धारणोपस्थानमतः॥ अ
तएवार न्यसत्यस्य धारणंउपस्थाने यथा कर्कीयं कंन्ते। अनरस्य कृत्वा तन्दद्यपिषां संवत्सरपत्मासादि ५५

कालो नेरतुश्चानेपि सत्यस्य धारणमनग्निर्वा प्रातर्मुहूर्ते सत्रासनः सत्यमोत्येत दुपस्थानं चात एवास्य
यावज्जीवं कर्तव्यमिति निश्चीयते॥ ९॥ ॥उपसत्वा रवंतीय यज्ञायज्ञीयानीति निर्देथति। वकाराम्न स्याधमना
नेतरे। उपसत्वा रवंतीय यज्ञायज्ञियानि गायतिब्रह्माणमध्वर्युः प्रेष्यति। एवमेकवारमव त्रयाणां प्रेषइतिदे
चित। अपरे उपतगायत्रा रवंतीयं गायत्रा यज्ञियेगायेतिक्रमेणास्त्वनानेन रं प्रेषत्रयमाङ्कः। तथास
तिप्रषत्रिपार्थ्योरानन्तर्यमनुगृहीतं भवति॥ ॥दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदगुत्सृजति। अध्वर्युः परिक्रम्य नवोत
ग्नीन्परीत्य परिगत्याश्वमुदगुदीच्यां दिश्युत्सृजति। तमुद्रवे प्रमुच्यतेति वचनात्। दक्षिणेनेति दह नान्ते
तथा वृत्तिः॥ ॥ऋतुन ऋतुसंचार सामवपनेवानुक्ष्यायपनागरेण सर्वो व्यारेण सायंराह्नौ नेवाल्कृणेन
एतानि ऋतुनक्षत्राणि निरुह्याधेयऋतयोरनकृयो इति विवक्ष्यः। सर्वेषां विहितप्रतिपिद्धवात्। तथाहि
ऋतौनावरुध्यते। तस्माद्ब्राह्मणो वसंत आदधीत स्वमादिनावसेत। इषाधानेविधयते वा एन ऋतवड
नय एवापहतपाप्मा भ्रान रस्य कान्तवनाद रं करोति। तस्माद्यो रेवते कदा च यज्ञ उपनमेद्याम्नीयादधीत
नश्वः श्वमुपासीत को हि मनुष्यस्य श्वो वेदेति। तस्माद्द्विर्भिरक्ष्मिषिः रात्रौ सोमयागएनेयजमानं उपनमे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दक्षिणं गच्छेद्यथा नेतरमेवास्याध्मनं कुर्यात् श्मश्रूः करवाणीत्येवं कामो न तरप्रतीक्षणं कार्यमिति तत्रेदमुदाहरति
मनुष्यस्य श्मश्रुः कालसंबंधि जीवनं कोविदः को नाम ज्ञानी यावदायुषः स्थिरत्वादिति कृत्यर्थः। तथा शाखांतरे यद
दूरे विने श्मश्रूपनमेत रदरारधीत् इति सामष्ठो विनापि कवलस्यैवाध्मनस्य नाद्वनाद इः। तथा न छत्त्रं बिभृ
यात्त्रिकास्वमोक्षादधीतेत्यादिनिनछत्त्रधारणं विधत्ते यतस्मात्त्रं सत्रिकास्वादधीता। वितानस्तत्रैव यदृच्छक
दात्रिदारदधस्तु द्विश्वैवनेनानायादिति। तथा। तस्मात्त्र मृगचर्म ये आदधीत तस्मात्त्र न छत्त्रं आदधीत तस्मादुर
येन छत्त्रेण वस्त्रादर्पेषं पावीयं छत्त्रं मा छत्रपेधन छत्त्रकामः स्यादेतद्वा ज्ञनपराहं न छत्त्रं यस्यर्थः स एतानेव पुण्या
हन येदेतेषां नक्षत्राणां कामयेत तदुपेक्षेत्तस्मादुपस्थेन नक्षत्र एव स्यादिति नक्षत्रारेण पुण्याहस्य येन छत्त्र
एवाध्मनस्यो कृत्वात्। नमनं छत्त्रानादरः मा वास्या यामवत्तेविधत्ते। तिशंकनीयं। स एतानेव पुण्याहानेत्य
नेन तुल्या इमात्रे विधमनात्। संचार श्रीपायं व संचाराः संचरतीति निषिध्यते प्रतिषेधतीति विकेवन संचारद
संचार इति। अतो विधय प्रतिषेधमहिकल्पः। सामस्वपि। बान्तोऽग्निसत्रोवेति सामानि तस्मात्र गेयानीति
विहितप्रतिषेधमहिकल्पः। वपनेन। शाखांतरादिकल्पः। वापुधार्यौपि। अथ नाजुष्वाव यस्मादनं पनेतीतित ५६

तस्मादुतेनाद्रियेत। विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। जागरणे यथ जाग्रतीति जागरणं विधत्ते यतद्यपि काम
मेव स्वप्यादिति विकल्पकस्वापविधानाज्जागरणस्य विकल्पः। एधस्वचोद्योत्रास्तनेऽपि। ह्री इमुत्थुकानाम
निपद्यजपत्ताति। धयमयदि कामयेत ज उपादत्त ग्रह कामयेतापि नाद्रियेतेति विहितप्रतिषेधमहिकल्पः।
सार्पराज्ञ्यकपस्थानेऽपि। अथ सार्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते इति विधत्ते तस्मान्न सार्पराज्ञ्या इति विहितप्रतिषिद्धत्वा
द्विकल्पः। क्रसारीनाविकल्पिकत्वनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादग्निहोत्रस्यापि विकल्पः क्रमः शाकानि शाकरोति।
।।।अग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतेः हस्तादुत्पत्ते। अग्निहोत्रशब्दः सायंप्रातर्विहितनित्याग्निहोत्रधर्मो। नेह अग्नि
होत्रः वकारो न वा कुर्यादित्यस्यानुकर्षणार्थः। तेनाग्निहोत्रं न वा कुर्यात् जुहुयान्न जुहुयादित्यर्थः। जुहुयाद्धो
तव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसत इति विधिप्रतिषेधयोः श्रवणादिति। तदनुपपन्नं जुहुयाद्धो
श्रुतेः। दर्शनेनेवाग्निहोत्रहोमस्याकृतत्वात्। यदि जुहोत्यथा कुर्यादथ न जुहोत्यग्निः परापतेत्तस्मात्
नो जुहुयादिति। अतो न विकल्पः। ननु सागुक्ते होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्वि
कल्प इति। तत्रोच्यते। नसौ ता विधिप्रतिषेधौ किंतर्हि दर्शहोमविधिस्तुतिरियं। कथं समंत्रकहोमपक्षे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यथाकरणे दोषः। अहोमपक्षे अग्नेः परापातः। दर्वीहोम एवं प्रशस्तो यस्मिन् क्रियमाणे पूर्वोक्तदोषाभावः।
तदिदमग्निहोत्रं नित्यं कर्मोतरमाधानांगं नाम्नातहूमेकं ततश्च तद्देवसायमादिशोतरं तमेकं कर्मेत्युक्तं स्तनद
सादिवचनासायारंभे शांतरदर्शमिदमेकं कर्मेत तथा विकल्पितं वकालेमाये शान्तविहितस्य प्रयोगः इयस्थावि
धनाकालेसदानावाहंगानि परिस्तरणपर्युक्षणेहे।निसर्ज्जेद्वक्तव्यानि।प्रधानाङ्गतयश्चनेदनातावेवं
द्वितीयां गतहीनकालसंनिकर्षादत्र प्रातर्होमधर्मः। होमश्चाग्नाधप्रकर्षेकः। तत्रायं क्रमः। यजमानस्य मं वरेण
त्रिवारं ताजयमपामाचमनं। अध्वर्योः कर्त्र निधानं। नवाणे मध्ये नोपरिस्तरणं। प्राकस्थंदर्भेणधदान
मंत्रायवाग्निरे। चीदोहनं। अंगारणामुत्तरतो निरूहणं। दर्वेणाहवनीये दुग्धानयने गाधिश्रयणं श्रवणो
तनं। सगामासिकं। पुनरदक्षोतनं। उत्तरतो निधाय विरूढासनं विकं कतस्रुक्स्रुवप्रतपनं। पाणिनासंमार्गे
। पुनः प्रतपनं। ... यापवयजमानेष्टच्छति। तापिदानुज्ञानवर्गेही तस्योन्नयनं जमदग्नौ नोपरावर्त्तस्थान्न
यनं समिधउपरिधारणं। फलमादाय गार्हपत्यस्य परिश्रान्तो वामध्ये निगृह्योद्धृत्योपविश्य दर्व्याः समिदा
धानं। अग्निपावा ... ... होमः। शेषस्य पात्रांतरस्त्रेऽव स्थापनं। पुनर्गार्हपत्ये प्रत्यागत्य पुनः श्रवेदे ५७

स...णोपस्थाने तु भवत्येव। धारणोपस्थानमनन्तरं त्युक्तत्वात्
प्रकृतः पेवस्त्रवो वाञ्छीयतो यथावागस्य पुनः समिधं कृत्वास्य पेथ्मवा होमः। उन्नयशेषं समासिच्यतं वेणोन
गाहुतिः। दर्व्यां कर्त्रेनिमार्जनं। दक्षिणतउत्तानहस्तस्त्र निधानं चान्त्र पोस्पर्शः। गार्हपत्यहोमे समिधमाधाय पू
र्विकं संस्कृत्वं पात्रांतरे उन्नयति तीयसकृद्गृह्य। वाव्यमो नीत नसहरत्यां प्रथमाहुतिं जुहोति। ततश्च द्वे
गृह्य। आहुतीयोत्रीतनसहाहुतीयां जुहोति एवं दक्षिणाग्नावि ति। शेषं नमार्जिकं पर्युक्षणं तं सर्वे सलत्व
अस्यामध्वर्युः करोति। नाग्न्युपस्थानं होममात्रोपदेशात्। आचमनं त्वेतात्यनिक्रमणमिति। तदेतद्वर्णोघमीनि
होत्रे प्राप्तौ क्रत्वंते। द्वयोहुतिहोमानन्तरं नवति नरानीं। तामेव द्वयोहुतिमाह॥ ॥द्वर्योहुतिं जुहोति। ...
उपगार्हपत्ये धिश्रित्य सक्रुत्कृत्वं संसृज्य होमस्यास्याव ह्यगृह्य वावारव एवं सर्वत्र स्वाहेति। द्वर्यो ... रिति
वक्ष्यमाणाया आहुतेः संज्ञा। मात्रा द्वयो। द्वर्येयासकृदाहुतिः द्वर्योहुतिरिति। तस्य होमोनारंभ। ...
नात। घेतनस्कवंद्र यवा होतव्या। नावद्वर्योजुहोमीति वचनात्। तत्र निकर्त्तव्यतामाह। प्रथममाज्यं निह
प्यपात्रोतरादाय स्थाल्यां प्रक्षिप्य। ततो गार्हपत्ये धिश्रित्य। गार्हपत्यसंज्ञस्याग्नेरुपरि तामाज्यस्थालीं निधाय
। ततः सक्तुत्वं संसृज्य। द्रव्यांतरस्यानुपदेशात् सक्तवि तालिनिवेशाय विधनाचात्र दर्वीरवसंमार्ये। तत्रापि

प्रथमं स्रुवस्य ततः स्रुचः। न सह द्वास्रुवेण स्रुवं च संमार्ष्टीति क्रमेणैव संमार्गस्य विधानात्। सूत्रे त्वल्पाक्षरत्वात्स्रु-
वः पूर्वं निर्दिष्टः। प्रतिप्रधानमंगावृत्तिन्यायेनाच्चा। स्रुगग्रपाणौ जुह्वा जुह्वाव चनरूपत्वे। स्रुवश्च खादिर
संमार्गश्च यथा दर्शपूर्णमासयोर्होमार्थं तरतः प्राङ्मूलैर्बहिःप्रत्यगिति। तथात्रापि कार्यः। अविशेषोपदे
शात्। ततउद्वास्य गार्हपत्यस्योपरिष्टादाज्यस्थालीं गृहीत्वा तत उत्तरतः खराद् बहिःस्मो निधाय। उद्वास्याज्या-
दर्भेण पवित्रान्तं ज्याज्यस्थाल्यां स्थिमवाज्यमुत्पूतं तत्रा। अत्र च उत्पवनानंतरं तस्याज्यस्यावेक्षणं कृत्वा गृहीत्वा।
आज्यस्थाल्याः स्रुवेण गृहीत्वा स्रुवाहरणं कर्तव्यः। स्रुक्पूरणं पात्रस्रुवेणैव ग्रहणं। स्रुवस्यात्र संमार्गविधान
त् गृहीत्वेति ग्रहणविधानात् स्रुवेणाज्यग्रहणमित्युक्तं वाच्या। अभिहरणस्याविधानाच्च। ततो धारद्वयं अग्ने
र्वाहेत्यनेन मंत्रेणाहवनीये स्रुवेण जुहोति जुहोतीत्याहवनीये होमा इति परिभाषितत्वात्। उद्धृत्याहवनी...स
जुहोति जुहोतीति वचनात् ग्रहणं तेन गार्हपत्यसमीपे एव कर्तव्या ततः एकां समिधमुपसंगृह्याहवनीयसमीप
मागत्य परिस्तरणं समिदाधानेनैव होमः कार्यः। हृदो जुहोतेः प्रकृतिन्यायेनानुकृता समिधा जुहोति तथा
दर्शनात्। गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुदा ५८

द्रुत्य यथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोतीति। सूत्रे दक्षिणं जान्वाच्येति तु भागान्निहितत्वा
न्नोक्तं। एवं सर्वत्रापि इष्टहोमेष्विति। अत्र चाग्निर्देवता। अन्नादेवाएनमात्मनो जनयते यदग्निं तस्मात् तदन्ना
द्यमपि दध्यतीति यथाकुमाराय वाजातायवस्त्रायवास्तनमपि दध्यमेवमस्मा एतदन्नाद्यमपि दध्यतीति। सर्वे
णाविनमंतछमयति। त्यादिश्रवणात्। तेनाग्निर्ध्यानावास्वाहाकारेण होमः स्वाहाकारेण जुहोत्यनिरुक्तो विस्वा
हाकार इति वचनात्। न त्वत्र गार्हपत्यग्रहणं किमर्थं। अर्पणं वा आहवनीय इति विकल्पितं आहवनीय निरा
सार्थमिति केचित्। तदयुक्तमित्यपरे। अत्राधिश्रयणस्याश्रयणार्थत्वात्। तत्कुतः। श्रपणं च पः कतस्य व। उ
पूर्वमेव सिद्धत्वेन तदर्थत्वानुपपत्तेः। तेनाधिश्रयणं संस्कारमात्रमेव तच्च गार्हपत्य एव प्राप्नोतिगार्हपत्ये
संस्कारा इत्युक्तत्वात्। अतो न तत्रत्वं गार्हपत्यइत्युचितो गार्हपत्यग्रहणस्य संस्कारनिमित्तत्वात्तेषांवा के
यमाग्न्याधानस्यस्तत्रस्य आदीर्येति वक्ष्यन्त्या इत्या गार्हपत्यवारोपणार्थं गार्हपत्यग्रहणं। एवमाहवनी
ये होमा इत्यत्रापि नाविनी इत्तिमाग्निष्य हस्तौ जुहोति मग्निहोत्र पवमानेष्टिवादवनीये होमः सिध्यति। एवमे
व दक्षिणाग्निहोमेऽपि। अपथाकरणादौ निमित्तकहोमेऽपि अनेनैव न्यायेन भाविन्या इत्या गार्हपत्याहवनी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यद्विहितमग्निकार्यो गि(?)श्यानी निकेवितातत्र नित्यत्रयाम्न्याधेयं गार्हपत्यमित्ति कर्मगस्यापि कृतेनुग्रहत्वात्। न्यायस्य समानत्वात् अपरेतु एवं न इच्छंति। तेनैव माहुः। अत्र विहितेषु च कार्येषु अन्यथानुपपत्त्याग्निना भवितव्यं त्यतो नत्वन्यत्र विहितेषु नैमित्तिकहोमेषु। तथा हवनीयादिषु निष्पन्नेषु विधीयंतां इष्टोडुत्पादयस्तु नि साध्यमा निष्विति। अतश्चाहवनीयाद्यनावादत्राग्निसाध्यस्य नैमित्तिकस्यासंभव एव। तेनाग्निसाध्यानैमित्तिकसंबंधिनि मित्रज्ञाते सगुणत्वं संपादनाय कर्मणा आवृत्तिरेव कर्तव्या। तथा च सर्वेषि संदेहः। किंसामान्येनाङ्गपारकरणात् दृष्टा दित्युक्तं तत्र सकलस्य कर्मणः एकैकपदार्थस्यान्यथा नाव आवृत्तिः। तत्र वाद्यादिशेषास्तीति। अत्रोच्यते। अस्य गारादिनिरिष्टुंतिः संस्कारराहवनीयादयश्चत्वारो यत्नेन संस्कारेण संस्कृताः संयोगोपेताधिहिताः संति। तद्य
थाहस्त्रोडुत्पानि रूपाज्य मित्याद्यंगानि। अग्निहोत्रं च परिस्तरणादीनि। इष्टिषु नाप्यन्वाधानादीनि ब्रह्मौदनेशे
हितवमण्यानुदेहन्यादीनि। एवं संस्कारेषु उत्थानसुधृतस्थापादीनि तेन यस्यैवांगिनो गाम्यथा नावत्तस्यैव
आवृत्तिर्घटते न सकलस्याधानस्येति। तेन इष्टोडुत्पामंगान्यथाकरणे तस्याः स्वावृत्तिः। कुर्वन्निधानं परिस्तरणा
द्यन्यथा नाव अग्निहोत्रस्यैवावृत्तिः। इष्टिष्वपि पदार्थस्यान्यथा नावेद्यामिष्टावन्यथा नावस्तस्या एवावृत्तिः। ५९

एवमेव सर्वेषु संस्कारेषु वाच्यो। तत्रापि यस्मात्पदार्थादन्यथा नावस्तत एवारभ्य क्रमादनुग्रहार्थमावृत्तिरुच्यते। न सकलस्य इष्टोडुत्पग्निहोत्रादेः संस्कारस्य। एवं इष्टोडुत्या। दिसांगसंस्कारविस्मरणेपि क्रमात्तु अग्रदायतनत एव आवृत्तिर्न सकलस्याधानस्य अपूर्वत्वाद्यनधिकारिणाम कलेरेन सकलस्य एकदेशे एकदेशस्येति। तदुक्तं। अथा
धेयस्य मध्ये तु विनिष्टेषि दिशाप्यतां। प्रायश्चित्तं न विद्यते आधानावृत्तिरिष्यते। तत्रापि भिन्नसंपन्नाहस्तु विलिंगेन संयनादि
तः। आवर्तेत इदं कर्म इष्टं वेत्पर्णादिकं विना। अत्राप्यनग्निसाध्यस्य नाग्निमर्शनावस्थमत्र जपादिनि मित्ते स्यांबंधि
निमित्तज्ञाते अग्निमर्शनाद्येव कर्तव्यं नावृत्तिः। अनग्निसाध्यत्वात्। अथवा एकदेशविनाशेन सकलस्य इष्टो
डुत्यादेर्विनष्टत्वात् विगुणसमाधानार्थं प्रायश्चित्तहोमा मेन वावृत्तस्य सकलस्यावृत्तिः। नत्वविनष्टस्य दारस्याप्र
दग्नस्येति। एवं च सांगस्य इष्टोडुत्पग्निहोत्रादेः संस्कारस्य विस्मरणे सकलस्यैवाधानस्याग्न्यागारकरणादारभ्य
स्यावृत्तिः। सा च कालांतरे एव कर्तव्या। तदानीं संभवात् न हि सद्यः कालं तु मा धनं तद्यासं समर्थो दिनियतः कालो
न पदार्थं के न तदा नीम संपद्यते कर्तुं आकाये। यथा कारणे न विगुणस्य पुनः स्वस्थता देव। तत्र यासानुपपत्तेः।
आधानारंभानंतरं यावत्तमाग्निरजोदाय पत्नी तत्र कालांतरे पुनरावृत्तिरेव। सनत्कादिसमुद्भवे वनावृत्तिः। एवं म

कैगुणस्यसमाधानं प्रायश्चित्तं। पश्चात्प्रश्नविचार। सा धितं पुरा। भवेदाहवनीयादे स्यातिदि मध्ये दिते। संस्कारे विगुणतेर्नस्यां कांप्रदाया शयोच्य
तैरपि। न स्यादेवेति नान्याधृति स्त्रीतेः साधितं पुरा।

तद्धेयं दर्शपौर्णमासादि नैमित्तिके होमे पि। तानि नित्य इति गम्यते पाठ तत्प्रयोजनं कथं। अन्यथानुपपत्तेः समानत्वात्। तथा
हि अंगानि विधीयन्ते। नित्यानि नैमित्तिकानि वा। तत्र यद्यपि पवमानादियागाः अंगविहिताः तथापि प्रयाजादीन्य
न्यत्र विहितान्यपि तदंगत्वाद्यथात्र क्रियन्ते तथा नैमित्तिका अपीति। अथ न कश्चोपदेशादिति न्यायेन सर्वांगम
ये पवमानाय निर्वपतीत्यादि वाक्यैः सांगकर्मात्र विधीयते। तेन प्रयाजादीनामप्यत्रैव विधानं नान्यत्रेति प्रयाजा
दिष्वनादिनी युज्यते नो नैमित्तिकमिति यदुच्यते तदत्रापि समानं। नित्यानामिव नैमित्तिकानामप्यत्रैव वि
धानादिति। अस्मिन्नपि मते आगत्य यत्र निमित्तापाते चाहरिति खा। अध्यात्मेन नैमित्तिकहोमस्याग्नि [illegible]
ले विभिन्नरूपे रजो दोषे तु विशेषः। अर्वाक् तु सप्तरात्राद्रजस्वला। तद्धुतो पुनराधानं [illegible] पूर्ववत्।
म्यातांते अरणीत अयोनिः सिवोत्तरस्तथा। प्रसूता या मेध्ये वे। समानन्याया तासूतक पाते विष्टांतं न [illegible] दे वा धु
ऊर्ध्वं होमं शरणे॥ ॥ अथ प्रकृतमुच्यते। एवं सर्वत्र। यत्र यत्र प्रायश्चित्तं जुहोतीति विधानं। यथा रूपाहुतिं जुहोति पूर्णा
हुतिं जुहोति। सावित्राणि जुहोतीति तत्र सर्वत्र एवं निरूप्याज्यं गार्हपत्ये पि श्रित्य स्रुक्स्रुवं च संमृज्याहारिमवंत्र
वति॥ ॥ वरं ददामीति याज्ञिसज्जनो हस्ताद्गतिरो मानं तरं वरं ददामीति मंत्रेण यजमानो वा यिसज्जनं करोति। वा ६०

मंत्रेण नवं सिद्धांते विहितो यथा। रजो दोषे समुत्पन्ने सूतके मृतके पि वा। नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् काम्यं कर्म न किंचनेत्यनुपक्रांता नामपि नि
नैमित्तिकानां रजोदोषादौ सामान्यतो नुष्ठानमुक्तं आधानं पुनराधानं [illegible] सोत्रामणी तथा। चातुर्मास्यानि सोमश्च तद्वैव प्रमणकिया [illegible]
[illegible]
[illegible]

ज्यादि कार्यं॥

[illegible] प्रयोगस्य प्रयोगस्य [illegible]

एतन्यायुक्तं प्राग्द्वोक्त

येषु खा हस्तो कुतेरित्यत्र पद्य यमनेन तस्मात्र विसर्गे उच्यते। ततो यजमानो धर्मो वरं ददाति। तस्यां वरं द
दामीति वचनात्। वरशब्देन यस्मै दीयते तदन्ति नखिलं स्वाधीनं स्ववस्तु हिरण्यादि यदाते आर्कं तत दानिधीय
ते। तद्गत्र स्यैकं पोवस्त्र दानि तथोरत्राप्युक्तत्वात्। ननु यजमानानितरखिलमपि वस्तु वरशब्देन वक्तुं श
क्यते। निवसद्यो वा सर्वं वरं स्ववते गो तमाप देयरत्नि महो वा सर्वं धर्वी देते शा सर्वे रंदाता रत्यादौ सर्वत्र परशि
क्षित एव वरशब्द प्रयोगात्। तेन यस्मै दीयते तस्य च विद्यते स एव वरः। सामर्थ्यात्स्वाधीनो यद्यदा शक्यते
सर्वानसमर्थत्वादि। उत्तरकर्मे विधानप्रसंगात्। तस्मात्स्वाधीनस्य द्रव्यजातस्य गोदासी हिरण्यादेर्वरं दो [illegible]
वस्तु वरं ददानीति विधानेन सर्वत्र दानस्य मितिः। आचार्येण पूर्णाहुतौ नान्यास्वाहुतिषु धर्मप्रयोः [illegible] निहिता।
तु अनुवृतान्यस्त्र मया हुतो येन धर्मोः पोषिताः संति। गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्ये त्येव मादयः। आचार्येण वत
या एव धर्माः पूर्णाहुतौ उपसंहरस्यान्यत्रातिदिश्यः। तत्र वाचाराचरणं वरदानं रूपितं अतस्तयोरन्यास्वाहु
छ तिष्वनावः। अत एवोपसदाहुतौ अयः शायाम वाक्यस्त्वत्रारंभः पुनर्विहितः। राजसूये पूर्णाहुतौ वरदानं
न च दंतस्यापुनर्निर्हविःष्ठे नाव वरदानमिति। अतो न यां पुनर्विधानादप्येवं निश्चीयते यदनयाः पनतिरिक्ता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अत्रकोशातकि … माघ्यं पौर्णमास्यां पानवर्ष्यां … ततोऽग्निहोत्रहोमः पूर्णाहुतिश्च
वरदानं ततउत्कृष्ट … एवमग्नी संपाद्य पौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासेष्ट्यादि … प्रतिपद्यते ॥ … ॥ एतासां विकल्पः शालङ्क विहितमिति विदुर्जातूकर्ण्यः

… इति बाध्यमस्यार्थप्राप्तिर्नित्यत्वादन्वारम्भणीयादर्शात् ॥ ॥ द्वादशाहोनेतरद्दर्वीषि निर्वपतिमासे द्वितीये
… इति वाध्यमस्याथ प्रासंगिकत्वादन्वारम्भणीयादर्शात् ॥ द्वादशाहे तेनाध्मन दिवसात् द्वादशाहेनेत्तर्वीषि अग्नये पवमानायेत्यादी
नीयषण्मास्ये संवत्सरे स्मयावानवा ॥ द्वादशाहे तेनाध्मनदिवसात् द्वादशाहेनेतद्दर्वीषि अग्नये पवमानायेत्यादी
नि निर्वपति प्रथममासे द्वितीये वा मासे तृतीये वा मासे षण्मास्ये वा संवत्सरे वा । मघावा इत्युक्त्यनन्तरं तस्मि
न्नेवाहनि । एत सर्वं समर्वि … ॥ आरवांतरा द्वाहेभ्यरुतु … मासे र्त्यपि विहितमस्मि । द्वादशाहेनेत्युक्त
त्वात्तस्य … प्रथमे वादिति । अथवा गार्ह
दर्वीषु न निर्वपति । इत्युक्तेऽनन्तरमेव करोति । तदा क्रैतसभ्यवाहुतिः कुर्वाथो त्रयाणि दर्वीहोमेनादिपार्श्वतेभ्य
ते ॥ तन्नद्दर्वीषीति वक्ष्यमाणानां हविषां संमासंव्यवहारस्तेन तद्दर्वीषीत्यमाहो । तान्याह ॥ ॥ अग्नये पव मा
नाय प्रथमा । तत्राग्नेये पवमानायाष्टाकपालः प्रथमा इष्टिर्भवति यस्य आधानादिकर्मापवर्गान्तं ॥ अत्रानु
वरणान्न बहुत्वेमेव ब्राह्मणः प्रदत्तवातान्नवारस्त्रविजः प्राप्नोति अग्न्याधेये अश्वा सामानि गायतीति श्रुतेः
अन्यत्सर्वं भवति ॥ ॥ अग्नये पावकायाग्नये शुचये यद्वितीया ॥ द्वितीया इष्टिर्द्विहविष्का भवति अग्नये पा
वकायाष्टाकपालः प्रथमं हविः अग्नये शुचयेऽष्टाकपालो द्वितीयं । अष्टाकपालाः सर्वे पुरोडाशा भवन्तीति । द्वा

वनानन्त्रयोऽष्टाकपालाः केवलवर्हिः प्रथमं हविर्भवति समानवर्हिषः उत्तरे इति वचनात् प्रथमायामेकं द
वचनात्त्रयोऽष्टाकपालाः केवलवर्हिः प्रथमं हवि … ॥ ॥ अ
दि ॥ उत्तराद्विहविष्का । एते त्रयोऽपि पुरोडाशा आग्नेयधर्मकाः । तेनाष्टाकपालत्वादि सर्वमाग्नेयवद्भवति ॥ ॥ अ
दित्यै चरुस्तृतीया । तृतीयाइष्टिरदित्यै चरुर्भवति ॥ अग्न्यादित्यै चरुं निर्वपतीति श्रुतत्वात् … त्राश्वलायनस्त्वा
दित्यै चरुस्तृतीया । … सामिधेनीनां प्र
दाह्रयोरिष्ट्योः … । तृतीयायां विंशतिरिति । तथा च शांखायनः पञ्चदश सामिधेनीनां प्र
दशादित्याया मिति । एकस्तन्त्रहविषामयं पक्षः । पक्षान्तरमप्याह ॥ ॥ आग्नेयपणवा पुरस्तादादित्यस्य ॥ अ
आदित्यस्य वा पुरस्तादाग्नेयपवाकवलो भवति । नशाशुक्तेद्वइष्टा । अथ द्वितीयमा … यम … द
अग्निर्वपतां सुरुक्सा अथादित्यै चरुं निर्वपतीति द्वयोरन्तहविषोऽस्य वचनात् … तस्मिन्पक्षे इष्टिद्वयं … द्वे इष्टि
आश्वलायने आदित्यस्याग्रं पशुर्वपक्षे ना कार्यो नेनन्तु … विपामेवो पांशुवसर्कमास्ति । तद्द्दर्वी … पव
मानादीनां त्रयाणामेव । नादित्यस्य । स एतास्विति समस्त … आदित्यवचनात् । अधुना त्रयपक्षेऽपि तद्दर्वीषि …
णामाह ॥ ॥ षड्दक्षिणाः प्रतिविजं प्रदद्याति द्वादश वा चतुर्विंशति वा षड् ॥ अत्र दक्षिणा ददाति । द्वादश वा
गाः चतुर्विंशति वा गाः नाविषड्याह्ना दश द्वादश वा चतुर्विंशति दद्यादिति श्रुतत्वात् नाश्व प्रतीष्टि विजन्मदद्याति ॥

नतु ब्रती रिममुदिनाः। ततषड्ग्रहे प्रथमायांतिस्रः। द्वितीयायांतिस्रः। एवं द्वादशपक्षे द्वयोः षट्‌षट्। चतुर्विंशति

पक्षे द्वादशद्वादशेति। केवला मेषपक्षो विनागा संत्तवा अवीमांतात्रयदानं॥ ॥त्र्यवसी। त्र्यथयाश्रद्धं। त्र्यवसीः य

द्रुतगाश्वदशतिनषड्‌द्वादशचतुर्विंशतिसंख्याएवाद्यि। यतः अधिकारत्याज्ञोकत्यां प्रथमेवानियमेतत्पेकाधि

काएवप्रानुवर्तेति तन्निदृष्टेत्यर्थमाहु यथाश्रद्धमिति। यावती श्रद्धा तावती रित्यस्मिन्नर्थे पाथस्पथमरण्यपेना

यथीनावो यथाश्रद्धमिति। ततश्च त्र्यविशतेश्चर्दुज्ञापरार्घ्या यावती दातुमिच्छेत्तावतीर्दद्यादित्यर्थः। कथं पुनः षड

दिगाने धिकमेसिद्धो ज्ञानायामधिकाराद्व्रश्रद्धा स्यात। द्रव्यरायस्य दुःकरत्वा। दितिदेवनाउच्यते। गुणविशेषप

अविशेषइतिन्यायाद्दक्षिणासंख्यारूपगुणस्याधिकात्फल त्र्यपत्वकामयमानस्य नवैत्रवाः। कसानेपि श्र

द्धा। तथामति त्र्यधिकदानगुणातिशयादन्यो महावीर्याः स्फेत्तु पुन्वक्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि महाफला

निस्फरिति। तेनषडादिसंख्यानिःयेवविंशत्यादीनां त्र्यवसीनां वदिकल्पः फलविशेषश्चेति मेतव्यो। तथा स्रुतिः

एषामात्रादक्षिणानांदद्योविवयथाश्रद्धं त्र्यवसीरिति। एषामात्रामीयतेनया मेयमिति मात्रापरिमाणं। एषा

नावहिद्रोषतउक्ता मात्रापडादिका। किमनावत्यवानाकिंतर्हिदद्यादेवयथाश्रद्धं त्र्यवसीरितिश्रुत्यर्थः। एत ६२

[illegible] पादिनार्पितकल्पिका। दक्षिणा। शतवाएवेसमर्थः। तथा च शाखांतरे। एकादेयाषट्‌देयाद्वादशदेया

[illegible] र्हियाः शतंदेयं सहस्रंदेयमपरिमितंदेयमितित्र्यवसीनां दानस्यएकोतरवेनिवश्रवणं। नतु

[illegible] अमुत्रयेन्तायत्तुषड्ढा घृहं त्र्यवस्य इतिकथयेति तषड्द्वादशचतुर्विंशतिविधिश्चतुर्दानेवस्था

[illegible] त्र्यवसनेवतद्दर्थो सिद्धः। योपिमन्यते। षड्‌वा अन्या अपि यथाश्रद्धं त्र्यवसी देयादितित स्याप्ययं दोषः। ष

डमपितस्याद्दतेत। संख्यांतरोपजननात्तस्माद्व्यवसीनां दानेवद्दर्थः पक्षः॥ आपस्तंबः। पथ्या नाद्दाभीना

दधीतकाममावकांगादद्यांझा गवांप्रस्यान्नायो नवतीतिविज्ञायतेइति॥ ॥धेनुरादित्यस्य। आदित्यस्यवरा

धेनुर्दक्षिणा। तस्यधेनुर्दक्षिणेतिश्रुतेः। ताएताः षडादिदक्षिणाः इत्यंगो। नवाधमनोगां। कुतः। उत्तरवत्तमुस

लान्यो दृषदुपलात्त्याः दर्वियंहंग्रतीति। प्रत्यसमएषयज्ञोस्तोनरदक्षेतारवादक्षिणाभिरदक्षे। नेति

उत्वरवलमुसलादिदत्तस्यायं तस्यसमृद्ध्यर्थमवदक्षिणायाः कथनात्। अस्याश्चितायाः प्रयोजनं। नवेति

मत्रातश्चथान्नगणिदर्वीभिना द्रियतेति श्रुतेरित्थकरणपक्षे दक्षिणाया अभावः॥ ॥श्रुत्वा तिथ्यपूर्णो

इष्टतिदर्वोधनवीसपक्वनाय दकानिवर्जयेत। पडमानोः वृतेभिथ्यानाघणः आदित्यपनोदंसायंकाजे

दक्षिणया शुभावेभूपशीनामप्यभाव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रमागतस्याग्नेर्निराकरणं। पुनराधानं। दुर्गे चिदारूणो मोप्रक्षेपणं। तस्मात् न तयो वा नीतिसम्पन्नां पु
रुषः प्रतिरम्भिवद्दादित्यादेर्शत्रिय(?)स्य दुर्गे धवाग्निवदर्शनात्। अथवा इत्निक्रिन्नो। नक्रिन्नरावोदध्यमिति
आरवोत्तरगात्ऊवी मपक्षे। ऊवीसशाइःथि वी...। योपम्रवीमर्टथि वामितियास्वाक्तेः। अतश्च अधियो
पत्नात् दुकादितहवासपक्षो नाप्रदते। मौशाश्वेननौद्वेरापरास्वपोपद्यग्निहोत्रमितिश्रौतं ...
ते। तेनाग्निहोत्रार्थमुद्धरणे ...समा... वद्दूरकपाने न कुर्यात्। अथ याना विनोदायोपद्रु... तस्य पाने
न कुर्योद्रीत तथानुमानेवा पा...नो वापः सुनेता मामम्भो ...क्तिन्नेदावो दध्यमिति॥ ॥... ...
... नादध्य दंत नोध्य पानाश्रया दिति। यजमान आधाननानन्तरं एतान्य नृतादीनि यवक्तो ... त नया
... अग्निना नृतं वदितव्यमितिश्रुतेः श्रोता पम नृतप्रतिषेधः॥ अतस्त दद राधेयो ... प्रायाः ...रतः ...
... ... दधिकारिशा विशेषात्पन्या श्रपोत नियमाः ... ॥ ब्रह्मचार्येग्नि... ...री ...र ...
... ... द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं ततः यजमान आधानानन्तरं द्वादशरात्रं अथ वा षड्रात्रं अथ वा
...ग्निः ...त्रिरात्रं ब्रह्मचारी स्यात्। तथा अग्निर्निरन्धनः। अग्निं गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसं ६२

...यान्नित्यं धारयेत्। तथाग्निहोत्रहोमः। दुर्ये निवाग्निहोत्रं जुहुयात्। तथाग्निमुपस्थाय। अग्निसमीप एव स्वप्नो शा
...यानित्यं ... तथा ...। तेन सोमाधाने समाप्त
यो। अत एव ब्रह्मचार्यादिपुरुषविशेषणं ... । तत्र नियमाः पुरुषार्थाः। तेन सोमाधाने समाप्ते
... अत एव ब्रह्मचार्यादिपुरुषविशेषणत्वं ... । तत्र नियमाः पुरुषार्था। तेन सोमाधाने समाप्त
स्याग्नेः इति समारोपस्य क्रत्वर्थत्वात् न पुरुषधर्मो ग्निनित्यधारित्वं बाध्यते। ततश्च तयोरपि नित्यधृतयोर्गार्ह
पत्याहवनीययोः स्वचारण्योः समारोपः क्रियते। अनपेक्षत्वात्। अत एव पुनराधाने कृते त्रिरात्रादि ...
मावास्यापौर्णमास्याः क्रत्वर्थयाग्निहोत्रहोमीन्यस्य पुरुषार्थस्याबाधः। वरुणप्रघासादिपाते सम्मोहेदं
नित्यधारित्वस्य अत एव नित्यधारित्वविधानात्। सापि प्रातर्होमः दर्श... मासतः ... याति
संगात् तस्मिन्नेव नित्यधृते विहारे कर्तव्यः। प्रतिक्रमो दूरणम प्रसंगः ... । अथाधेयमुक्तं। ...
क्रमानुसारेण पुनराधेयमुच्यते॥ ॥२०॥ ॥पुनराधेयमाधानाद्... । पुनराधेयमिति ...
स्य कर्मणः संज्ञा। ... या नुगमने पुनराधेयं त्वत्पेवमाद... । तत्पुनराधेयमाधानात्...
यजमानस्य भवति। आधानेन लक्षणेन यस्याप्रतिता तमप्राप्य ... पुनराधानमाधाना ...
... यता यार्यो वा वक्ष्ने। यस्याधानसमनन्तरमेव प्रतिज्ञातमपगतं सच्चाधानाप्रतिज्ञा ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एवं श्रूयते। यस्याधानमपार्थकं स्यात्स पुनरादधीत। तथा सोमी आत्मदयतनवेद्यानिर्जीयेत स पुनरादधीतेति॥
॥ स्वार्थे तु॥ वर्तीतः प्रसिद्धास्तातः प्रतिज्ञातः। पादस्यागता [illegible] यमनेतिम प्रामः। योधनष्टत्राध्य [illegible]
मन्त्रयोऽस्ति प्रसिद्धः पुरुषः स प्रतिज्ञातस्स उच्यते। न प्रतिज्ञात [illegible] आधानेन तत्फलेन तिमिद [illegible]
[illegible] ज्ञातस्त्वाधमना प्रतिज्ञातः। यः श्राणाधाना स्वयं प्रतिष्ठापि [illegible] मनस्मरादवीलवा [illegible] नाहि
हानिर्लोनान्नाद्या अप्रतिज्ञातः। प्रसिद्ध एव स्यात्तत्र प्रसिद्ध एव सेवनं एव मुच्यते तस्य देदुशभ्य [illegible]
दुशान्म स्यादयं पुनराधेयसंस्कर्म न भवति। तथा नाथवेण पर्युते आधाना तहदि श्वदवोक्त्तवसरा [illegible]
मग्निहोत्रमुस्स्य पुनर्वेस्वाः पुनरादधीतेति। शांखायनश्च कामं पुनराधेयम ज्ञानानस्येति। [illegible]
धानसंस्कृतप्रसिद्धपुत्रादिकामप्राप्त्यनिकर्मा। लिङ्कवत्तपिश्चनिदोपाद्यः कामान्नश्नोतिस [illegible]
स्तुयते। तस्य दुशनिपरित्यागेन दुश प्रत्पादकतया काम्यकामेन्यादितं पुनराधेयं नवलीत्यर्थः। [illegible]
अश्र। अग्नीनाधाय तस्मिन्नवर्मरेयानध्रुवं या स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामोऽथ्यान्यो पुत्र
मर्त्योपामिति। मानवेन॥ ज्ञाद्धित पुष्टद्यमानः प्रर्यो पि। एमासो मुख्यो पाम्यविधान रायद्वाद्वशाकपाले [illegible]

निर्वापात्योर्सेमास्यांज्ञलतो विमर्जेदस्याधेयेन व्याख्याते विकाराद्याख्यास्यामो यथाम्नातवषो सुझारदिदुन
वेत्योरनुराधमसुवेति। कार्वके वर्ष्येदू पुनराधेयमिति। तन नत्रेयस्तत्र तव्याख्यानं पुत्रमिवाक्नाति। अथवा अय
मर्थः प्रतिज्ञातशाह्वः प्रियवनः। कुतः एतद्यस्य प्रतिज्ञातनमेधममयथा प्रियो वा पुश्रोहूदयं वत्या दीतथाद
र्जोनाता दरिस्वामिति मोधवानार्थश्वतस्थ व्याख्यातवाद्वा। अतः प्रतिज्ञातं प्रियं। न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातं अ
प्रियमित्यर्थः। आधानसमनंतरमेव सर्वस्वहानि पुत्रमरणप्रतिष्ठाहान्याघनिष्टदर्शनेनाधानं अड [illegible]
तमप्रियं अनिष्टफलदत्वादव तत्रेयस्य स आधनाप्रतिज्ञातः। तस्याधना प्रतिज्ञातस्य पुनराधेयं भवती
ति। अयमेवोक्तः स्वार्थः। फलांतरमाह॥ ॥ राज्यमग्रा स्वकामस्य वा। राज्यकामस्य यशस्कामस्य वा पुनराधे
यं भवति। वरुणो हि नष्टराज्यकाम आदधे। सोमः यशस्काम इति। तथा परो दत्तवाँतराज्यं गच्छति य एवं विद्वा
नाधत्त इति श्रवणात्॥ ॥ त्रिगत्रावरम ग्नी उत्सृज्य त्रिरात्रमवरं निकृष्टमंतिम पक्षस्तेयस्य स त्रिरात्रावरः
कालः। ततो नातिमपक्षे त्रिरात्रमग्नीनगादेपरादवनी। यद्दक्षिणामग्नीनुत्सृज्य। उत्सृज्य पुनराधेयं भवति अत
एव त्रिरात्रावरमित्युपदेशाच्च त्रिरात्रपेवरात्र पक्षाद्यादिमेदस्त्ररपर्यंतं पुनराधेयस्य उद्दत्सादग्नीनामुत्सर्गे।

कर्तव्यः ॥ तथा चापस्तंबः ॥ संवत्सरं पराध्यं मुख्यत्वाभिनेर्वर्तितारा दिली पुनर्वसू अनूराधा इति नक्षत्राणि वर्षासु
आरदिवादध्यात्तत्ताश्चतः संतारा इति चमी निति बहुवचनस्य त्रित्वपर्यन्ति ... धुवस्तीर्थेवात्र्यायाणामेवो
मर्गः ॥ नमस्त्वस्येति कृत्वः ॥ सर्वेषामुत्सर्गे इति प्रयुक्तं । अविशेषात्तत्रास्याथपर्यो सकृत्यो मर्गः कार्यः । बहुवच
नो पदेशात् ॥ ॥ सद्यो वा ॥ अथवा सद्य एव समानेऽहन्येव यस्मिन्नहनि पुनराधेयं क्रियते तस्मिन्नेवाहनि सा
तरग्नीनुत्सृज्य पुनरादधीत । अस्मिन्पक्षे विशेषं वक्ष्यति सद्यश्चेदिति ॥ ॥ पुनर्वस्वोः ॥ पुनर्वसु नक्षत्रे पुनरा
धेयं भवति पुनर्वस्वोः पुनराधेयमादधीतेति वचनात् ॥ ॥ वर्षासु मध्यंदिने वा ॥ वर्षाऋतौ पुनराधेयं भवति
। अथवा मध्यंदिने भवति । दिनस्य मध्यं मध्यंदिनं मध्याह्नकालेत्यर्थः । सोऽपि वर्षास्वादधीतेति तत्र तु मध्यं
दिन एवादधीतेति वचनात् । मध्यंदिनस्य वर्षाभिः सह विकल्पो न समुच्चयः । यदा मध्यंदिनो यथा वर्षा इति म
ध्यंदिनस्य वर्षाकाल एव सम्भवात् ॥ ॥ कालोऽराधनो यत्राधेयमुक्तं दारुभिर्लेते नमादधतीति तथा ह्यन्ये
नोद्धरणमिति तत्र तु समयमत्र कृत्वाः कार्यो तद्विदन्तिरुद्धरतीति वचनात् । सद्यो मुख्यकाले पक्षे विशेषमाह ॥
॥ ॥ श्रीसद्यश्चेत्पञ्चकपालावायोः पद्भ्यां गार्हपत्यस्थाने निदध्यात्सत्यमाहवनीयस्थाने वः सद्यश्चेत्तावद्यदि सद्यो ६५

...थापराह्न ... यद्विशेषः ॥ श्री सद्यश्चेद्धि मययमहः श्रेष्ठं पञ्चयो कपालस्थानी ययोः लौकिकाग्निना वाच्या
... पञ्चयोः क
... पाग्निनावापश्चात् गार्हपत्यस्थाने निदध्यात् एवं पादमहः यवमययमह इति द्वे पञ्चयोः क
... स्थानेनिदध्यात् । अस्य स्थापने व स्मात्तो ... [illegible] ... मुखे
... स्थानो ययोः पक्षे आहवनीयस्थाने निदध्यात् । अस्य स्थापने ... संचारिष्वग्निविधेय नमुक्तं नत्वेव ... [illegible]
... चाकार्ये । ननु ब्राह्मणोऽप्युद्धृतोपाहितः संचारिष्वग्नि ... [illegible]
... विधयश्च वोस्याभिनेता वेतदग्नि स्यामे तदध्य इति वदंतस्तदुतयानङ्ग ... [illegible]
... तगृह्यन्ते होन पञ्च इत्यनिधाननिषेधात्सद्यश्चेदित्युक्तं ॥ ॥ आग्नेयः पञ्चकपालः पुरोडाशः कर्तव्यः ॥ स प्रा
... ॥ अत्र इत्थो दृष्टमनंतरं तत्र हविषो स्थाने इदमुच्यते । आग्नेयः पञ्चकपालः पुरोडाशोऽनिर्वपतीति ... ति
... पादनु पानादुत्तमानुया जा स्वे ... आग्नेयमेव पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति यच्च ... करणादन्यथा
... पार्द्धः शुनर्वसु ... नुयाजेयजतीति ... आग्ने यमेवेत्येवकारकरणादन्यथा
नापाद्यः शुनर्वसु बिरुक्तमनुयाजेय जतीति श्रुतेस्तनः प्रागिसुक्तं । आग्नेय एव एवेत्येवकारकरणादन्यथा
... पविनिरामृत्तेन पुनराधेय आग्नेय एव केवलो भवति । न पञ्चमाला धारयः ॥ ॥ तदुक्तं । अथवा
... ममनुयाज्येवजेयिवात्सर्वे कर्मोपांशु भवति । तेनोपांशु वरेती निवरणाद्धव्यवचनात् । वरणः ... सर्व
त्रसमनुयाजेवजेयिवात्सर्वे कर्मोपांशु भवति । तेनोपांशुत्वं नितिवरणादिश्रवणात् । वरणात्सर्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मित्युक्तवान्। उद्धिरुध्रम मनुयाजं यजन्ते। सुत्रमात्रे पाजमात्रे स्विष्टो विस्पष्टविधानात्। तस्मादयमेव पक्षः॥
अग्निमिति वा प्रथमे प्रयाजे अनुयाजे वा। प्रथमे प्रयाजे प्रथमे अनुयाजे वा अग्निमन्यजेति वा अपोक्तयो। तासमिधो यजे
ति देवा अग्ने उत्तिवा। मन्त्राश्राव्या दृष्ट्वा अग्निमित्यजेति इति प्रत्यत्पाहुः अग्निम्यजे ते तु वदन्त्या इति उक्तपक्षश्रवणा
द्विकल्प उक्तः। एवं अग्नीन्यजेति वक्तव्यादिति वक्ता रत्नधारणे एवावधारणे। तथा वानुयाजेषु पि अथ
स्वान्यजे न्यग्नीन्यजेऽनोविनदीष्टेति यमान श्रवणे॥ [illegible] मार्गो द्वितीयो मयेपवमानाः [illegible]
[illegible] मार्गस्याग्नियष्टा द्वितीयः तस्मिन्पदमानाय अभयं कृत्वा वक्तव्यम्। [illegible]
[illegible] मार्गे एवं [illegible]॥ ॥ हिरण्यं दक्षिणा अनड्वान्वा आग्न्याधेयिकी श्लेषे [illegible]
[illegible] भवति। अनड्वान्वली वहीवा तस्य हिरण्ये दक्षिणेति। अनड्वानसि [illegible] पुनराधा
[illegible] आग्न्याधेयिकी। आग्न्याधेयस्य देयिनी स्ता विषये इत्यादि [illegible] यो देयास्य
आधेयिकी पौनराधेयिकी। अपि आग्न्याधेयिकी इत्वा पौनराधेयिकी इदानीं तिन [illegible] तेर उक्तयी तो दाने श्र
वणात्। तत्र पुनर्नोपपद्यते। ग्नेनोक्ता आग्न्याधेयिकी इति तस्मात् दत्वापमिति इवं तो [illegible] सिद्धोऽति ६६

[illegible] आग्न्याधेयिकी पौनः श्वेवं दत्वा अतः पौनराधेयिकद्रव्यम्। तेनात्र श्रुतिग्रहणं विध्याशङ्कानिरासार्थम्। अन्य
[illegible] धेयिकी श्लिष्टतावस्तुक्ते रा। मोतरीयवचनमूलं विधि द्वार्थत्रयाणी यस्मात्॥ ॥ आग्न्याधेयवस्थ्यम
[illegible] राधेयेन कोदन्य अर्वं आग्न्याधेय रुद्रवतिवा सः परिधना दिशस्यो दुत्वंते। अस्य नर्पीदयः सार्वेनि
[illegible] आह समुद्र इति इवं समुद्र एव समाने एकस्मिन्नेवाहनि नवति नाग्न्याधेयवद्वादशे पुत्रा थागा
[illegible] भवति तयोर्विद्यमानत्वात्। अत एवारणिप्रदानं। उक्ता आप्यपिभवति अनग्निसंस्कारा इति
[illegible] निता सर्वमपि पुनर्भवती यपरो। अदृष्टार्थ वात्वमनोविनापरिसमाप्तु मशक्यत्वाञ्च। [illegible]
देशानामो यो मा मा भग्नी अंबरे पुनरादधीत यद्याधेयं तत्पुनराधेयमिति। तथा सोमयाजी पुनर द
धीत न मंत्रं वेदा सोमि ज्यायान्मन्त्र इति बादरायणः इति पुनराधाने यनेनैव न्यायेनैव मादिमदे पुनः [illegible]
यो तत्र हि द्वादश ग्न्याधेयमि धस्तरेण [illegible] तत्रैव नित्यधेतरं न प्रि पुपस्थ [illegible] स्या [illegible] तावि [illegible] दिस
विकल्प्यौ। [illegible] दिनि त्यधर्मरौ त्योः पुरुषार्थं वा हरणं यथासंसो मादौ क्रतवेर्नमस्याराये णतस्य बाधः आमाव
[illegible] होमन [illegible] होमित्रस्यावा। अधुना पुनराधेयस्य पक्षान्तरमाह॥ ॥ अपराह्णे मित्रावरुणी वज्ञान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

[illegible] पुरस्ताद्धोमेन स्वाहा रात्रिश्च तया ग्नातश्चरीति तन्त्राश्रमे। पुनराधेयदिवसात् पूर्वे दिने अपराह्णे मित्रावरुणौ
मित्रावरुणौ देवता वशा वंध्या गौरालभ्यते। तस्याश्चानन्तरमेव प्रातःप्रभृति पुरोडाशेन होतेत्र कर्मण्यहोरात्रि
श्रुतया वशया रात्रौ विश्वासनादिश्रपणान्तं हवींषि सन्नादिनाश्राद्धं प्रचरेति। ततो वशा समाप्य नेतरं सद्योऽग्नी
पुरस्तात्पावमानी। पुनराधेयसंज्ञं कर्म यो नाशुकेष्व कालेषु अस्मिन् पक्षे पूर्वे दिने मित्रावरुणाभ्यां वशायाः करण
विषमत्रिरात्रारम्भः स्यात् न भवति। तत्स्थाने पञ्चमाहुत्यान्त होनमपि न भवति। किमिन् [illegible] सद्य इति पुरस्
[illegible] इव ते संत्यन्ते। पुनराधेयपुरुषकारादेर्यानीश्रुति क्रमानुसारेणाग्निहोत्रे पक्षयोः तरणा [illegible] तरहं इति
[illegible] नतमुपस्थानमाह॥ ॥११॥ ॥सायमाहुत्याहुतायां यजमानोऽग्नीनुपतिष्ठते शाखान्तरेण। सायमाहुत्या
[illegible] अस्यां ज्ञानां तत अग्निरस्मीति समिदाधानानन्तरं यजमानोऽग्नीन् गार्हपत्याहवनीयौ तान् संक्षेपेण [illegible] भा
[illegible] संज्ञकेनोपस्थानेनोपतिष्ठते। तानि कर्माण्युपतिष्ठते सायमुपतिष्ठतेति वचनात्॥ कायवानोऽसि
[illegible] सीतिमग्निराधानमन्त्रसमनन्तरमुपप्रयन्त इत्याद्युपस्थानमन्त्राणां पाठगतः क्रमो वसीयते पर्युक्षणा
[illegible] न्यान्विसर्गो वा दविसृष्टस्यानुपस्थानाद्वा स्नायत्रवायुविसर्गात्पूर्वे उक्तं वाग्यमस्य कर्तव्यमेव ६८

मकलप्रयोगार्थे व्यादिति॥ ॥नवा॥ अथवा संक्षेपेण नोपतिष्ठते। अथ यस्मादुपतिष्ठते तस्माद्यस्मान्नोपति
स्थाताति विहितसप्तविंशत्याहिकस्य अत्र उपप्रयन्तो अध्वरमित्यत आरभ्य परितस्तस्मै इत्यन्तेनोपस्थाना
[illegible] नेतानि विहितप्रतिपिञ्चाहिकस्य अत्र उपप्रयन्तो अध्वरमित्यत आरभ्य परितेरित्यावसवितिर्यां अस्मि
न समाम्नाय्यकर्मे [illegible] कर्तव्यं। तत्र विशेषमाह॥ ॥तिस्र [illegible] रूपप्रयन्तो अध्वरं परितेरित्यावसवितिर्यां अस्मि
न्नाम्ने [illegible] उपस्थाने उपप्रयन्तो अध्वरं। अस्य प्रत्नामनुद्युतं परितस्तस्मै इत्यन्ते नाग्निमन्नोपयास्थानमिता ए
[illegible] अत्र [illegible] उपस्थानं पितेरितिनामवविज्ञेयं सोविद्धिः प्रथमां जपति त्रिरुत्तमामिति
ग्नि [illegible] ति। चित्राव सोऽस्मिन्तिर तापिस्थास्थानपरितामवविजेयं [illegible] त्रिरत्क पतीतिन्न [illegible] एतार
अयन्त [illegible] यस्यातिप्रहृत्यत्रिरतत्परं। चित्रावसोऽस्मिन्तिपारमशीय [illegible] त्रिरत्कपतीतिन्न [illegible]
नामस्य उणोदव त्रिवेलिरूति [illegible] रतिप्रह [illegible] स्वस्थानपवितानामित्रत्रिजे उपशास्ये॥ ॥संवमितुर्पा [illegible] ॥उप
प्रयन्त इत्यत आरभ्य अस्मिन्तिपारमशीय [illegible] तायेतमाहवनीयसमीप [illegible] उपिवा प्रथमाहवनी [illegible]
एवोपविश्य [illegible] अस्य स्यामिति उपति। एतावत्तुतिष्ठ उपत्ययामीनः संवमस्य इति श्रवणात्॥ ॥गार्ह
पत्योपविश्य [illegible] गामान्य संध
त्यं स्फुति। ततो धन्वोपार रति मंत्रेणमापगाते स्नातन गोत्रतिपजमानो गच्छति। याति। अथ गामान्य संध
[illegible] तिष्ठते। गोष्ठात्तान्तिष्ठा अव संनिधमनादिति कचित् अनापीत्यन्ये। अग्निहोत्रे [illegible] उपस्थानम [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तदुपस्थानेनान्यद्वायव्यादि सोमपरूपहरति। अन्यपंक्षमवेदापीति विशेषः। अंतस्थो नोवो नइीयति गोऽभ्
युपतिष्ठत इत्यापस्तंबः। तस्मादुतरं अध स्वोंधेव इति मंत्र बहुवचनस्य दर्शनात्। गानिति करवचनस्यानात्य
पक्षयाप्कपरत्वे। तथाऽन्वथूपते। समहइति मा हरसं अंबोवेमह इति पश्चन्यंक्षत्य तस्माद्येन मायतना
द्वाधेरद्वाश्वा थायेयुरग्निहोत्रं कुर्वानहः इत्युपतिष्ठेत। त्वचमहरद्धमहोव। त्यास्ये पस्थानस्य बहुवचि
श्रिष्टपस्तुमात्र विषयत्वेनानुरादात्॥ ॥मा हिंसेत्यालनंते। गोष्ठे गवामह हिनासि विषस्ट्रीत्येतेन मंत्रेणगा
मालभेते हस्तेन स्पृशति। अथगामभिमृशति मा हिंसीति श्रुतेः॥ ॥गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठतउपत्वोग्न
तो गार्हपत्यं प्रतिगत्वाग्नादिवादिवं इत्यतच्या रत्याघायतः समस्मादित्येतेन मंत्रगणेनगार्हपत्यमुपतिष्ठते
अथ गार्हपत्यमत्येति सगार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुतेः। अत्रगार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विशेषणासनस्य
वाक्यमुपस्थानमाहवनीयस्येति ज्ञायते अग्नी इत्युभयोरुपस्थानस्य विधानात्॥ ॥गांगच्छतीडएहीति। त
तइडएहीति मंत्रेणधुनः तामयगोष्ठनिगच्छति। अथ गामभ्येतीडएहीति श्रुतेः॥ ॥काम्याएतेत्यालभते।
काम्याएतत्येतेन मंत्रेणतांगामालभते। तामभिमृशति काम्याएतेति श्रुतेः। अत्रत्रांखरपनः। अस्मएस्था ६८

नस्थानयेत्युभेप्रवसत्कुप दिति। यजमानेजपे अर्वेनवेधस्कमे हिता। नेत्ते नकाम्यानो दिषः। प्राप्तितोयद्य
नस्थानयेत्युभेप्रवसत्कुपदिति। पाजमानेजपे अर्वेन वेधस्थमे हिता। नेत्तेनकाम्यानो दिषः। प्रापितो यद्य
नातुरंरातितस्याप्य॥ ॥सोमानमित्यनुहरकेत्रतो यायनवत्। व्रतोपायनवदित्यनेनापरेणाहवनीयं प्राङ्
अप्यग्नीमीक्षमाणः इत्येताव दति दिवेणेतनरवाप उपस्पृश्यत्य तद्दिवि प्राग्नोति तन्निषेधमनुदक्षिमिति
त्राविधनादपनिरस्तमप्याति दर्शात्वाशिमाशंकां निराक्रियते। तेनापिगार्हपत्याहवनी। यपोर्मध्यप्रा
सुखस्थित्वाहवनीयमीक्षमाणः सोमानः स्वरणमित्यत्र आरभ्यय परस्फूमिदाशुष इत्येतेजपति। अशो
तारणाहवनीयं गार्हपत्यंच प्राङ्गुत्वग्निमीक्षमाणो जपति सोमानः स्वरणमिति त्रिरतत्कपतीत्येन
साक्षरणात्। अंतरेण परांग्नी गत्वम्प्यप्राना नतिदद्यात्। अत्रा अनत्रात्। प्रसेमिदानेनपथाप्रतिष्ठ वाय
॥ ॥योस्मिमासवसुत्रनामग्रहणं। योसेमामपथाततो सितंत्तुरम्नी ति मंत्रेण पुत्रस्यनामग्रहणाति। तथा
त्रापिपुत्रनामग्रहणं करोति। ततनतेनासीति पठित्वाऽदंमेकर्मरेवीर्यं अमुकनामो पुत्रानुसंततोऽति
आत्मनो विद्यमानरहिततेयेत्रेति वसवेतवति। अथ पुत्रस्यनामग्रहणो दंमेयंवीर्यमित्यादः श्रुतेयेर
तापुत्रस्यनामग्रहणाति पुत्रयोः पुत्राणां वाश्रियत मत्स्याति तोगार्हिरिति ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामानिव्याहृत्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यावंतो यवंतीति आश्वलायनः॥ आग्नेयोपस्थानस्य स्थाने विकल्पिकं दर्शयन्नन्यको पस्थानमाह॥ ॥ भूर्भुवः स्वरिति वा
नौ॥ अथ वा॥ उक्तो गार्हपत्यादाहवनीयाधौ भूर्भुवः स्वरित्यनेनैव मंत्रेण समिद्धानानेतरामत्वा पतिष्ठेत।
एवं माहवनीयस्य मुपस्थानेन गार्हपत्यमुपतिष्ठेत। अथ हुतेऽग्निहोत्रे उपतिष्ठेत भूर्भुवः स्वरिति यद्वा अदो
दीर्घमध्यपस्थानमाशी। एव साशी। रियेत देतावतितत्सर्वं माशीतितस्माद्दातानेवोपतिष्ठेतेति श्रवणात्॥ ॥
अथोपस्थानप्रसंगात्कृत्तिमंत्रक्रमानुसरणात्प्रवत्स्यदुपस्थानमाह॥ ॥ प्रवत्स्यन्सर्वानग्नीनुपेति प्रतिमंत्रं
प्रतक्ष्यंक्ष्वाप्ति समं विंत ग्रामात्सीमामतिक्रम्यान्यत्र रात्रौ वासं करिष्यन्यजमानः प्रवत्स्यदुपस्थानार्थमग्नीउ-
दूपनयेप्रजां मे रक्षेति प्रतिमंत्रं सर्वान्सम्। गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीन्हुध्यतउत्पत्तिक्रमेण पतिष्ठते। प्रवत्स्य
न्नुत्तउपतिष्ठेतेतिमानवे। अथ प्रवत्स्यन्गार्हपत्यमेवाग्रउपतिष्ठतेथाहवनीयमिति श्रुतेः। परिशेषाद्द
क्षिणाग्निमिति। तथा॥ नर्येति गार्हपत्यं। स गार्हपत्यमुपतिष्ठते नर्य प्रजां मे पाहीति श्रुतेः शंस्येत्याहवनीयं। अथाह
वनीयमुपतिष्ठते शंस्य पशून्मे पाहीति श्रुतेः। परिशेषादथर्येति दक्षिणाग्निं। प्रवासस्वरूपार्थमुक्तं। कारिकायां। ग्रा
मांतरे नगर्यां वाप्यन्यां वान्यत्र वा क्वचित्। सीमामतीत्यैव रात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतमिति॥ ॥ गच्छति। ततः स ६९

सावसथ्यौ हुवे अग्न्ये नमः इति वा नमस्कृत्य यथार्थं गच्छतीति गृह्यावलंति। अथ प्रवासादुपतिष्ठते प्रवाधावयतीति
यावत्। वाद्वनसहितं स्वयं प्रव्रजतिस्तासां प्रगच्छति। वाह्नसहितं च स्वरथादीन्प्रधावयति प्रगम
यवणात। वाहनरहितश्चेत्। स्वयं प्रव्रजति प्रसां प्रगच्छति। वाहनसहितश्चेद्रथादीन्प्रधावयति प्रगम
यतीति कल्पदृष्टः। न वा वर्गिमजनो। गमानानंतरं क्रियेतमध्वनि गच्छायत्र दावा वा श्वि सगसंछायते न
त्ववाग्निमत्तनेकरोति मयत्रावलोमध्यतनक्ष्य वाचां विसृजतइति श्रुतेः। सयत्र प्रदेशो गच्छवेलांधा। येतिं
मगोस्य मन्यते इदंइदं दोषमुक्तो वाग्निमगोरिति तत्स्थाने स्ववाग्वाचां विसृजतइति श्रुत्यर्थः। अथवा यत्र
यलो स्वग्निवामयामममयोदो मन्यतेन तत्स्थानप्राप्तिपर्यंतं वाचं यमो यद्वा तदनंतरं वाचं विसृजेत नत्विति
गिन्नार्थः। एतद्वि सर्जनस्य विधानात्प्रत्युपस्थानसमनंतरमेव वाग्यमनं कर्तव्यं। तदुक्तं कारिकायां। अग्नीरिदं
मत्वा स्वयमात्मनीत्रातिष्ठेत। यावत्तदीपिहश्यंते दृश्यावद्गनसद्यनः। अनन्तादवाने यावत्तावत्तछां स्वापन क्षेम
स्ववाहकल्पितोदयशीतिवाउमने पिनरीति। एवं प्रवत्स्यदुपस्थानमुक्त्वा प्रोषितस्य यजमानस्य कर्तव्यमाह
॥ ॥ प्रवसन्यजमानेकुर्याद्यथाकालमात्मसंस्कारान्हुत्समात्रवाञ्छतेश्च यजनमात्मनस्य दं कर्म यजमानं। प्रव
सन्यजमानो यथाकाले यजमाने कर्म कुर्यात्। यो यो यस्य कालो यथाकालं तेने नाग्निहोत्रकाले अग्निहोत्रमेवं वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उदकं न स्पृशाति यजमानेकार्ये। ग्रीष्ममासकाले नदीयं वपन कन्दमूलादिवृत्याजान व्रतग्रहणादिकं करोति।
एवं सर्वेष्वपि नित्यं कर्म सुमेधः। कस्मात् आत्मसंस्कारात्। अयं हि तु रूप एव आश्रयः यजमानमपि न सर्वा। किंतु यजुर्वेदा
त्मसंस्कारकं मुण्डनव्रत्याग्न्याधानाग्रायणव्रतग्रहणादिकं तदेव नान्यत्र। इत्युपदेशः। कुतः आत्मसंस्कारात्। यतो व
पनादिति। यजमानस्यात्मा संस्क्रियते। फलप्राप्तियोग्यः क्रियते। तेन प्रवसतापि यदात्मसंस्कारकं वपनादि त
त्कर्तव्यमेवेति हेतुः। यतः प्रोषितोपि यजमानो यजमान एव। तथा च मे मात्र बाला अयमपि हेतुरूपदेशः। अथ
गृहे मात्रे यजमाने आरादुपकारकं यथा विमुक्तमग्निहोत्रादिमिति उपदिष्टं तत्कर्त्रा यतः संनिपत्योपकारकं गृह
एकस्मादित्युपदेशः। कुतः धर्ममात्रत्वात्। यत एवमारादुपकारकं धर्ममात्रमारादुपकारकमेव। नैव देवं धर्त्रापि तत्र
उपयुक्तमेस्पर्शी इति हेतुः। किं वाक्यं तत्रैवतदप्यर्थो वसीयते। प्रोषितेनापि यजमानेन कर्तव्यमिति।
तथा नक्तमिति तदेव प्रोपतः। किं स्विदिहान्यत्रसप्तमिदो वा गृहेत्याः कथं स्विदस्य कार्यं कथं मेतनो अग्नि
त्रिरिति कथं स्विदस्यानुप्रोषितेन दधीनां वितरहेति अस्यार्थः। किं स्विदिति। अग्निहोत्री यावज्जीवं संक
ल्पितान्निहोत्रवान् यजमानः। किं निहाक्किं रूपमग्निहोत्रं नान गृहेत्याः प्रवसति। तथाप्यप्रवसतो यजमानस्य ३०

कं यवात कार्य्यं कविकर्मे यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् इत्यत्र द्वाक्षे मार्गे के भवतीति तथाग्निनिगर्दयत्यादिति
कथं मेतनः सेवहोत्रवति। अस्य मंत्रस्य तात्पर्यार्थमाह कथं स्विदिति। अप्रवसतो यजमानस्य अनप्रोषिते
प्रवासे यथा भावः कथं मिधातीत्यग्निः कीदृशं का प्रतिपाद्यते। स अर्थः। एवं प्रश्ने कृते द्वितीयेन श्लोकेन
नमाह यो जुहि प्रात्तु वर्तनेषु भविष्यत्यवसत्विहातयात दस्यकार्यं तथा सेनतो अग्निर्निरिति मनएव तदाह
मनसैवास्यानप्रोषितेन भवतीति। अस्यार्थः। यो यजमानो नुर्धेन भुक्तो केषु उवि जुः श्रुतेषपदार्थेषु ज्योति
ः दे न ऊवनात् मनमात्मस्मर तं अपि प्रयोगजात मनुसंधत्ते कुशल इत्यर्थः। अविद्वान्विद्वान् यः प्रवस
प्रवासमकाराञ्जनयति। तथाऽपि नैव दृते नास्य यजमानस्य तत्कार्यं यावज्जीव वाक्यमपि सार्थकं भवति। तथा तु
निर्वेदने न हेरं वत्रेमानोप्यग्निहोत्रिः संततः श्रूयते हि तं संवहन्त्यन्तेवासिन। इमं मंत्रं तात्पर्येण कथने न यार्थेष्ट मन
न्यवतदिति। एतन्मंत्रवाक्यं प्रवासजनितदोषनिवृत्त्यर्थं मनएव साधनमित्याहुः ताकेयेनो यत्प्रत्यक्षं तदेव
विहरतीति मनसैवास्येति। अनप्रोषितप्रवासदोषविरहः। मनसैवानुचिंतनेन तत्प्रत्यक्षमेव भवतीत्यपि
प्रायः। तथा यद्यप्येवं प्रवसक्कालेविहारमग्निमुखो यजमाने उपतिष्ठते विमुक्तमात्तकामतीति। किंतु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्रमा अपि विहाराः। न मुखे प्राश्ना स्त एव इति भाव इति। तथा च कात्यायनः। प्रवसन्नुपस्थानं यजमानं चेति तदु...
स्मायेन नानिष्ट्वा। नैरश्रुपरिकल्पा विवर्जितया। प्रवसे कार्यं वा। विश्राम्य पिब न निरेकान्नेन। मनसा नित्यकं
कर्म प्रयत्नमपत्नीवदिना। उदाहरन्ति पुनः सर्वं यथाकालमनुष्ठेयमिति। अतः प्रवसता नित्यं कर्म यथाकालं सर्वं
मनसा। तत्रीयो यजमाने राराडुपकारकमात्मसंस्कारकं च देवताद्वानेन द्रव्यत्यागरूपं च विहारात्रिमुखे
न कर्तव्यमिति। व्रताशने विशेषः स्मृत्यनुक्तः। इष्टुष्टीरचिकां शिक्षा आश्वत्थ शान्यवां स्तथा। फलमूलानि वा
श्नीयात्सर्वं लिप्त्वा पितॄन्निमान्। तथा। परान्नं पक्वं नाश्नीयात् दुग्धं रसमन्तरा। तथा। नोपवासः प्रवासस्य पत्नी
अन्वयेत अत। असामर्थ्ये शरीरस्य तत्स्थ द्रव्यां धनं वा तत्। स्वसत्वयायं पदे दत्तमध्ये पाखा षितो पिकाग्निहि। या
गविशेषः स्मृत्यनुक्तः। संनिधौ यजमानस्य गुह्यस्थाने कारकः। असन्निधौ उपपन्नो स्याद्दुहृश्लासाः कारि
कः। असन्निधौ उपयाः स्यात् अध्वर्युस्तु स्तुत्या। उभाः प्रसवे वरौ कुर्वीतानुनया विना। सर्वरायजमानो
वाप्यजत्रिरिस्मुखः स्रुवेरिति। कात्यायनः प्रवसन्दा कुलोमन्ये नाथ जुह्नुं नीतप देश पात्यदासंस्थि स आग
घ्नुं जाताः। अथागतो पस्थानमाह॥ ॥ एतदनन्तरमपरमन्य मनोय जमानस्त्प्रवासाद्ग्रामसमीपमागत्य ७२

मत्वा रक्षा कस्मिंश्चित्प्रदेशे दाग्यमनं करोति। अथ प्रागपरे त्वयत्रेव सोमन्यते तद्दर्शं यच्छतीति। अथ यक्ष
श्रुतिपि वा परे इव प्रसेत्सयत्रेव सा स्थाने मन्यते अत्र युक्तो दाग्यमइतिनत्र वाचं यच्छतीति। स्वार्थः। वत्साश्चाद
इश्रुनिप वाप्यरे इव प्रसेत्स यत्रैव स्थाने मन्यते... समित्पाणिरुपेत्य के। मिहरतिम तथा आहवनीयगाद
नस्थ क्षिवासयाम मर्या दान्निवायत रतिकि चित॥ ॥ समित्पाणिरुपेत्य दक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमंत्रं समिधः पाणौ हस्ते पस्थापसोसमित्यादि। उदा समध्व शरद्गत्यागच्छ
वत्स दक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमंत्रं। समिधः पाणौ हस्ते पस्थापसोसमित्यादि। उदासमध्व शरदस्त्यागच्छ
न्यजमानः समित्पाणिस्तत्र यागमः कं। यदपि पुरुषीष्टरादिवमो देवानुपेत्य तस्मै। समणा देव त्वा
आगतो पस्थानार्थमग्नी उद्दत्याद्दवनीयमा हृपेत्य दक्षिणाग्नीमुपदेशक्रमेण वा गार्हपत्य विश्वेदेव समिधादि
तिः प्र तिमे त्रमुप तिष्ठेता सत्रा आहवनीयमेवा प्रदक्षि छ नेयगाहै दत्यमुपतिष्ठनतेति कृतर येज य करा
तथान्वाप स्तवः। समिधे हस्त इवाप्नोत्यति यथाद्दवारतेपितरं प्रापिषो संपुत्राधमवसे वेद्यवा स्तम सया
प्रस्याभवेति मन्द्राकलां दाहणिवा हरंनेति यथेवतत्सु तेन्य आदरं अनिता दहकादिति विहायन आरं
भिन्यो वादं प्रच्छति सष्टा नेराज्ञापिता वार्षी वा तेरणानी स्पा छदि हृत्त्वो नानिय मादि येते तितथा। सय द्धपि
रा जातेरणस्यान्निरनमुपेयादिति कृतरनुपेत्य केनिदिमुक्तो न न वाण मनानेतरं प्रज्ञनसंस्थनेपित

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दनादेरणाग्निगतमनस्क एवतत्समीपं गच्छेदित्यर्थः॥ तथोपस्थानमकृत्वा प्रवासे कृते तत्रैवोक्तं रात्रिं दिवसे तेन तत्र
सतो वोऽस्मयं प्राणेनवा वामनभावाविनामि तिरोमा संतमायुर्मोप्रहासीज्योतिषा विषुनरेणाप्रतिष्ठति इतिय
द्यनुपस्थायप्रसंवसेदितरा येवो प्रतिष्ठतेति। एतदागतो पस्थाने प्रसंगाद् निहोत्रार्थमग्नेपोविहृताश्चेत्तदि
वकतैव मन्यथा हृतैवा॥ ॥ समित्परिसमूहनानि नो पविश्य। आगन्मेत्युपस्थानानन्तरमेवापविश्य इष्टं
समिदाधानं परिसमूहनं वक्ष्यमाणमनुसमयेनस विष्णु कर्तव्यं। परिसमूहनं तृणानामपलुपनं॥ अपोपक्षिप्य
तृणान्यपलुपतीति वचनात्। अपलुपत्यपनयतीति हरिस्वामिनः॥ अग्नेस्तृणान्यपाकिनोतीतिश्च स्कंदतराः
परितः परितानि तृणापलीक्ष्णानि समिदादीनि प्रक्षिप्याग्निमध्ये प्रक्षिपतीति माधवः लुप्लृछेदने। तिष्ठंस्समि
धः सर्वत्रेति प्राप्ते वचनादुपविश्येत्युच्यते॥ ॥ अधुना प्रवत्स्यदुपस्थाने आगतोपस्थाने च प्रसङ्गान्तरमाह॥ ॥ उ
भौवोपस्थाने पूर्ववत्। अथवा प्रवत्स्यन्नस्त्वमिदगार्हपत्या हवनीय दक्षिणाग्नीस्तेन वक्रमेण प्रतिष्ठते। स
विखलुरूस्यामवो प्रतिष्ठतेति वचनात्॥ एस्य प्रवासादागत्याग्निभ्यः हवनीयगार्हपत्य दक्षिणाग्नीस्तेन
वक्रमेण रूम्यामवः प्रतिष्ठतेनमंत्रेण॥ अग्निस्थायेने विशेषः॥ अनुपस्थाय प्रसंगे प्रतिदिशामुपस्थानमुपस्था ७२

या प्रसंगे यथात्रोच्यते। मानवेचाउपस्थायस्वेन प्रवसेत्पुनरेत्योपतिष्ठतयथ्युपस्थितानि: प्रवासमार
द्यतत्रालवसत्त्वत्र सं वामहरावावामनस्याबिनमिति रोमे यस्था शुभोप्रदासीहस्वानरस्य रावत्रपो
प्रतिष्ठस्तुपति श्वतम्प्राति। काचकेन। अत्र स्थितेन प्रवसन्नेव मेवा प्रतिष्ठतानुपस्थायप्रवसन्त्रवक्ष्यादुपस्था
नेनप्रति दिशामुपतिष्ठते तति। तथान्यदपि तत्रैवोक्तं। यदाहुतं महोत्रेमं स्थितेवानेन आगच्छेदागतो पस्थान
मेवास्यतदहः स्यान्नित्यमथ्यपस्थानेनयाजमानमित्योकविसंस्थितेवातेन आगच्छेदागतो पस्थानेनोपस्था
पयद्नीतं याजमानेतन्नोपन्नानातोऽपदितितौगार्क्षिणि। कारिकायामपि। बत्तादाज्जारितुरूषायजमाने
नपेतिमत। नप्रय छेत्पुरस्थानावसरं त्ररस्वेच्छिना। तदाकुर्यादुपस्थानं नेह्यागतदसन्। तत्र विकल्पः। प्र
वस्यदुपस्थानेन वा। ऊर्ध्वेति मंत्रेण वेति। तथा तत्रैव विशेषः॥ आगमिष्यामिनाग्नेवपत्युपस्थायन्। तत्र
दिवा तत्र स्थितः कुर्यादिदं मे वमित वचन। विस्मृत्या बुद्धि हृदं वापातेपपविधि नोवत। वागमनस्थतो पात्र
नाप्यकारेण रक्षितः अरण्यारोपितवह्नौ प्रवेसेद्वाव्रजे त्वया। उत्तयत्रापिउपस्थानं नास्तिकोपीतकेस्मेनेरि
ति॥ ॥ गृहामाविनीतिगृहानुपेति। ततो यजमानः सत्याव समथ्यो नमस्कृत्य गृहामाविनीतिमन्त्रेण ग
महाधुर्मे सोवेत्यनः
Indira Gandhi National Centre for the Arts

दृष्टुकृत्यं तेन गृहाः स्वनिवासगृहं उपेति उपगच्छति उपतिष्ठत इत्यर्थः। प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववदिति गृ
ह्यकारेणोपस्थानस्योक्तत्वात्॥ क्षेमाय वः शान्त्यै प्रविशामि। ततः क्षेमाय वः शान्त्या इति मन्त्रेण तान्निवासार्थोऽत्र शालायां प्रवि
शति। अतः परं गृह्योक्तं पुत्रदर्शनादि कर्तव्यम्। तत्र पुत्रदर्शनेनाङ्गादङ्गादिति जपतः शिरोवघ्राणं उपेतरि
ति। अत्र मन्त्रमाविद्यस्थाने मनुष्येत पुत्रनामग्रहणं गवां हितीव मरुत्पुत्रशिरोवघ्राणे। हिंकृत्य। पुत्रस्य द-
क्षिणकर्णे स्मरदंष्टेति जपः। सर्वेभ्यो पुत्रेभ्यः स्त्रीभ्यश्चानीति एवं प्रतिपुत्रमावर्तनीयं पुत्रान्पुत्रशिरोवघ्राणमात्रं स्त्री
॥ क्षेमाय वः शान्त्यै प्रविशामि। ततः क्षेमाय वः शान्त्यै इति मन्त्रेणानान्निवासार्थं गृहान्प्रविशामि दानं त्वेनीपा
यसंज्ञः॥ नाहं स्यात्तत्कामः श्वः तस्मिन् गृहागमनदिवसे गृहान्प्रदह्य तदाज्ञायो वृषलस्त्यादीन् श्रुत्वा
धमत्यपि न हिंस्यात्। अनिष्टपि रूपमापन्नान्नादिमानो भाषयेत्। अथानो गृहागमे वोपचार इति प्रकृत्या
स्यार्थ्यमावणम्। कामं रहस्या वाहिनीयहन्यपराधनिमित्तं वाग्दण्डादि निर्हिंस्यादुच्चाटनं कुर्यात् तामयरि
पि मुच्छेदुरस्त्वा छुण्वतत स्वकुरुषोद्घटाद्दिण्डाकारिष्यवास्यादिति श्रुतेः। तस्य ब्रूरःकुलं विज्ञोऽङ्गिरस्यम्भा
पयः। अथ गृहाणां यत्रासः कारापरस्यान्नस्याद्। तस्य चर इति तस्य यजमानस्य कुलं वंशं विज्ञाविद्धौ ७२

नष्टं कर्तुमी स्वरः व्यसेयेन कृत्वनं दैवरात् इति गृह्याः समर्थोऽत्र वेनोति॥ ॥१२॥ ॥उद्धरेतिय अमानोऽत्र प्रात
सायं प्रातरग्निहोत्रे। अथाग्निहोत्रमुच्यते। अग्निहोत्रमेतत्कर्मेति सायंकाले प्रातःकाले च यजमान उद्धरे
तामेत्रिपमध्यं प्रतिश्रयात्। एतद्धान्यकर्तृकहोमप्रकाराः स्वयं होमप्रकृतोऽपि पातादः। अग्निहोत्रं होमो वक्ष्य
मानस्य कर्मणो नामधेयं अग्निहोत्रं कुर्वन्सायं सेवाचराणां। अग्निहोत्रप्रत्यक्षं वादिष्ट्यां। अर्थाद् हरेऽनाथ
प्रधः। सत्यपि एककर्मैव काम्यन्तरायं प्रातस्त्रयोगाहुतिर्भवतीति सायंप्रातर्ग्रहणं॥ ॥गार्हपत्यादाहवनीय
स्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः। अनस्तमिते अनुदिते च सूर्ये गार्हपत्यादग्निहोत्रहोमार्थं तत उद्ध
नीयस्याद्धरणं कृत्वा गोमेनी वाहवनीयस्वस्थापनं कर्तव्यं। ततः पूर्वस्मा चोन्यतरिमप्रदरनारीनं
स्कारानाहवनीयस्वरेस्वधा। मयः पुरान्त्यस्यामयादाहवनीयमुद्धरति। तेनेति श्रुतेः। अनुकूला
मंत्रानुकृतान्स्फटेयद्वाय्यं श्वेत विधानः आनस्तमितानुदितयोरित्युक्ते। गार्हपत्यादाहवनीयं हरन्नेड
रतीत्यापस्तम्बः। गार्हपत्यं वा रसगच्छति गार्हपत्यस्य हिसम्भूतो भवतीति तस्माद्देवं गार्हपत्यात्प्राञ्चमुद्ध
रेत्। तिश्रुतेर्गो हृपत्यादित्युक्ते। उदितहोमपरिपक्षे हरणमनुदित एव कर्तव्यं। अन्यार्थमुक्तेऽग्निहोत्रका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वेद्याग्नेतानि पूर्वाग्निहोत्रहोमः। पशुद्रव्यणप्रवासादावुत्तरवेदयाद्यद्रव्यानिरप्रलीनहोमकाले आगे नैमिष्यली
नत्वाग्निहोत्रहोमनष्ट। तथा वा होपमूनवा। प्रणीतेन दाग्निहोत्रस्य काले तस्मिन्नग्निहोत्रं मु कुर्यादेवं मन्त्रलि
सर्वचकारोऽस्मन्नासंप्रदायपक्षुनो। वन्यथोक्तं। अग्निहोत्राग्निनामग्निहोत्रदर्शः। अनंगवादग्निहोत्रहोमप्रतिग
नुपुं। मात्रारदेवत्वनेना। नास्ति वनस्पतिविदुःकरं तस्मात्। इतिमत्रीतएवहेतवः। ॥ अन्यसुखवासाग्नि
दक्षिणे नास्मिन्सायं प्रातर्होममेक। अथवा सायंकाले प्रत्यस्तमितेषु ग्नौ विरहिते यत्र वासो स्तु स्वत एव। तथा तस्मिन्दत्त
सुखस्थापितआहवनीये एके आचार्याः सायंप्रातर्होममपि छोनि। न हावप्रातर्होमार्थे तस्य धारणं कार्ये। अन्ये
प्रातर्होमार्थं पुनरुद्धरेति। ॥ नित्यो दक्षिणाग्निः। दक्षिणाग्नावासं दरेद्वा सायं पवनो धृतिमानपि पदे दक्षि
णाग्निर्नित्यो भवति। सर्वदा सर्वदा भवति। न प्रतिकर्म आह्रियते। नित्य पक्षानुष्ठानेनाहुः। ॥ सर्वे गतश्रि
यः। गतश्रीश्च ग्रामणीर्गतश्रीः। श्रावश्रीः। गताश्रीयरतिवाहुर्ये ब्रह्मवर्चसी। तस्य गतश्रियः
ग्रामस्पृहयेजमानस्य सर्वेभ्यो नित्याः। दक्षिणाहवनीयदक्षिणाग्नीः। अपि गार्हपत्यवत्सर्वदाधार्यौ वित्य
र्थः। तस्य गतश्रियः। शुश्रूवान्ब्राह्मणः क्षत्रियो विजयी राजा वैश्यो ग्रामणीरिति। ॥ सदा वाहरणं दक्षिणा ३४

ग्नः सदा वा आहरणं आहवनीयवेदवत् तेषां दक्षिणाग्निप्रकृतयतिध्वदेनमहरहर्दक्षिणत आहरंतीति श्रु
तेः। ॥ एकेषामुपवसथे। एकेषां मतान्येकेषामुपवसथे प्रामास्यां मावास्या पौर्णमास्यां दक्षिणाग्नेराहरणं न
सर्वदा उपवसथे एवैनमाहरेयुरिति वचनात्। अग्निरूपस्थितोऽपवसथां तरालेतत्स्य धारणं कार्ये। ॥ न वा
वमिते न वर्षेद्वा एनं दक्षिणाग्निमाहरेयुः नवावसितावैनमाहरेयुरिति श्रुतेः। न सर्वदा नापवसथरात्रि
। अग्निनाऽपि पक्षे तस्य धारणं कार्येति उद्वासं यावत्। ॥ तस्मिन्पवेयुरमांसं। तस्मिन्नेवावमित्ता हते दक्षिणा
ग्नौ अमांसं मांसव्यतिरिक्तं सर्वमन्नं पाक्यं पचेयुः। तस्मिन्पक्वं युक्तद्वा ब्राह्मणाश्च अश्नीयुरिति युक्तं वा त्याज्ञानेन
न तत्र कृमन्नं ब्राह्मणाः प्राश्नीयुः। ॥ पाकशालेवाग्निः पयो धिश्रितं नब्रूयात्। पाकस्यपवनादस्या स्वस्थानेषु
त्वपि यदर्शनं चिह्नसं पक्वे पजमानोऽध्वर्युं व्रतिनः पयोधिश्रयितवारतीमेषेष ब्रूयात्। ततोऽध्वर्युस्तन्त्यादक्ष
क्षिणाग्नावधिश्रयेत्। पयस्तत्र गिरेयत्सवेदपिगोरवदुग्धमपि श्रयितवि ब्रूयात्स इति श्रुतेः। ॥ न ब्राह्मणं
पाययितवि ब्रूयात्। ततोऽध्वर्युर्यजमानं प्रत्याहतं ब्राह्मणं पाययितवा इति। तस्मिन्ब्राह्मणं पाययितवि ब्रूया
दिति श्रुतेः। ततो यजमान एवमध्वर्युणाऽचपितमन्यो ब्राह्मणान्पाययेत्। अधुना प्रकृतमुच्यते। ॥ इतरेणा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पराङ्मीगत्वा दक्षिणेन वा एव दक्षिणमाहवनीयं परीत्य पविशति यजमानः। यजमानः संध्यावंदनानंतरं अपरा
ग्नौ गार्हपत्यस्य दक्षिणतो अंतरेणागत्य गार्हपत्यदक्षिणतो मध्येनांतरालेन गत्वा अथवा तौ दक्षिणेन गत्वा अप
रं दक्षिणमपरदक्षिणमाहवनीयं परीत्य स्वस्थाने उपविशति। दक्षिणेन रवेवशानमग्निहोत्रे शिष्टि तिवचनात्स्वर्ग
गार्हपत्यागारस्य दक्षिणेन द्वारेण प्रविश्य तत्कर्तव्यं। संध्यावंदनानंतरं स्वयमग्निहोत्रे होमः ततः स्मार्ताग्नौ त
दुक्तहोमं विनानित्यकर्म स्मार्ते कुर्यात् द्विवचनाण। स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्तेन कवित पुराविदुरिति॥ ॥पत्नीच
एवमेव तत्। पत्न्यपि एवमेव तु उपविशति। एवमेवेति प्राग्दक्षिणतो गार्हपत्यस्येति। तत्रापि यजमानोपि एवमेवेति।
तेन दक्षिणतो ब्रह्मयजमानोपासनइति दर्शपूर्णमासविषये परिभाषिनं वर्तते नातिदिश्यते। अपेरवन्य
थाव्याख्याते। यजमानस्य परिभाषिकं प्रदेशानं सिद्धमेव। परिभाषाया सर्वसाधारणत्वादिति न त्वत्राह्य
तत्राधारः। तेन पत्न्यपि तत्र शास्त्रांतरेण पराङ्मीगत्वा अपरेण दक्षिणेन गत्वा वा अपरदक्षिणमाहवनीयं प
रीत्योपविशतीत्यनेन शास्त्रांतरेति। युक्तरूपमिवाभिनतं॥ ॥ अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधातीत्युक्तत्वात् आ
हवनीयमपरेण आहवनीयस्य पश्चाद्भागे यमुदगग्रं वा कूर्चं निदधाति स्थापयति। अथ गाकूर्चा न निरूप ७५

तिनकूर्चः। सर्वेश्व ह नामनपट्ट उच्यते। कूर्चो दुपावस पैतृवाचेति तथादिरण्मये च [illegible] उपवेशनार्थे
[illegible] प्रयोगदर्शनात्। अत्र दक्षिण एतदाधानो कूर्चं निधत्यति वक्ष्यमाणत्वात् तेन बाहुप्रमाणेन।
[illegible] कूर्चो भवति। कुशानिधान पञ्च कूर्चे निधानादि कूर्चे कार्ये कुशेष्वेव कर्तव्यः। ततस्थाने विक
ल्पनोपमनात्॥ ॥ परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदग्ग्रैः दगग्रैः दक्षिणाया करोतीति श्रुतेः। प्रागुदग्रैः प्रागग्रैः
[illegible] रस्याग्रह [illegible] गाहवनीयस्य परिस्तरणं कार्यं। कुतः उदगग्रैः दक्षिणा करोतीति श्रुतेः। मत्वाग्निहो
त्र [illegible] सूदीनां यानि तृणानि भवंति दक्षिणाग्राणि तानि करोतीति वचनात्। यान्यपरेणाववीनां [illegible]
नि तृणानि पुरस्तादुदगग्राणि [illegible] एव पठ्यते यदग्निहोत्रे प्रागुदगग्रैः स्तरणं भवतीति। मंताग्निहोत्रे आह
नीयस्य परिस्तरणं दर्शनात् दिक्षापि तस्य [illegible] व्याख्याका मतदेव [illegible]। सर्वेषामेव परिस्त
रणे [illegible] विशिष्ट परिस्तरणस्य [illegible]॥ ॥ आहवनीयं पश्चात् [illegible] निधाय [illegible]
[illegible] प्रथममाहवनीयं परिस्तीर्य ततो गार्हपत्यं ततो दक्षिणाग्निं परिस्तृणाति। ततो
मनाहुतनीयं पर्युक्ष्य [illegible] परिसमंतात् [illegible] ततः आहवनीयादारभ्य [illegible]

गार्हपत्यात्गार्हपत्यं यावत्प्रस्य वक्तव्ये निनयति ॥ ॥तेन ततस्तं गार्हपत्यं न चाक्षत्यर्युक्षति ॥ ॥ततो दक्षिणाग्नि।
ततो गार्हपत्यपर्युक्षणानंतरं दक्षिणाग्निं पर्युक्षति। शाकुसंस्कपर्युक्षणं दक्षिणाद्गार्हपत्यस्य पर्युक्षणानंतरमेव
दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणं यथास्यादिति ततो दक्षिणाग्निमिति सूत्रं ॥ ॥ ऋतं त्वा सत्येन परिषिंचामीति ऋतं चाग्निहोत्रयजमानस्योप
स्थानासनानंतरं प्राच्यग्निसमीपे दर्भे न्यासो पर्युक्षति। सत्यं त्वर्तेन परिषिंचामीति सायं प्रातः। वायमस्य कर्तृत्वमेवेन
पदार्थानामाज्ञानात्। पर्युक्षणमपि द्विपदार्थमिति ॥ ॥१३॥ ॥अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्साममस्य इत्याख्यात्मामायेक
सामकृत्कपालायां दक्षिणतः प्राची मुखी वा। अग्निहोत्रहोमे कर्मणां विनात आधने पयो वक्ष्यते। तदग्निहो
त्रमस्यां गवस्त्रात्रि गार्हपत्याग्निहोत्रिणी तत्तरति प्रसवती। पक्षेन अग्निहोत्री। ति भिक्षति। श्रुतादपि गौ। अग्नि
होत्री शब्दप्रयोगो दृश्यते। यस्याग्निहोत्री होस्य मानावास्येत हृत्यमाने पश्चिमो दिशादो। पयस्यापि अग्निहो
त्रशब्दप्रयोगो दृश्यते। यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानं स्कंदेदित्यादौ। अतो अग्निहोत्रीशब्देनामा रुच्यते। अधः पुरस्ता
द्गण प्रदादन्ये नरो गंध स्त्र्यां मग्निहोत्री गां दोहयति। दोहयतीति दुहमस्मिंजं तत्रा अग्निहोत्रीधुक्षति
दोग्धा वैदादेनाप्रयति। ततः मंदोग्धा शेषितः मनक्षाल्यां गोपयोदास्थी। कीदृशी मग्निहोत्रीं गो। पुवस्यो। ७६

पुमांसमायस्याः सा पुंवत्सा ताम् मिति। तस्मात्स्य पुंवत्सामग्निहोत्रीस्याद्विति वचनात्। स्थितोदोहयति।
दक्षिणतो विहारात् दक्षिणस्यां दिशि प्राचीं प्राङ्मुखी। स्थितां उदीचीं वा। उदङ्मुखीं वा स्थितां गां दोहयति। की
दृशी गतो विहारात्। दक्षिणस्यां दिशि प्राचीं वा ... आयुष्मतीत्र्यर्षे कस्य ऋतिः। आये ऋतिः तस्यां त्रिवर्षि कृत घटिताया निष्पादिता
हर्यां स्थाल्यां आयः कृत्यां। आयसात्रैवर्षिकस्य ऋतिः। आये ऋतिः तस्यां ... मृत्तिकामय्यां
यां स्थाल्यां। पुनः कीदृश्यां स्थाल्यां। ऊर्ध्वकपालायां। नतिर्यक्कपालायां। यदिवानिष्ठेतेति लिंगान्मृत्तिकामय्यां
अत्रगार्हपत्ये यस्मिन् विधने माश्नात्याग्निहोत्रियस्मिन् भवति। ॥ वृत्तेनाद्वृत्त। यमा हता गार्हपत्ये पथिश्रप
सूत्रगतो निरुष्ठगारात्। तद्दोग्ध्या दुग्ध स्थाल्यां स्थ पयोदस्ते गृहीत्वा आहवनीयं तद्वेलाहरणात् प्रभृति
वगार्हपत्यस्यांगारात् तत्र तत्तदुत्पयपणार्थेष्ट्यंग्ननात तः पयसाहत्य तदुपस्थत्वेऽ अंगारश्च निश्रय ...
गार्हपत्य प्रदानं वाहवनीयस्यासायं श्रपणं वाहवनीयरति विकल्पेन तत्रापि प्राप्तेः। ननु ...कमे ...
वाहरणानेन मंगारोद्धनकथनं न दर्शित उक्तेः। श्रुतावाहरणापूर्वे मुरुदनस्य दर्शनात्। तथाहि
स्याग्निहोत्रं लोहितमनेध्यमापद्येतेति प्रकृत्य पश्चात्गारान्निरूह्य यत्राधिश्रयिष्यन् भवतीति। अस्याहि
तोदाहिता वस्थायां अंगारनिरूहणं सिद्धं दृश्यते। अतः पूर्वं निरूहणे तत्राहरणमिति ॥ ॥एवमन्यनापि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

होमार्थस्याहरणं। इतोन्यत्रापि पंचदशी वा लौकिको मार्थस्याज्यादिद्रव्यस्यैवमेवाहवनीयमाहरणं कर्त
व्यं। दक्षिणेन वोपधाय। अपर्यग्नि दियगार्हिकेतदाहवनीयं दक्षिणेन वा। यतो वाहवनीये दशादेशा वा वदनीय
मुत्तरेणेति। किंतु तत्र दक्षिणेन नयेन परिदक्षिणे नयनं स्यात्र वा पुरुषः। उत्तरेण नयेन तदुत्तरतउपनीय व
क्रुरतिः पुरुषे पुरुषः। तदेवं पुनर्वतं। यस्मात् उत्तरेणेव त्वयधमर्येत॥ ॥ हलेनावज्योत्यासिध्यापः पुनरवज्योत्य
निधनर्यत्रिरुद्वासयस्युदक्। तद्दाशिथितं यथ एकेन रणेनावज्योत्य तयेत। कालानुक्रेण दर्शेष्यण वा पुरुषप्रति
ज्ञाय दित्यर्थः। तत्र कृतं परिस्तृतत्वेनोत्तमादर्शास्त्रा। अन्यो वा पुरुषो वा निःसृतन्यायात्। ततः कृतेनाधा
व्रापयो मध्ये आसिनेत। अथापः प्रणयति ज्ञोलेत्येवेति श्रुतेः। उदंतस्य प्रपसः शोलेज्ञामनाऽपपर्थे। उत्त
रेणेति क्रतः। स्रुवेणापः प्रणयतीति ज्ञारांतरात्। ततः पुनरवज्योत्याभिमर्यान्नि॰ निधायमुसान्पुरुषा
विरुद्वपुरुहा। मयसुराणां दिक्षुद्वासयतिः प्रथममवज्योतनं हि दशार्थे। तदवज्योतयति श्रतं वदानीतिश्रुतेः।
यतो बाधिश्रयणे श्रपणार्थेऽन्नस्य तद्ग्रहणं अधिश्रयणीत्य श्रृतमसदिति श्रुतेः। ननु श्रृते कथं स्यात् पतत्प्रत आह।
नदाकुर्यत्स्रुवेतेन तर्हि श्रृतनेत। किंतु कुर्यादित्याह। यदिह यस्मिं कालेतस्य यन्न दत्तं पाकयवानुतनेवहबुद्वदवद्दवतिन ७७

हितस्मिन्कालेतच्छृतं भवति तदवस्थापन्नेन पयसा जुहुयादित्यर्थः। इमेपक्षे निपधानि तानि नोदनं कुर्या
दिति। कथं तर्हि कुर्यात्। अधिश्रित्य न जुहुयात् अधिश्रयणानंतरमेव जुहुयात् न तु तापनोदनं कुर्यादिति।
अधिश्रयणमात्रेणैव तच्छृतं। तादृशेनैव होमः कार्य इत्यर्थः। अतश्च विकल्पः। उदंतं कुर्यान्नवेति। अवज्योत
नस्य नश्वृतमेव दत्तार्थे वा तंडुलस्य ध्मदावनावः। उदकासेचनमपि दृष्टार्थं। तापनोदकस्यवत्त्रयो यथा स्या
न्नपयस इति। अथापः प्रणयति शोलेत्येवरमस्या विवसवेदागेतिश्रुतेः। अतस्तंडुलादावासेचनानावः
पुनरवज्योतनमथासिक्तस्यान्दकस्यक्षपद्गानार्थे। अतस्तस्यापि तंडुलादावस्त्वावः। पवाद्यांप्रथमावज्योतने
भवति। नापामासेकः। नवपुनरवज्योतनं। घृतपक्दकासेकानन्नवति। शिरोधनात्त्रवज्योतनेनेत्यत्र भवति। निश्च
यमितिगम्यनयं। ततश्च निधनयनिधायेत्यर्थः। अतएव मृतान्निहोत्रप्रतिपिधानवतिः प्रतिज्ञापदइत्यतीतिप्र
तिज्ञापप्रतिज्ञापक्ष इरता त्यर्थः। तत्र निपधदत्तविधिरुत्रीपथे। उद्वासनानंतरं पृथक्कृतानामपि पयसा
यीनामं गाराणां गार्हपत्यमध्ये प्रक्षेपणं शारवांतरात्॥ ॥ अस्तमितेजुहोति। अस्तमितेसूर्ये सायमग्निहोत्रं जु
होति। सायमायं मस्तमितेजुहोतीतिश्रुतेः। अत्रास्तमितेऽस्फुकत्वात् प्राचीनमस्तमितइतिनञो भ्रूनीयः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रेगाग्नौ प्रधानकालत्वस्याप्यवादुद्धरणाद्धुत्तमस्य मितरएवकर्त्तव्यो। उद्धरणमात्रस्यैवानस्तमितेश्रवणान्नास
पःउत्तरादित्यस्यास्तमयादाद्धवनीयमुद्धरतीति। अस्तमितलक्षणमाद्कात्यायनः। यावत्सम्यक्नक्षत्राणि ततस्य
ज्ञाणिस्युस्ततः नक्षत्रोदिहितिमारोपति तावदाग्नेयं नक्षत्रयतस्पति॥ ॥ विदंकृतः स्त्रवं प्रतप्य पाणिना संमार्ष्टि। किं
कृतस्य स्त्रूनिर्णितेस्क स्त्रुवं प्रतप्य पाणिनास्त्रेनसंमार्ष्टि शोधयति। हस्तस्यत्रो नन्नतसंनसंरक्षोपनीयनि
मेत्ताकंरातीमर्थः। इत्थं स्त्रुवस्यसंमार्गं प्रतपनं। पश्चात्स्त्रुचः होमसंबंधाद्धिकृतौ स्त्रुचांमानो त्येवा स्त्रुरार्थे
वचनं। अत्रापस्तंबसूत्रविरोधः। विकंकतमग्निहोत्रहवणीं बाहुमात्रारत्निमात्रीं वाप्रसृतान्तितिरिति॥ ॥ पुनः
प्रतप्यान्निधास्यामीत्याह। पुनःस्त्रुक्स्त्रुवं प्रतप्य उन्निधास्यामीति यजमानं पृच्छेत्॥ ॥ उन्नुन्नयेति यजमानस्त्रिरुक्त
ऊर्द्ध्वस्थितः सन्नुत्उन्नुन्नयेति मंत्रेणाध्वर्युंप्रत्याह। प्रतिवचनं दद्यात्॥ ॥ चतुरः स्त्रुवानुन्नयति। स्थाल्याः सकाशात्
चतुरः स्त्रुवान्स्त्रुचमुन्नयति। दत्तेन उद्धृत्य स्त्रुमादृतिद्रयाश्चै। अतश्चस्त्रुवो कुत्वान्तरद्धयाना शालिउन्नरादू
त्यर्थं पुनश्चतुर्गृहीताज्यात्। नव्यार्थस्यनाशाहोन ज्ञादश्चोपस्त्रवनतस्यैपुनर्ग्रहणं। पंचावत्तिनः पंस्त्रुचा
मुन्नयति। पंचमं जमदग्नीनामित्यापस्तंबवचनात्॥ ॥ स्थाल्यां परिशिष्टमाज्यंब्राह्मणः पिबेत्। स्थाल्यांयस्य ७८

यः परिशिष्टे तत्एयो ब्राह्मणएव पिबेत्। नायं ब्राह्मणस्य पाने नियमः। किंतर्ह्यब्राह्मणस्य प्रतिषेधः च॥
अब्राह्मणस्तन्न पिबेदिति। तदिदं नाब्राह्मणः पिबेदिति वचनात्। उपरिसमिधं धारयन्वा ग्नीमध्यादि गार्हपत्या
दाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन्। स्त्रुग्दंडस्योपरि नत्तगृहीतस्य पय सउपरिवाग्नी त्या अधारिद्धाइ
दाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन्। उपरिमा समिधं गुल्या धृतानिस्तं धारयन्। तो अध्याधिगार्हपत्यात् अथापिशाह:मामीप्य उपरिप्राप्त
वीं आंद्रक्षमात्रौ समिधे अंगुल्याघृतांनिस्तां धारयन् तो अथाधि गार्हपत्यात्। मुखमात्रे स्त्रुचं धारयन्नाहवनीयं
तनस्त्रुचं हस्तेन गृहीत्वा उपयमं गार्हपत्यस्योपरि समीप एव धारयति ततो मुखमात्रे स्त्रुचं धारयन्नाहवनीयं
प्रतिहोमार्थं हरति॥ ॥ अथ समिधमादायोदाद्रवतीति वचनात्। तनोपरि सप्तसमिधमन्यस्याद्रतियद्वापि
समिधमन्यस्यादृराद्रवत्ताकुर्यात्। इतिमत्वाग्निहोत्रे दर्शनात् उपरि हि दिते स्यात्। धारयतीति स्त्रुग्दंडे समिधं उपसं
गृह्णातीति सायो नराश्च समिधउपरि धारणं। उपरि स्थास्त्रुग्दंडे समिधमुपसंगम्येति मनुः। समिद् ज्ञाश्वस्त्रु
चुकाः। पान्ना अयः समिधः कार्याः। खादिरे सर्वत्रात्नतः। शमी गृहीता कार्यश्च छाक्तव नानिकोपनमो। तथा। पला
शखदिराश्वत्थशम्युदुंबरजा अपि समिधः कार्याः सर्वा न कर्यास्ते पुरे विदुरिति॥ ॥ मध्ये निगृह्य दुग्धावधि
अदसमिधमादधात्यग्निज्योतिषं त्रेतागार्हपत्यादुद्धरनीयपो मेध्ये अन्तरा स्त्रुचमुपमात्रधृतं नादि अदेशो या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वह्निरस्यनीति। एद्धो वा पुनरुद्दस्युमुखमात्र एव पुनर्धृत्वाऽऽहवनीयमग्नीदेशात्पोपविश्य समिज्योतिर्वे वेत्यने
नमंत्रेणाहवनीये मध्ये समिधमादधाति। समिदाधानेनैव कृतेन स्कन्नमनुपसाद्य वन्स्यदस्तेन स्कन्नेन धवाकायामोऽनु
पमाद्य स्रुवो माहुतिं जुहोमीति वचनात्। इत्यर्थः। तस्मिन्दाधनेनेध्मनार्थेनारा ज्ञेनाग्नावाहरण स्रुक्तादिषु चेलो
पादस्यास्ताव॥ ॥अथ शाम जिहोमाग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरिति मन्त्रेण वा। प्रदीप्तां स्रुवेण दीप्तां समिधमग्नि समिध उपरि
मस्तोतरां समिधं स मूलाद्यां गुलं परित्यज्य मध्यभागे अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरिति मंत्रेण प्रथमाहुतिं हुत्वा तान स्त्वा
जुहोति। अथ यास्स्त्रं हवनेति मंत्रेण रात्रि एव युक्तेन जुहोति। इति मंत्रविकल्पः। स तु छन्दसि ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेति वचनात्। अनेनैव जुहुयात्सन्त्राहवनमवितिमिति वचनाच्च॥ कारके॥ प्रादेशमात्रीं समिधमाधाय प्रज्वलि
तायां मंगारस्तूतायांद्वांगुलमात्रे पश्चान्समिधो वशिष्य कृष्णां मध्यदेशान्जुहोतीति। एवमन्यो प्यपि स्त्रैव प्रास्ति
॥ ५ अग्निर्वर्चेति ब्रह्मवर्चसकामस्य। ब्रह्मवर्चसकामस्य यजमानस्याग्निर्वर्च इति मंत्रेण स्रुवेणाहुतिं जुहोति।
तदुहितरे वारुणाये ब्रह्मवर्चसकामाय नक्षत्रास्वात्मा मिवर्चो ज्योतिरिति स्त्रेतः। अयं मंत्रगतस्तूला विकल्प
काम्यः। सकृन्मोनुष्मानावदाध्यमता दिजनितिं प्रातर्लेत्यो ब्रह्मवर्चसे॥ ॥कूर्वे निष्पद गार्हपत्यमदेहान ८९

होयन्न स्मिन्ना अग्निर्गार्हपत्ये होयन्न होमं करिष्यन् स्रुवो हुतिं होमानन्तरं स्कन्नं कूर्चे निधाय पुरुषो गार्हपत्य
मग्निमेव हुते। सोऽनुपसाद्य स्रुवोमाहुतिं जुहोमि सुपसाद्योत्तरामिति वचनाग्निधाने। किमाविशेषादग्निप्रभा त
द्युदाप क्षिपीमं नामं वन्नाक्षिते नम मध्यमिति प्रतिवचन दर्शनाद् गार्हपत्या वहरणं। होयत्वग्निन्नित्यननना
परात्रिहोमस्य णाह्निकता दर्शयति। तथा चोक्तं आखेतेरा आहवनीय एव जुहुयादिति। सावे पुत्र एवजुहुयादि
त्ति ना होयन्ति सुक्रवान्मृता भिहोत्र अग्निहोत्राहुताहुतं त्वयत्र न गार्हपत्यावहरणं। तत्र होमा नावास॥ ॥इ
ध्या। पुत्तरांत्र यसौ उत्तरामिति। दत्र नः कान्त तश्च व्याख्ये यं उत्तरामाहुतिं। उत्तरां स्रुवोहुतिं होमस्थाना दुत्तरामि
त्वग्निप्रदेशे स्रुवो हुतिनां त्वयसाव हुतरद्व्यको जुहोति। सर्वा मंत्रं विनापि जुहोति। मंत्रश्चाविधना देवाना स
स्वस्था मिति स्वाहाकारनिवृत्त्यर्थं आखेतरात् स्रुवो हुत्या प्रसंस्त्र थामिति। तथा च शां खायनः। उपसाद्यो तरा
मसंसृष्टं संसृष्टांत्रयसी स्रुवस्यार्ती मखेकनीय इव स्रुवोमाहुतिं जुहोति। त्वयस्रुवो त्तरामिति वचनात्। त्वयसी
मित्युक्ते। अत्र द्वितीयामिति वक्तव्ये उत्तरामिति यदुक्तं तदस्या अग्नेरुत्तरप्रदेशे होमविधानार्थमपि अग्न
यो तरा स्विष्टकृज्जनमेवसा तस्या त्रा पुत्तरार्द्धं जुहोत्येषा हि दिक् स्विष्टकृत इति। स्विष्टकृज्जुहोत्येक

रेवासे सृष्टव मपि शाखांतरीयं मंत्रं यिनो । चत्र अ आपतीति देवता । यस्मिन्प व अ आपते येन सायं जुहोति । यस्मिन्याय
व अ आपते यस्य चातरि ति शाखांतरात् । तथा चाश्वलायनः । यत्र क्वापि मनसाध्याय स्त्रुच्यो होमे प्रुम वेत्तीति । मा
पाश्वोद्धुति । मामा नमश्चिद्रूयं तंतां मंत्रेण जुहोति । अथ योत्तरासा प्रजा मन्निद्रूयं तेनां स्त्रुच्यां जुहोतीति वि
स्त वगान्न स्त्री मित्युक्तं ॥ ॥ न्युपि अस्कृशि । पूर्वा जुत्या मध्ये होतव्ये हुते । या जुत्यां तं दपस्या लङ्कन रो मनो पि
न्यायि अग्ना ति अयेन स्त्रुस्य । विन्र्यार्थं परि त्रिनिधि न्यस्य दुवस्य । निपरि अञ्जीन दीति वचनात् ॥ ॥ इ व
क प्रनिदधाति । स्त्रुवं हि । व. थ हि सं अथ कूर्चे निदधाति । स्थापयति । सकं पन मंत्रो । दिगने । मृतां भिदों त्रेनो दि
गयती ति यति पधात । तथा च सूत्रांतरे । हि रूर्धो मन्नमुध्याकृती ति । तथा चाश्वलायनः । हि रुदाते । स्त्रुव मुध
र्मोपमादयती ति ॥ ॥ उपमज्य स्त्रुवं कूर्चे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः । स्त्रुवं कवलानिः । हस्तेना पमज्य नमो दे
वेभ्य इति मंत्रेण तं दृष्य जितं हस्तं कूर्चे निमार्ष्टि । निमार्जनं तद्रस्यलिप्तं द्रव्यं कूर्चे नयाउयतीत्यर्थः । भार
द्वाजोपि जुहोति हिरूपमार्ष्टीति । तथा च स्त्रुवं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्ष्टीति तथाय स्त्रुवं परिमृज्य कूर्चेन्य
मार्जि पमिति वचनात् ॥ ॥ स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति । आपः उत्तानेन दक्षिणेन ८०

उत्तानः स्त्रुग यमुष मृज्य हस्तस्याधोभागमेर ड्यालिप्तं बर्हिषि स्पृशति मंत्रेण कूर्चे स्पर्शति दक्षिणतो नसो व
चोत्तानेपाणिं निदधाति । किं द्वितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीनः पदः । दक्षिणतः कूर्चे दक्षिण जागे
न्नमो हस्तमुपासीनः । उपसाहित दा मसी सर्वतः पहूती यं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीनः पदेपि हस्ते
नात्र पमिति वचनात् । तथा चाश्वलायनः । पूर्वे मुपमार्जने कृत्वा गुलिं पस्या पधी । पीणामीति । उत्तरं दक्षि
नात्र पमिति वचनात् । तथा चाश्वलायनः । पूर्वे मुपमार्जने कृत्वा अंगुलिं पस्या पधीः पीणामीति । उत्तरं दक्षि
णतः पाणिमुत्तानेन निदधाति पितृभ्यो णामीति मनसा । यहूती यत दक्षिणेन कूर्चे मुत्तानेपाणिं निदधाति
पितृभ्यो नमो णाति तपोवासनं । एवमेधमवेत्तु अंगांतरस्त्रवस्ति । तथा समानेपा । उदग्रं दोस्त्रवे निद
धात्याषधी जिव्हेति दर्भेषु स्तंपं निमार्ष्टि पितृभ्यः स्वधेति दक्षिणत उत्ता [illegible] निदधाती ति । कांडे स्त्र
ग्ने परिमृज्य त्यारिसमानेन तथा नापस्तंबः । प्रावीनावीती स्वधा पितृभ्य [illegible] ति दक्षिणेन वेदिं [illegible]
लेपं निमृज्यते । तथा चाश्वलायनः । स्त्रुवमत्स्प कृत्वा मृजेत्तु निमार्ष्टि प [illegible] दक्षिणेन उत्तानां
गुली कुरोति प्राची नावीती स्त्रुचा स्वधा पितृभ्य इति वति । उपमार्जने [illegible] यम्यक् । धातः प्रागं
ग्रं । तथा चापस्तंबः । मुखाद [illegible] सामंते प मनमा पूर्व प्रातरिति ॥ अथ समात्तरया स्त्रुचा [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मा दक्षिणत उत्तानपाणिर्निधानानंतरमपामुपस्पर्शनं कार्यं तत्र पित्र्यमंत्रमुक्त्वेति प्राग्मपि पुनरु
क्तेः। अपस्पर्श दक्षिणामुखत्वादि पित्र्यधर्मनिगमाच्च। ततः तरयो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः पुनरुष्णिकामो जु
होति। चकारात् पुनरुष्णिकामापीति। तत्र गार्हपत्यहोममाह॥ ॥ स्थाल्याः स्रुवेण पुनरुष्णिमिति गार्हपत्ये स्थाल्याः स
काशात् स्रुवेण पयो गृहीत्वा हपुरुष्णिमिति मंत्रेण गार्हपत्ये स्रुवेणैव जुहोति। तिष्ठन् समिधः सर्वत्र मध्यस्थिति होत्वेति
छता अग्नेर्मध्यप्रदेशे समिदाधानं कर्तव्यं। ततस्तस्याः पार्श्वे आहुतिहोमः। अंते वाहुतीरूप विशेषेति वचनात्।
अंतराः समिधो भवंति वा स्या आहुतय इति श्रुतेश्च॥ ॥ तूष्णीं द्वितीयां। द्वितीयामाहुतिं तूष्णीं स्थाल्याः सकाशा
त् स्रुवेणैव जुहोति॥ ॥ अग्नये न्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ तूष्णीं द्वितीयां। गार्हपत्यहोमानंतरं दक्षि
णाग्नौ समिधमाधाय अग्नये न्नादायेति मंत्रेण स्थाल्याः स्रुवेण पयो गृहीत्वा प्रथमामाहुतिं जुहोति। ततस्तूष्णीं
द्वितीयामाहुतिं जुहोति। तूष्णीमित्युक्ते वाऽस्वाहाकारस्याप्यभावः। तेन प्रजापतिं मनसा ध्यात्वैव होमः॥ ॥
अनामिकया द्विः प्राश्नाति। अनामिकया स्रुक्स्थं हुतशेषं द्विः द्विवारं प्राश्नाति। एकवारं गृहीत्वा प्राशनानंतरं
पुनरप्येवं करोतीत्यर्थः॥ ॥ उदक्पात्रे निर्लेह्याचम्याभिजिन्वति देवाञ्जिन्व पितॄञ्जिन्वेतीत्यामुदुद्धृतिमस्रुचं ८२

स्थं हुतशेषमुदक्पात्रांतरे नीचादस्त्रिया स्रुवा आचम्य मानव्ययि वा
जिन्वेति। द्विः प्राशनानंतरं तत्स्रु सोविद्विरग्नौ जुहोति। द्विरूपमाश्रित्य द्विः प्राश्नातीति व
ततस्त्यात्रे हस्तं वा निर्लेढि। जिह्वया सकृदास्वादयति। सोविद्विरस्य पात्रस्य चेति श्रुतेः। उदक्पात्रं बर्हिर्निग
वनात्। तथा चाथर्वे तदद्भ्यो हुत्वा अप आचामति निर्लेढि तस्य पात्रस्य चेति सर्वे प्राश्नाति। द्वितीयं चमुदक्पात्रा
स्पृतिमाधवः। तदा न दानमथो हस्तं कृत्वा। ऊर्ध्वास्यान्तोतरं कृत्वा। किं सर्वे प्राश्नाति। मोतमोंतु यर्हि
ति। उदक्पात्रे दिममीपादुक्षपंणं कृत्वा। किं अपः पाने कृतवानमीत्यर्थः। तथाच सर्वे प्राश्नाति। मोतमो यर्हि
तायप्रजांतनाथ यदुक्षपात्रे स्पृष्ट्ना अपमिति श्रुतेश्च। ततः प्राशनानंतरं अग्निहोत्रहवणीं च मुद
नपूरयित्वा भिजिन्वति। स्रुवेणाहुं सिंचति देवाञ्जिन्वेति मंत्रेण। उत्तरतउपवीतीयः स्रुक्स्रुचा दुत्तरतः ततो
द्वितीयवारं अग्निहोत्रहवण्यां पूरयित्वा पित्र्यवाह दक्षिणतउक्षिंचति प्राचीनावीती। दक्षिणामुखः पि
तॄञ्जिन्वेति मंत्रेण। ततो यज्ञोपवीती अपः स्पृष्ट्वा तृतीयवारमग्निहोत्रहवण्यामुदकं कृत्वा तूष्णीं पांक्तयेम
ग्नान्यामुदुह्णाति। अहुं सुखमपास्य कथं हुं मुखालयति। किं स्रुचमपि प्रानीय निगे हेः॥ किं द्वितीयं किं तृती
यमनांदिश्यामुदीहोरिति। दनांदिश्या। एवनानी। कुतः। यस्त्नन्य पश्चानाधतिताक्षिपः मयोदयमनां स्नना

प्रियं यद्दूतीयं गंधर्वो अरमस्तेनाथ यत्तृतीयमेतो दिशामुदीक्षिपः स्वर्गस्य लोकस्य मननठारं त्वावारिज्ञामिति
वननात् स्वर्गलोक द्वारस्य एआन्यामिवा पनतुदक्षा क्षिप्तन्निति विधम याहूप द्वेवा दक्षा क्षिप्तन्न तस्याः हृदि द्वा
स्वर्गस्य लोक स्य द्वारमिति। एतस्य प्रागुदीच्यां एआन्यामित्यर्थः। निरोक्षिप मुखो क्षिपमित्युपसर्गविशेषाद
यथा मं हिती यं वनो। विरूक्षणो। तृतीयम् ह्रेमुस्करणमिति विशेषः। तृतीयामिति वचनाद्देन प्रथमाहितीयया
रूक्षणो॥ ॥चतुर्थी कर्मस्थाने त्रिनीपेन त्यमये पृथिवीं ज्ञते स्वाहा पृथियामृते जुहोमिस्वाहाः मृतमृत
जुहोमि स्वाहेति। चतुर्थी कर्म पूरयित्वा कर्मस्थापनस्थाने आहवनीयस्य पश्चात्प्राक् तन्त्रमुदकं संवाल्गेिर
ति त्रिवारमपो निर्निवति नीविनिनयति। अमयपृति प्रथमे निर्निवति। पृथियामृतेहितो यात्रमृतमृता
तृतीये। वारकांतरे अपक्षालितपिवस्कवोपुस्रण त्रयं रूपानतः स्क्रवेदोर्भिः पञ्जान्यामयरत्याहिनिनयनं
विहितमस्ति। विजघनेनाहवनीयम पोन्यानिषां रितिय जघनेनाहवनीयमपो न्यानिषामिति श्रुतेः कर्मस्थानं
दत्वक्रां। अतश्चामोप जहरणार्थं वा कूर्चमनपसार्य वाहवनीयस्य पश्चात् प्राक् तन्त्रमुदकं संवाल्गेिनिनयनं
कार्यं॥ ॥मककुष्माहवनीयव्रतप्यनिदध्माति। ततः स्रककवमाहवनीये सोहव व्रतप्य कुवेनिदध्माति ८२

अथवा निदध्माति सुयुक्ष देशे स्थापयति कृतकार्यत्वात्। तथा चाश्वलायनः॥ वृतप्यां तावेदिं निदध्मत्यारिकर्मि
तावाप्रयच्छेदिति। आहवनीयपृति आरवांतरात आहवनीयगार्हपत्य यदुराभ्यां॥ ॥समिध आदधाति
सर्वेषुयथापर्युक्षितेषु समिदसि समिद्धोमे अग्ने दीदिहि समेद्धारं अग्ने दीद्यासमिति। तत्र यथापर्युक्षितेषु
कर्मेण पनः क्रमेण होमार्थं पर्युक्षणं कृतं तेनैव क्रमेण सर्वेष्वग्निषु आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नि
पुमसि स्त्रीति समिद्धोमे अग्ने दीदिहीति समेद्धारं अग्ने दीद्यासमित्यन्ति स्त्रिस्त्रिमेत्रिस्त्रिस्त्रिः समिध आ
दधाति। समिधमादधातीत्येकवचनादपि सर्वत्राग्निषु एकैकामिदाधाने सिध्यत्यवा। अतः समिधमिति इकूते
बहुवचनं तत्सर्वत्यमिति सहगणोति सर्गो समिधमा मनविधमचिंतनार्थो मंत्रा ओप त्रयएव तत्रनीयंते
कुतः। वाक्यपरिसमाप्तिर्हेत्वमानत्वात्। समिदसीत्यत्र हृदयंते वाक्य परिसमाप्तिः समिद्धोमे अग्ने दीदि
सर्वत्रापितथा। समेद्धारं अग्ने दीद्यासमित्यत्रापि तथेव। अतश्चैकेकेन मंत्रेणैकैकसमिदाधानं करणमि
तिप्रतीयेत॥ तथाच शांखायनः॥ सर्वेष्वनुष्टुभ्महोव्याहृतिनि स्त्रिस्त्रिः समिधस्त्यादध्यात्‌ आहवनीयो ये
हावीति। अग्रेणाहवनीयं परीत्य समिध आदध्यात्त्रिस्त्रिस्त्रः उपसुखमित्व अप्रथमो ममंत्रामाहवनीय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दादिदोस्याध्वनायनः॥ एवमन्ते ध्वमिम्हे व्यास्त्रा यदा तत्पर्युक्षणं प्रथमं गार्हपत्ये। ततो दक्षिणाग्नौ ततः आहव
नीये इति क्रमेण पूर्वं ततः तदा समिदाधानमध्येन निवृत्तक्रमेण क्रियते यजमानस्य सायंप्रातः स्थाने
उपवेशनं करोति। ततः स्वस्थो माहवनीयस्य पश्चात् स्थानं तस्मात् पश्चाद् आसनेन ततो गार्हपत्यसमीपे उपासनं
वा। ततः सर्वेषामग्नीनां पर्युक्षणं साधनं। ततो वा विश्वसयेन यावमनेन ततो नीत्वा निःक्रमणं ऊर्ध्वं दक्षिणाग्नि
मेन साधनं॥ ॥अथाग्निहोत्रहोमविनियोगकालमावधिमाह॥ ॥ यावन्तो दोहप्रवृत्त्या होमा अग्निहोत्रे होमे इति
सोऽहोता वेद यदि वा पञ्चजुहोति तदा गोदोहप्रवृत्त्या होमा अग्न्याधेयान्ता भवति। अग्निहोत्र तिथि यागमनेषु जुहुयात्
द्याद्धर्मरूपत्वे। तनाद्धर्मकर्त्रे कर्महोमपङ्क्ते तस्मात् दोहप्रवृत्ति होमसमाप्ति याद होमस्य विकल्पः। अथवा
यदि अग्निहोत्रं जुहोति तदा दोहप्रवृत्त्या होमा अग्न्याधेयान्ता वा ततः पूर्वं यजमानस्य प्रथमारम्भाने
नरं वाग्यमो वाग्विसर्जनमिति। यथा दमनमिति। अग्निपञ्चेन्द्र इति होतुर्नित्यं वाग्यमनं॥ ॥२४॥ ॥प्रातर्जुहो
त्यनुदिते। प्रातःकाले अनुदिते सूर्ये अग्निहोत्रं जुहोति। अथ यदा प्रातरनुदिते जुहोतीति श्रुतेः। अनुदितजुहो
विधः अनुदितस्य समयाध्युषितस्य तयाप्यनुदितं उदितं जुहोति विवसमयाध्युषिते तनैवेति॥ कात्यायनः॥ श ६

वेश्वे पाउत्थो नोगयदनस्तत्र अपित्वे। कालत्रयानुदितं प्रातर्होमं कुर्यादिति लक्षणः। तथा प्रकाशसमये नक्षत्र
त्रमेरस्ता रविर्यावन्न दृश्यते समयाध्युषितः तत्र अस्यां कश्चित् कार्ये गच्छति प्रातरित्युच्यते। तत्रातर्होम एवं
वति। अन्यस्मिन् सर्वे साधारणं सायं प्रातर्होमयोः। ननु सायंहोमस्य विधिस्तदेवापि तावत् वक्तव्यं। इह तु प्रातर्होम
मेव ध्यान। तत्किमित्यवमुक्तं यत्र साधारणमुक्तं। कर्मेकत्वस्थापनार्थं सायंहोमः साधारणे प्रातरुपवर्गमिदमक
र्मेति। तथान्येषु कर्मसु मदित्यान्तरे तस्मिन् कर्मणि प्रवृत्ते। दर्शाने पूर्णमासादिकर्मणि गमनं। षिणाग्नि॥ ॥अन्तरेणा
परास्मीगत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्य प्रविशति यजमानः। यजमानोऽन्तरेणाहवनीयं प्रदक्षि
णमागत्य दक्षिणाग्निरुत्तरेण परासौ अन्तरेण गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरालेन प्रत्यङ् गत्वा अथवा गार्हपत्य
दक्षिणाग्नी दक्षिणेन गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणं परीत्य स्वस्थाने उपविशति। अयं संचरः सायंप्रातर्होम
योः साधारणः। प्रातरित्यविशेषितत्वात्। ततश्च प्राप्तः संचरेण महास्यविकल्पः॥ ॥पत्नी च यथादेशं प
श्चादि [illegible] आहवनीयं प्रविश्य अन्तरेणाग्नी स्वस्थानमतिक्रमेणोपविशति। गार्हपत्यात् उत्तरतः दक्षिणा
ग्नेश्च [illegible] ॥ ॥अप आचामति दृष्टिरसीति। यजमानोऽन्तरेण संचरेण विहारं प्रविश्य स्वस्थाने उप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विश्वरूपं दिरसीतिमंत्रेणाप आचामति उदके न्यस्य पात्रीं स्पृशेत्॥ एतदाचमनं सायंहोमे प्रातर्होमे च भवति प्रातरित्य
ति। विशेषितत्वात्। अथ विसर्गो पदस्थाने आचमनानंतरं पुनराचमनस्य वाक्यमनोपत्याघ्रिस्य। मामामि॥ ॥ वाचं विसृ
ज्य पुनराचामतीति विघृतं दमीति। हुते अध्वर्युवत् मिथुनं पशुकरणानंतरं यन्त्रमाणो वाचं विसृजति विघृतं दमीति मंत्रेण
पुनरप आचामति। वाग्यमस्य पदार्थधर्मत्वात् पशुकरणस्यापि पदार्थत्वात् तदंते विसर्गः। अतएव विसर्गोपदेशादस्य
तोत्तमनानंतरं वाग्यमनं भवति विसर्गस्य यत्स्थाने वेदितव्या। सत्यं न भवत् मुपमीति। विशेषतो हैतन्न वा प्रयमनुद्याते।
अत्रामेत्र अग्निरग्नि दधेपवेशायेन। यदा वमनानंतरं वाग्यमनमिति॥ ॥ उन्नयामी त्याह ततः प्रातरग्निहोत्रं उन्नया
मीत्यस्य स्थाने यजमानं प्रत्युन्नयामीत्याह इत्युक्त्वा होता॥ ॥ प्राक्तः स्वः समिधमादाय गच्छेत्। प्रातरि
त्युक्तत्वात्। प्रातर्होमे समिदस्ति तत्स्थाने अग्निरादधते। होमास्ववेनाग्नि। पश्चादग्नि पशुकरणेन च शाकंस्थं भवति।
प्रथमे गार्हपत्यस्य। पशुकरणे। ततो दक्षिणाग्नेः। ततः प्राक्संस्थापनात आहवनीयस्य पशुकरणस्येति।
एवं प्राचीसंस्थानं भवति। तथा दक्षिणतोपि प्रागाहिता गार्हपत्या दारभ्याहवनीयं यावदन्त्रिनयः॥ ॥ हुते च वा
अथ वा न यत्र सायं होमे प्रातर्होमे च समिधं पशुकरणे धतने त्स्य न भवेत् प्राकृसंस्थाम भवतीत्यावाविकृत्या- ८म

र्थः॥ ॥ अग्निर्ज्योतिः सूर्यः। सायंहोममंत्रे श्रुतत्वादग्निरग्निः प्रातर्होममंत्रे श्रुतस्थाने तत्र तत्र सूर्यशब्दः प्रयोज्यः
अनेन सूत्रेण मंत्रसमाम्नायः प्रकटीक्रियते। अग्निहोत्रमंत्र प्रकरणे ये सूर्यलिंगका मंत्रास्ते प्रातर्होमे प्रयोक्त
व्या इति। ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्निहोमेष्वपि एतस्य स्थाने सूर्यपदप्रयोगो न भवति समाम्नायाभावात्। अग्नि
र्ज्योतिषमित्यत्र सूर्यो ज्योतिषमेति। अग्निर्ज्योतिरित्यस्य स्थाने सूर्यो ज्योतिरिति। अग्निर्वर्च इत्यस्य स्थाने सूर्यो
वर्च इति॥ ॥ रात्र्या प्रसाङ्क्तेति च। सजू रात्र्येन्द्रवत्येत्यत्र रात्र्या इत्यस्य स्थाने सजूरुषसेन्द्रवत्येति सजूरक्तैः रुपे
ति च। प्रातर्होमे प्रयोगः। अथ प्रातः सजूर्देवेन त्वष्टा सजूरुषसेन्द्रवत्येति अक्तेति विनिःसृतत्वात्॥ ॥ ज्योतिः
सूर्य इति वा प्रातः। अथवा प्रातर्होमे ज्योतिः सूर्य इत्यनेन मंत्रेण वा आहवनीये पूर्वामाहुतिं जुहोति। अथ प्रात
र्ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहेति श्रवणात्। एतच्च सायं यदा अग्निर्ज्योतिरित्यनेन पूर्वाहुतिर्हुता तदा प्रात
र्होमे आहवनीये पूर्वाहुतिहोममंत्रविकल्पः। सूर्यो ज्योतिरिति वा ज्योतिः सूर्य इति वा विकल्पस्तावदेव न वा निर्दिष्ट
त्वात्॥ अथ काम्यहोमकालानाह॥ ॥ प्रथमास्तमिते पूर्वे द्युर्नं स्वर्गकामस्य। स्वर्गकामस्य यजमानस्य प्रथ
मास्तमितमस्तमितमात्र एव सायं जुहोति। पर्युदयं सूर्योदयसमीप एव प्रातर्जुहोति। कालांतरे व्यतिक्रमेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निहोत्रात्॥ ॥ तमोऽन्धाये सायं जुहुयाद्धिरण्यं प्रातरायुष्कामस्य। आयुःकामस्य यजमानस्य तमोऽन्धाये तमसोंध
कारस्यागमे सायं जुहुयात्। तद्विपत्तिं विगच्छतीति तमसि प्रातर्जुहुयात्॥ ॥ अंतःपशौ पशुकामस्य सायं प्रातः। पशु
कामस्य यजमानस्य अंतःपशौ काले सायं प्रातश्च जुहुयात्। अंतर्गोमध्ये पशवो यस्मिन्काले अस्मादंतःप
शुकालः। तस्मिन्नंतःपशौ। एतेन सायं काले पशुषु ग्राममध्ये समागतेषु प्रातश्च ग्रामाद्बहिर्निःसृतेषु॥ ॥
आयाने श्रीकामस्य प्रातः। श्रीकामस्य यजमानस्य आयाने सुप्त एव समस्तलोके अप्रबुद्धे एव प्रातर्जुहुयात्।
एवं काम्या होमकाला उक्ता अधुना काम्या अग्निद्रव्याण्याह॥ ॥ प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने प्रजासु निर्हृत्यावसरस्या
न्नमस्यातः। यो यजमानः प्रजासु स्वदेशनिवासिषु लोकेषु निर्हृत्य स्वनितरां प्रजाः दत्वा स्व अन्यथैतादृशि
वा स्वतान्यः सकाशात्सहसा बलेनान्नमत्तुमिच्छति धनधान्यादि ग्रहीतुमिच्छति तस्यैवंविधस्य यजमान
स्य प्रथमसमिद्धे प्रथममेव ज्वालाधारा जनोत धूप्यमाने समर्मेग्नौ जुहोति। तथैवैतत्प्रथमं समिद्धोऽग्निर्भव
ति धूपत इव तर्हि हि धूपायतीति प्रज्ञापितं तस्य वै ब्रूयते। तोद्गतत्क्षत्रियविषयं ब्राह्मणादेवाप्यपोऽपि नपरास
ननवाच॥ ॥ कृषिष्टा वैश्चिरहीवे वसद्रसा। यो यजमानः प्रजानहीवाहवत्युपरुध्य दस्वान्दकरकादि नाव ७५

धनस्वनत्तुं निर्हृत्य सहसा बलेनतान्यः प्रजान्योन्नमत्तुं धनधान्यादि ग्रहीतुमिच्छति तस्य यजमानस्य
नयिष्टा ज्ञिघिबद्रुलज्वालायुक्तेऽवाक्षो जुहोति। अथ योऽत्र तत्स्वरीनतरो नवतीत्यादिश्रुतेः। एतदपि क्षत्रिय
विषयमेव बलात्कारस्यात्र जान्योचित्ताद्यानत्स्यैवाधिकारात्॥ ॥ दर्भसत्तमे श्रीपशास्कामस्य। श्रीकाम
स्य पशुकामस्य च यजमानस्य प्रदीप्ततमे अग्निशायन प्रदीप्तेग्नौ जुहोति। अथ योऽत्र तत्स्वरीमानवत्तीत्या
दिश्रुतेः। एतच्च ब्राह्मणादीनां त्रयाणां वर्णानां साधारणं॥ ॥ अर्चिः ब्रह्मवर्चसे मित्रेणान्नमस्यतः। मित्रस्यना
नामित्रो यो यजमानो मित्रेणान्न प्रजान्योऽन्नमत्तुमिच्छति तस्यार्चिः प्रत्यवपक्लालायमरणे जायमाने जु
होति। अथ योऽत्र तस्मात्तरामिवेत्यादिश्रुतेः। एतदपि त्रैवर्णिकस्य साधारणं॥ ॥ अंगारेषु ब्रह्मव
र्चसकामस्य। ब्राह्मं तेजो ब्रह्मवर्चसं। तत्कामस्य यजमानस्य नाधूपमाने शुद्धदीप्यमाने अंगारेषु
जुहोति। अथ योऽत्र तदंगारा इवाक्रंतर इव त्यादिवचनात्। एतच्च ब्राह्मणस्यैव। ब्रह्मवर्चसस्य तस्यैवोचित
त्वात्। एवं काम्या अग्निद्रव्याण्युक्त्वा अधुना काम्यानि होमद्रव्याण्याह॥ ॥ पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा। स्वर्ग
कामः पशुकामो वा यजमानः पयसा दुग्धेनाग्निहोत्रं जुहुयात्॥ ॥ यवाग्वा ग्रामकामः। ग्रामकामो यवाग्वा जु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कुर्यात्। तंडुलैः त्रैधिल पक्वायवागूरित्युक्तेः पयायवागूरिति धत्रेम्नामां॥ ॥तंडुलैर्ब्रह्मकामः। ब्रह्मकामो य-
जमानो व्रीहियवश्यामाकादिद्रव्याणां तंडुलैर्जुहोति॥ तदुक्तं स्मृतौ॥ व्रीहिश्यामाकनीवारायवगोधूमवा-
तयः। एतेषां तंडुला होम्या यावन्तो ग्राम्यारण्यका इति॥ ॥दध्नेंद्रियकामः॥ इंद्रियं चक्षुःश्रोत्रादि। तत्कामो
यजमानो दध्नाग्निहोत्रं जुहुयात्॥ ॥अन धिश्रयणं श्रुतिसामर्थ्यात्। दध्नो धिश्रयणं न भवति न दध्यधि-
श्रयतीति श्रुतेः सामर्थ्याच्च। यदि दध्नो धिश्रयणं क्रियते तर्हि तापसंयोगात् दधित्वमेवापगच्छति। आमिक्षात्वं
मे पद्येत। श्रुतस्तु पादानेऽपि पयसामर्थ्यमुपादीयते न श्रुत्यपि तेद्भुत्वा दरत न धिश्रयणं यथा स्यादिति। दध्य-
धिश्रयणे त्वेताव लिंगं तस्यानुवादत्वात्। तथा चाह आपस्तंबः। न दध्यधिश्रयति तत्न प्रतिषिंचति ए-
वं तंडुलानोदनं सोमं वाज्येन तंडुलैरोदनेन न सोमेन वा जुहुयादिति॥ ॥घृतेन तेजस्कामः। तेजस्कामो य-
जमानो घृतेनाग्निहोत्रं जुहुयादिति। स्मृत्यंतरे सर्वाण्याज्यानि नित्यान्युक्तानि। तत्र दधि पयः सोमो यवागूरो-
दनं घृतं। तंडुला मांसं माषस्तु दश द्रव्याण्यकामतः इति॥ ॥संवत्सरं जुहुयाद्धेतत् पामेकैकेन कामसंयोगे।
एतेषां नवधामास्त्रिमितपर्युदयं न स्वर्गकामस्येत्यादिसूत्रात् कामो। कालाश्चतस्रो द्रव्याणां मध्ये कामसंयोगे ८६

निमित्तसप्तमीयं। कामसंबंधनिमित्तं स्वर्गादिकामसिद्ध्यर्थं एकैकेन संवत्सरपर्यन्तं जुहुयात्। संवत्सरे सो-
के कस्य कामस्य सिद्धिर्भवतीत्यर्थः॥ ॥सायंप्रातर्वा अथवा कामसंयोगमात्र एकैकेन कालादिना सायं
प्रातर्होमः कर्त्तव्यो न संवत्सरं। नापरं ने आतरपवर्यमिदं मकमग्निहोत्रं। मत्त्रवायं गुणफलसंबंधः। तस्मा-
त् सायंप्रातरेवेति। तत्र आपस्तंबसूत्रे एकैकेन कामे न संवत्सरं व्यवहर्तव्यो। एतेषामेकः संवत्सरमुपास्यो इ-
ति भाष्यकृत्। विशेषश्चेत्। अकाम्यहोमद्रव्यपक्षे निषायं होमे येन द्रव्येण हुतं तेनैव प्रातर्होमः कार्यः। तथा-
प्यप पार्श्वे। सायंहोमश्रुयद्द्रव्यं प्रातर्होमे तु तद्भवेत्। तित्रस्य द्रुतयत्नु श्रद्धुत तस्यातद्भवेत्ररा। तेन सायं
होमद्रव्यादन्येन द्रव्येण प्रातर्होमत्रेनेनादिष्टं हुत्वा सायं होमद्रव्येण पुनः प्रातर्होमः कार्यः। अथ देवा-
सायंहोमगृहीते द्रव्ये प्रातर्होमयत्रानलस्येततरातस्यतिनिधिनितं मद्रव्यो द्रव्यान्तरं ग्राह्यं न तु सैव कल्पिके
द्रव्यान्तरे। तास्मि यहतद्रव्यावयवानाना सहस्त्रो प्रतिनिधिः प्रकृतद्रव्याय वसंवेत वाच्य॥ ॥दक्षिणेन पूर्वे-
ण नमग्निहोत्रवेदिषु। अग्निहोत्रे सायंप्रातर्होमसंधिषु समर्पासु दक्षिणेन द्वारेण गार्हपत्यागारं कमोत्थ-
प्रवेशने कर्तव्यो॥ ॥सायंप्रातराह्वनीयस्यासनोपस्थाने। सायंहोमे प्रातर्होमे च आह्वनीयस्योपस्थानं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ह्नीकर्त्तव्यंतत्समीपएवोपवेशनंवातेषामुपस्थानंयदेवसायंप्रातराहवनीयमुपतिष्ठतएवास्तेनाद
वतस्योपस्थानमितिवचनात्। अतएव सर्वेमुपस्थानेन्द्रवातनआसनंकार्यं। सर्वत्वल्पाहवादासनपदस्य
वतस्योपस्थानमितिवचनात्। अतएव सर्वमुपस्थायगार्हपत्यं वत्यागत्यतत्समीपत्राय्याशयनक
र्वेनिपात्॥ ॥शय्यासनंवागार्हपत्ये। एवमाहवनीयमुपस्थायगार्हपत्यं वत्यागत्यतत्समीपशय्याशयनक
त्रेयो। आसनेउपवेशने वाकर्त्तव्यो। अथयदेवप्रतिपरेत्यगार्हपत्यमास्तेवाशेतेवानदेवतस्योपस्थानमिति
वचनात्। एतदाहवनीयोपस्थानेगार्हपत्योपस्थानेवपर्युक्षणंपूर्वंभवति। हुतेहिपर्युक्षणमुक्तंहुतेधस्ता
वर्जेमिति। वासंश्रोपस्थानंसमाप्यअस्मादपिस्वेतरंभवतीतिप्रागुक्तं॥ ॥संवत्सरमनसापस्मृत्यदक्षिणाग्नि
अत्रायंक्रमः। आहवनीयगार्हपत्योपस्थानानन्तरंपर्युक्षणं। ततोवाग्विसर्गः। विप्रदसीत्यासमनंवात
तःप्रागुक्तसंवत्सरद्वयमध्येयनसंचरणादोषविशिष्टोभवति। प्रतीत्यनिष्क्रमणमितिवचनात्तेनैवसंचरण
संवत्सरेनिष्क्रामदक्षिणाग्निमनसोपस्मृत्यमनसैवध्यात्वोपतिष्ठेत। अथयदिवसंवत्सरेनत्राहार्यपचनमु
पस्मरेत्तादवतमनसापतिष्ठेततेनेहवतस्योपस्थानमितिवचनात्॥ ॥अनशित्वाप्रातर्मुहूर्त्तेःसन्यासमनः ८७
सन्त्यस्य। प्रातःकालेयजमानःअनशित्वाअशनेनोजनमकृत्वाततःप्रागेवमुहूर्त्तेसन्न्यस्यसन्न्यासमासनं
त

उपवेशनंकरोति। अथप्रातरनशित्वामुहूर्त्तेःसन्नायामास्त्वायिकामेपत्न्यामृततदेवतस्योपस्थानमिति
श्रुतेः॥ ॥अस्माहूतमुपेयात्। ततःसन्न्यस्यसमीपउपवेशनानन्तरंउहूतेनमस्तउपेयात्। उपगच्छेत्। गार्हपत्या
स्थितोअस्माहूतपयत्रराशिःकृतोभवतितत्समीपंगच्छेदित्यर्थः। अथयदिवस्त्रमोहूतमुपनिगच्छेत्देवत
स्योपस्थानमितिवचनात्। अत्रापस्थानेनोपस्थेयस्यमनसावावाचाकर्मणाभाराधनं। ततश्चात्रोपस्थानस्याप
क्रमआसनेआहवनीयादीनांयदिशादिरूपत्वमुक्तंतद्दाणव्यएवंद्रष्टव्यादिना। तदत्रोपस्थानकालेएषा
मिन्द्रादिरूपत्वेनचिंतनार्थो। दक्षिणाग्निमेनमोपस्मरणविधानादितरेषांवानारेन्द्रायाहवनीयायनम
इत्यसमाराधनंकार्यमितिप्रतीयते। तथाग्नेरायाहवनीयायनमस्तुस्कोहवनीयेनमस्कुर्णात। यमाय्स्त
स्तेगार्हपत्यायनमइतिगार्हपत्यं। नरायनेपिधन्यान्वाहार्यपचनायनमइतिदक्षिणाग्निमेनासवनत्तुवा
वा। अनन्तेनमोगमनायसन्न्यासनमइतिसभ्यं। असंतेयोसवायनमोहाप्यायनमइतिनस्मराशिनम
स्कुर्यादिति। एतच्चतत्रउपस्थानकालएव॥ ॥स्वयंवानुडुयात्। सर्वदास्वयमेववाग्निहोत्रंजुहुयात्। अन्यो
वाजुहुयादितिविकल्पः। तदुक्तंस्मृतौ। संप्रमकर्मावमानेउस्वयंहोमोविधीयते। स्वयंहोमफलेयस्यानन्तद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मनुः। नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः। निरिंद्रिया ह्यमंत्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः॥

त्येन ज्ञायते। किं तर्ह्यन्यन होमे ऽज्ञतं फलमित्यपेक्षिते स एवाह। होमे यत्फलमुद्दिष्टमुक्तः स्वयमेव तु। ह्रयमा
नेतदन्येन फलमर्हं प्रपद्यत इति। तथा। षड्विंशब्राह्मणे। ऋत्विक्शतहुताद्धोमादेकः शिष्यहुतो वरः। शिष्यैः श
तहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरः। पुत्रैः शतहुताद्धोमादेकात्महुतो वरमिति। तथा। ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्रा
ता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एतैरेव हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव तु इति। विट्पतिर्जामाता। श्रमन्त्रमिदं। भागिने
यः सुतापतिरिति वा पाठः। तथा। नावकन्या न युवती नाल्पविद्यो न बालिशः। होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो ना
मेध्यस्तथा। नरके हि पतंत्येते जुह्वतः स च यस्य तत्। तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारग इति। तथा। अ
हुतान्यग्निहोत्राणि नयंति परमां गतिं। यत्नस्थाने समाहुश्च यथा गंडेनि[illegible]। पितृपथ्यज्ञाक्ते स्वामि
न्यधिकारिणि। पुत्रो भ्राता तथा पत्नी शिष्यो वा जुहुयादिति। स्मृत्यर्थसारे॥ यजमानः प्रथमतः पत्नी पु
त्रकन्यका। ऋत्विक्शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः। एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव तु। पत्नीकुमारा
जुहुयाद्विना पर्युक्षणक्रियामिति॥ ॥उपवसथे नियमः॥ उपवसथशब्देन पौर्णमास्यमावास्ये उच्येते स
उपवसथ इत्युच्यते। तत्र स्वयमेव जुहुयादित्ययं नियमः। स्वयं होतेति गर्गः। अग्निहोत्रं जुहुयादिति तथा ८८

र्ते द्वे रात्री। स्तुपत्न्यस्मयोर्द्विरेविद्दां समयमुपवसथे जुहोति सर्वदा देवास्य स्वयं हुतं नवतीति श्रुतेः। य
त्वस्य सकन्यताक पितृस्थानेनेवस्त्री वा स्वयमेव होमः कार्यः। नियमसामर्थ्यात्। श्रौते कर्मणि तत्कालेषा
तः शुद्धिमवाप्नुयादिति वननाश्रमसूत्रस्य हिरण्याध्यायपरिसमाप्तिस्तु वनार्थे॥ ॥इति श्री श्रीत्रिरग्नि
चित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिक श्रीप्रजापतिसुत महायाज्ञिक श्रीदेवकृते कात्यायनसूत्रव्याख्याने तृतीयो
ध्यायः॥ ॥शुभं भवतु॥ ॥संवत् १६८८ वर्षे मार्गशिरशुदि ९ सोमे अद्येह श्रीहृद्दनगरवास्तव्यः श्री
औदीच्य नागरज्ञातीयः व्यवपुरुषोत्तमसुत सदाशिव केशवाराम्या लिखितं॥ ॥श्रीविश्वनाथायनमः॥ ॥
यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया। यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ १॥ ॥कल्याणमस्तु॥ ॥
॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥ग्रंथ २९८८॥ ॥श्रीः॥ ॥ ॥०॥ ॥ ५ ॥ ८९

Indira Gandhi National Centre for the Arts

बा॰ं॰गो॰ थरस्स मह [illegible] सं॰ [illegible] १८५४

[illegible]

पाठ कुवीर मद
स्या वी॰ भा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts